

ISSN 1840-3859

No. 14 / 2021

SOPHOS

ČASOPIS MLADIH ISTRAŽIVAČA / A YOUNG RESEARCHERS' JOURNAL

Znanstveno-istraživački inkubator (ZINK)
Filozofski fakultet u Sarajevu

Scientific & Research Incubator
Faculty of Philosophy in Sarajevo

SOPHOS

Časopis mladih istraživača
Broj 14, Godina: 2021

A Young Researchers' Journal
No. 14, Year: 2021

Za izdavača
Nijaz Ibrulj

Publisher represented by
Nijaz Ibrulj

Lektor za bosanski, hrvatski
i srpski jezik
Mehmed Kardaš

Language editor for Bosnian,
Croatian, Serbian
Mehmed Kardaš

Lektor za engleski jezik
Davor Njegić

Language editor for English
Davor Njegić

UDK
Lejla Hajdarpašić

UDK
Lejla Hajdarpašić

Tiraž
500

Circulation
500

Cijena primjerka
5.00 KM za fizička lica
10.00 KM za pravna lica

Cost per issue
2.50 € for individuals
5.00€ for corporate

Kontakt za informisanje

Contact Information

Znanstveno-istraživački inkubator
(ZINK)
Filozofski fakultet u Sarajevu
Franje Račkog 1
71000 Sarajevo
Bosna i Hercegovina
Tel. +387 33 253 126
Fax. +387 33 667 874
Email: zink@ff.unsa.ba
URL: www.ziink.wordpress.com

Scientific & Research Incubator
(ZINK)
Faculty of Philosophy in Sarajevo
Franje Račkog 1
71000 Sarajevo
Bosnia and Herzegovina
Tel. +387 33 253 126
Fax. +387 33 667 874
Email: zink@ff.unsa.ba
URL: www.ziink.wordpress.com

SOPHOS je indeksiran
u znanstvenim bazama podataka:

SOPHOS is indexed and abstracted
in the scientific databases:

INDEX COPERNICUS
INTERNATIONAL
www.indexcopernicus.com

INDEX COPERNICUS
INTERNATIONAL
www.indexcopernicus.com

EBSCO
www.ebscohost.com

EBSCO
www.ebscohost.com

CEEOL (Central and Eastern European
Online Library)
www.ceeol.com

CEEOL (Central and Eastern European
Online Library)
www.ceeol.com

Publisher

© Scientific & Research Incubator
Faculty of Philosophy in Sarajevo

Co-Publisher

ACADEMIA ANALITICA
Society for Development of Logic and Analytic Philosophy
in Bosnia and Herzegovina

Founding Editor

Nijaz Ibrulj

Editor-in-Chief

Kenan Šljivo

Executive Editor

Vedad Muharemović

Editorial Staff

Jelena Gaković	Adnan Hatibović
Tatjana Žarković	Ivana Seletković
Davor Njegić	Karlo Gardavski
Tomislav Tadić	Kerim Sušić

Editorial Board

Andrej Ule <i>University of Ljubljana (Slovenia)</i>	Senadin Lavić <i>University of Sarajevo (BiH)</i>
Werner Stelzner <i>University of Bremen (Germany)</i>	Nijaz Ibrulj <i>University of Sarajevo (BiH)</i>
Hrvoje Jurić <i>University of Zagreb (Croatia)</i>	Volker Munz <i>University of Graz (Austria)</i>
Irene Lagani <i>University of Macedonia in Thessaloniki (Greece)</i>	Jan Wolenski <i>Jagiellonian University in Krakow (Poland)</i>
Iryna Khomenko <i>National Taras Shevchenko University of Kyiv (Ukraine)</i>	Andrew Schumann <i>Belarusian State University in Minsk (Belarus)</i>

Izdavač

© Znanstveno-istraživački inkubator (ZINK)
Filozofski fakultet u Sarajevu

Suizdavač

ACADEMIA ANALITICA
Društvo za razvoj logike i analitičke filozofije
u Bosni i Hercegovini

Urednik – Osnivač

Nijaz Ibrulj

Glavni urednik

Kenan Šljivo

Izvršni urednik

Vedad Muharemović

Urednička redakcija

Jelena Gaković	Adnan Hatibović
Tatjana Žarković	Ivana Seletković
Davor Njegić	Karlo Gardavski
Tomislav Tadić	Kerim Sušić

Urednički savjet

Andrej Ule <i>Univerzitet u Ljubljani (Slovenija)</i>	Senadin Lavić <i>Univerzitet u Sarajevu (BiH)</i>
Werner Stelzner <i>Univerzitet u Bremenu (Njemačka)</i>	Nijaz Ibrulj <i>Univerzitet u Zagrebu (Hrvatska)</i>
Hrvoje Jurić <i>Sveučilište u Zagrebu (Hrvatska)</i>	Volker Munz <i>Univerzitet u Gracu (Austrija)</i>
Irene Lagani <i>Makedonski univerzitet u Solunu (Grčka)</i>	Jan Wolenski <i>Jagiellonian Univerzitet u Krakovu (Poljska)</i>
Iryna Khomenko <i>Narodni univerzitet Taras Ševčenko u Kievu (Ukrajina)</i>	Andrew Schumann <i>Bjeloruski državni Univerzitet u Minsku (Bjelorusija)</i>

CONTENTS

I Articles

Vedad MUHAREMOVIĆ CLASSICS OF SOCIOLOGY WITHIN CULTURAL SOCIOLOGY (SOCIAL REALITY AS AN OBJECTIVE COMPLEX OF EVENTS AND AS A COMPLEX OF REPRESENTATIONS)	11
Jelena GAKOVIĆ, Selma ALISPAHIĆ COGNITIVE CAPITALISM – THE ROLE OF KNOWLEDGE IN THE POSTFORDIST SOCIETY	31
Tatjana ŽARKOVIĆ REPRESENTATION OF DISSOCIATIVE IDENTITY IN THE NOVEL AND MOVIE FIGHT CLUB	57
Katarina MIŠETIĆ, Maida KOSO-DRLJEVIĆ THE AGEING BRAIN: CHANGES IN EXECUTIVE FUNCTIONS	75
Amila RAMOVIĆ THE ROLE OF PIERRE SCHAEFFER'S MUSIQUE CONCRÈTE IN THE CONSTRUCTION OF THE EXPANDED FIELD OF MUSIC	91
Nikola JOCIĆ DIFFERENT FACETS OF POST-SOCIALIST URBAN DEVELOPMENT: EXPERIENCES FROM BELGRADE	107
Rusmir ŠADIĆ PHENOMENOLOGY OF SUFISM	129
Adnan HATIBOVIĆ DAVID HARVEY'S NEO-IMPERIALISM IN THE TIME OF LIBERAL CAPITALISM	149
Šejla AVDIĆ PHENOMENOLOGICAL ASPECTS OF THE EPISTEMOLOGY OF INTERCULTURALITY..	175

II Translations

Hilary PUTNAM MEANING AND MENTALISM Translated from English into Bosnian: Nijaz IBRULJ	193
Saul A. KRIPKE A COMPLETENESS THEOREM IN MODAL LOGIC Translated from English into Bosnian: Nijaz IBRULJ	213

III Book Reviews

Adnan FOČO Studija o emigracijama Bosne i Hercegovine (2019) (Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 268 pages).....	233
Alma DŽEHVEROVIĆ Maciej Potz (2020): POLITICAL SCIENCE OF RELIGION: THEORISING THE POLITICAL ROLE OF RELIGION (Palgrave Macmillan, 192 pages)	239
Karlo GARDAVSKI Steven Levine (2019): PRAGMATISM, OBJECTIVITY, AND EXPERIENCE (Cambridge University Press, 254 pages)	247

SADRŽAJ

I Članci

Vedad MUHAREMOVIĆ KLASICI SOCIOLOGIJE UNUTAR KULTURNE SOCIOLOGIJE (DRUŠTVENA ZBILJA KAO OBJEKTIVAN KOMPLEKS DOGAĐAJA I KAO KOMPLEKS REPREZENTACIJA)	11
Jelena GAKOVIĆ, Selma ALISPAHIĆ KOGNITIVNI KAPITALIZAM – ULOGA ZNANJA U POSTFORDISTIČKOM DRUŠTVU	31
Tatjana ŽARKOVIĆ PRIKAZ NARUŠENOG IDENTITETA U ROMANU I FILMU “FIGHT CLUB”	57
Katarina MIŠETIĆ, Maida KOSO-DRLJEVIĆ MOZAK KOJI STARI: PROMJENE U IZVRŠNIM FUNKCIJAMA	75
Amila RAMOVIĆ ULOGA MUSIQUE CONCRÈTE PIERREA SCHAEFFERA U KONSTRUKCIJI PROŠIRENOG POLJA MUZIKE	91
Nikola JOCIĆ RAZLIČITA LICA POSTSOCIJALISTIČKOG URBANOG RAZVOJA: ISKUSTVA IZ BEOGRADA	107
Rusmir ŠADIĆ FENOMENOLOGIJA SUFIZMA	129
Adnan HATIBOVIĆ DAVID HARVEYEV NEOIMPERIJALIZAM U DOBA LIBERALNOG KAPITALIZMA	149
Šejla AVDIĆ FENOMENOLOŠKI ASPEKTI EPISTEMOLOGIJE INTERKULTURALNOSTI	175

II Prijevodi

Hilary PUTNAM ZNAČENJE I MENTALIZAM Preveo sa engleskog: Nijaz IBRULJ	193
Saul A. KRIPKE TEOREM KOMPLETNOSTI U MODALNOJ LOGICI Preveo sa engleskog: Nijaz IBRULJ	213

III Pregledi knjiga

Adnan FOČO Studija o emigracijama Bosne i Hercegovine (2019) (Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 268 str.)	233
Alma DŽEHVEROVIĆ Maciej Potz (2020): POLITICAL SCIENCE OF RELIGION: THEORISING THE POLITICAL ROLE OF RELIGION (Palgrave Macmillan, 192 str.)	239
Karlo GARDAVSKI Steven Levine (2019): PRAGMATISM, OBJECTIVITY, AND EXPERIENCE (Cambridge University Press, 254 str.)	247

Članci / Articles

izvorni znanstveni članak / original scientific article
 primljen / received: 17.7.2020.

UDK: 316.7

KLASICI SOCIOLOGIJE UNUTAR KULTURNE SOCIOLOGIJE (DRUŠTVENA ZBILJA KAO OBJEKTIVAN KOMPLEKS DOGAĐAJA I KAO KOMPLEKS REPREZENTACIJA)

Vedad MUHAREMOVIĆ

Scientific & Research Incubator (ZINK)
 University of Sarajevo, Faculty of Philosophy
 Franje Račkog 1, 71000 Sarajevo, B&H
 E-mail: vedad.muharemovic@ff.unsa.ba

ABSTRACT

U ovom radu razmatram značaj klasičnih socioloških mislilaca na razvijanje programa kulturne sociologije. Na osnovu toga, rad problematizira specifičnu poziciju jednog pravca kulturne sociologije i njenog "jakog programa" te u tom kontekstu vrši reaktualiziranje doprinosa klasičnih teoretičara u razumijevanju interferencije između kulturnih struktura sa materijalno-utilitarnim, te političko-ideološkim strukturama društvenog svijeta. Primarno je riječ o analizi Durkheimovog i Weberovog mjesta u sferi kulturne sociologije, te potrebi nadopune programa kulturne sociologije sa teorijskim shvatanjima ovih mislilaca, ali i općenito sa misliocima modernosti. Rad stoga želi ponuditi sliku šireg doprinosa "klasičara" razumijevanju kulturne sociologije, kao i potrebu rekonstruiranja određenih postavki koje se vežu za program kulturne sociologije.

Ključne riječi: Durkheim, Weber, Alexander, društvena zbilja, značenje, kultura

CLASSICS OF SOCIOLOGY WITHIN CULTURAL SOCIOLOGY (SOCIAL REALITY AS AN OBJECTIVE COMPLEX OF EVENTS AND AS A COMPLEX OF REPRESENTATIONS)

In this paper, I discuss the importance of the classical sociological thinkers for the development of cultural sociology programs. Based on this, the paper problematizes the specific position of one direction of cultural sociology and its "strong program", and in that context, re-actualizes the contribution of classical theorists in understanding the interference between the cultural structures with the material/utilitarian and the political/ideological structures of the social world. It is primarily based on the analysis of Durkheim's and Weber's place in the sphere of cultural sociology, and the need to supplement the cultural sociology program with theoretical understandings of these thinkers, but also with the thinkers of modernity in general. Therefore, the paper seeks to offer a picture of a broader contribution of the "classics" to the understanding of cultural sociology, as well as the need to reconstruct certain aspects related to the cultural sociology program.

Key words: Durkheim, Weber, Alexander, social reality, meaning, culture

1.0 Uvod

Pojmovna konstrukcija “kultura sociologije”, koja svoju upotrebnost vrijednost zadobija nakon Drugog svjetskog rata, bazirana je na “tri jednostavna aksioma” (Wallerstein, 1999) bez kojih je nezamislivo razumijevanje kontinuirajućeg utjecaja klasičnih socioloških mislilaca u procesu razumijevanja društvene zbilje i društvenih promjena savremenog svijeta. Wallerstein referira na klasične sociološke mislioe koji su zaslužni za konstruiranje koncepata i znanstvenih orijentacija na osnovu kojih sociologija biva etablišana kao zasebna disciplinarna znanost sa predmetom istraživanja i metodologijom koja može figurirati interdisciplinarno, ali koja u osnovi sociologiji omogućava zaseban znanstveni status unutar društvenih znanosti. Ovaj rad nastoji izvršiti određenu reapropriaciju onoga što unutar XX stoljeća u sferi sociologije figurira kao “kultura sociologije”, uz određene nadopune i rekonfiguracije, kako bi se ukazalo na odlučujući status klasičnih socioloških mislilaca na etabliiranje teorijskoistraživačke platforme kulturne sociologije, te aktualnosti ovog programa s obzirom na onaj pravac koji insistira na “jakom program” i kulturi kao “neovisnoj varijabli”.

Rad je podijeljen u tri dijela. Prvi dio razmatra status socioloških konstrukata i pojmova u razumijevanju društvene zbilje, te mjesto određenih sociologa u sferi tzv. “kulture sociologije”, kao i njihovog doprinosa razvoju kulturne sociologije.

Drugi dio rada primarno razmatra Durkheimov i Weberov cjelokupan doprinos aktualiziranju značenja i vrijednosti u sferi razumijevanja društvene zbilje ukazujući na značaj kako Durkheimovog kasnog istraživanja “simboličkih formi” i binarnosti sakralno/profano, tako i na značaj njegovog ranijeg istraživačkog poduhvata u sferi “društvenih činjenica”, te značaj Weberovog metodološkog fokusa na istraživanje značenja, ali i njegovo raskrivanje modernosti i racionalizacije u binarnosti između formalne i supstantivne racionalnosti.

Treći dio rada konkretizira vezu između klasičnih socioloških mislilaca sa programom kulturne sociologije te ukazuje na potrebu određenog rekonfiguriranja ovog programa uz istovremeno očuvanje njegovih “zajedničkih premisa”, barem u dijelu koji se tiče totaliteta pristupa razumijevanju kulture i društvene zbilje uopće, čime se otvara prostor za daljnje teorijsko istraživanje i reflektiranje o temeljnim pitanjima kulturne sociologije onako kako je to postavio Jeffrey C. Alexander.

2.0 Društveni svijet u mreži pojmovnih determinacija

Temeljno sociološko pitanje: Šta je to što društvo drži zajedno? (Collins, 1994) preoblikovano je temeljnim pitanjem Parsonsovog strukturalnog funkcionalizma, naime, oko pokušaja iznalaženja teorijskih koncepata kao zadovoljavajućih makrosocioloških platformi koji univerzaliziraju odgovor na pitanje: Kako je moguće da postoji društveni poredak, svojevrsna društvena konsonantnost unatoč činjenici postojanja društvene disonancije, konflikta i neujednačenih društvenih interesa? Funkcionalistička reaproprijacija klasičnog mišljenja (uz određeno Parsonsovo privilegiranje Pareta u odnosu na Marxa) zadovoljavala je odgovore na ova pitanja, u skladu sa modernističkim svjetonazorom i modernističkom koncepcijom društvenog svijeta. Durkheim pripada “kulturi sociologije” jer je zaslužan za invenciju/konstruiranje *društvene činjenice* koja pojmovno, sadržajno i metodološki sociologiji daje distinktivan karakter upućujući na činjenicu kako stvarnost društvenog svijeta strukturalno, metodološki i operabilno nije svodiva na činjenice prirodnog svijeta, te se, shodno tome, ne mogu ni analizirati i istraživati metodama prirodnih znanosti. Marx pripada “kulturi sociologije” jer je otkrio kako dijahronija ljudske povijesti koja je ispunjena mrežama društvenih činjenica nije konsenzualna, harmonična i kooperabilna, nego je prevashodno konfliktna i proturječna. Weber pripada “kulturi sociologije” jer je ukazao na postojanje racionalnosti i poredak unutar kojeg se legitimiraju institucionalne i strukturalne pozicije na osnovu kojih se akteri subjektiraju, prema logici koju konstituiraju specifičan tip vlasti i moći u društvenom svijetu (Wallerstein, 1999; Kalanj, 2005).

Ova vrsta tripartitne sociološke univerzalizacije temeljni je teorijski orijentir za istraživanje i razumijevanje društvene zbilje, kao i dokaz da se klasično razumijevanje modernog društva ne može tretirati muzeološki, nego kao trajna aktualnost, kao vrsta samotranscendirajuće tekstualnosti koja uveliko ima “upotrebnu vrijednost” kako u makrosociološkim projektima (kakav je nesumnjivo bio strukturalni funkcionalizam, a kasnije savremene reinterpretacije u formi neofunkcionalizma), tako i u onim konceptima i programima koji veći fokus usmjeravaju ka svakodnevnim diskursima, intrapersonalnim i interpersonalnim djelovanjima i objektivacijama na osnovu kojih je moguće razumijevati ne samo institucionalno zasnovane “društvene činjenice” nego i skupove vaninstitucionalnih “društvenih djelovanja”, rezidualnih, “zdravo-za-gotovo” implicitnih konstrukcija i derivacija koje mogu imati karakter

društvene dokse (Bourdieu), ili su pak vrste socioloških varijabli (promatranih kvantitativno) ili značenja (promatranih kvalitativno) koje figuriraju kao interreagujući sadržaji “zbilje svakodnevnog života”. Tu nije samo riječ o živom korespondiranju između tradicije sociološkog mišljenja (Durkheim – Weber – Marx) sa savremenim socioloških programima i konceptima. Izgleda da je riječ o sociološkim stvarnostima koje ne samo da ne ukazuju na svoj kraj nego impliciraju cijele skupove novih pitanja, dilema, misaonih, političkih, kulturnih, društvenih i povijesnih orijentacija s kojima se susreće savremeni svijet. Bourdieu s pravom ukazuje na činjenicu kako društvena znanost ne može „retirati društvene realitete kao stvari“ (Bourdieu, 1990, 135) te da su ovi realiteti utemeljeni kao predmeti spoznaje (ili pogrešne spoznaje) (ibidem). Pojmovi o kojima je riječ ne upućuju samo na akademske konstrukte ili na “znanstvene pojmove” shvaćene dirkhemovski; oni su predmetom spoznaje i na nivou *praenotiones* i kao svakodnevna, rutinizirana i implicitna slika intraindividualnih i interindividualnih procesa i relacija koje utječu na kontinuirano održavanje postojećih relacija, ali i na konstruiranje novih koji imaju važnost i na institucionalnoj i na vaninstitucionalnoj razini društvene stvarnosti.

Druga razina problema prakticiranja kontinuiranja socioloških konceptata jeste u njihovoj *implicitnosti*. Ona ne mora biti reducirana na nivo kanonskog statusa ili neke aksiomatske datosti, ali joj se ne može oduzeti tendencija ka njihovom, uvjetno rečeno, naturaliziranju. U pitanju je praksa na osnovu koje pojmovi kulture, klase, nacije, roda, povijesti, individualiteta, kolektiviteta etc., usljed najrazličitijih interpretativnih i analitičkih zahvata, zadobijaju status prirodnih i dovršenih datosti koji, kao istiniti sociološki i povijesni realiteti, postoje i koegzistiraju poput datosti, *posituma* kojima se bave prirodne znanosti. Ovdje nije u pitanju samo nužna *Naturwissenschaften-Geisteswissenschaften* distinkcija o već klasičnom razlikovanju nomotetičkog pristupa prirodnih znanosti nasuprot ideografskim metodama duhovnih i kulturnih znanosti.

Riječ je, naime, i o dodatnoj poteškoći koja nastaje prilikom istraživanja društvenih fenomena i konstelacija koje produciraju mreže odnosa i procesa koji imaju beskonačan, višeznačan i često neintendiran karakter.

S tim u vezi Bourdieu govori kako društvena znanost ne može biti svodiva na nivo “društvene fizike” i “društvene fenomenologije”, te da se moraju ukalkulirati nizovi događanja, procesa, stanja i činova s kojima društvena znanost mora operirati ukoliko želi na što adekvatniji način odgovoriti onim postulatima na koje se kao disciplina poziva još od perioda modernosti.

Istraživanje društvene zbilje i pojmovno manipuliranje u ime deskripcije, interpretacije i razumijevanja te zbilje nije zahtjev za eliminiranjem objektivnog postojanja društvene strukture kao dijela društvene zbilje; nije reduciranje istraživačke prakse na nivo interpretativno-informacijskih varijabli i značenjskih jedinica kao dokaza da se ne operira sa “stvarnim predmetima” (Alexander, 2008). Prije je riječ o objektivnom kao društveno konstruiranom i nastalom u dijalektičkom procesu; o transformativnoj djelatnosti od prirodnog ka fizičkom okruženju i onoj od prirodnog ka društvenom okruženju u pravcu svrhovitih društvenih organizacija koje okružuju i koje prodiru u ljudske živote i njihove raznolike identitete (Coleman, 1990).

“U društvenim znanostima ‘stvarno’ je zaista izvanjsko i neovisno o znanju, ali je po sebi društvena konstrukcija, proizvod prošlih borbi koje, barem u ovom smislu, ostaju važećim u sadašnjim borbama. (...) Stoga se konstruktivistička vizija znanosti mora kombinirati sa konstruktivističkom vizijom znanstvenog objekta: društvene činjenice su društveno konstruirane, te svaki društveni akter, poput znanstvenika, više ili manje uspješno konstruira, ili stremi da nametne, sa većom ili manjom snagom svoju individualnu viziju stvarnosti, svoje ‘gledište’. To je razlog zbog čega sociologija, bez obzira na to želi li to ili ne (a uglavnom želi), jeste akter u borbama koje opisuje. Društvena znanost je, stoga, društvena konstrukcija društvene konstrukcije.” (Bourdieu, 2004, 88)

Unatoč tome, naturaliziranje socioloških pojmova čini se neizbježnim procesom neovisno o činjenici da postmodernističke sociološke teorije ukazuju na socijalni konstruktivizam, socijalni aranžman i stalnu promjenljivost istih usljed intersubjektivnog diskursa, epistemičkih dekonceptualizacija, reinterpretacija i intersubjektivnih praksi koje ne upućuju na obaveznost, nego na neku vrstu sociokonstruktivističkog falibilizma. Jedna od zadaća sociološke znanosti je kritički otklon od takvog naturaliziranja uz istovremeno isposredovanje savremenih teorijskih koncepcija i programa s onim načinima razumijevanja društva, njene kulture i povijesti na koje nas je već uputila tradicija, uz uvažavanje historijskog konteksta u kojem su ti mislioci živjeli i čijim su krizama i društvenim stimulacijama bivali inicirani. Odnos ka tradiciji sociološkog mišljenja, koji zasigurno ne smije biti “stajalište ignorancije” (Kalanj, 2005), u formi “preuzimanja tradicije nije nužno tradicionalizam i preuzimanje predra-

suda. *Istinsko ponavljanje* nekog tradicionalnog pitanja upravo pušta da nestane sam njegov karakter tradicije i seže natrag ispred predrasuda.” (Heidegger, 2000, 154). Pitanja o tome kako je uopće moguće razumijevanje društva, kako je moguće govoriti o njegovim objektivacijama, institucionalizacijama, individualizirajućim internalizacijama i eksternalizacijama, te “šta je to što društvo drži zajedno”, kakav je odnos između personalnosti i grupnih identiteta, šta društvenu stvarnost dovodi u krizu i koje su konzekvence tih mijena i kriza, podjednako su rezonantna i aktualna danas kao i u doba Durkheima, Webera, Marxa, Simmela, Tönniesa etc.

3.0 Kolektivna svijest – značenje – kultura

Razumijevanje značenja različitih društvenih komponenti s fokusom na istraživanje “strukturnih relacija među pojedincima, a ne samih pojedinaca” (Collins, 1994, 187) centralno je metodološko pitanje Durkheimove sociologije. Razumijevanje odnosa između pojedinca i društva nije dato na način da govorimo o ljudskom biću koje tokom 18. stoljeća biva kategorizirano kao *Homo sapiens* i koje potom na sebe zaodijeva društvenu odoru u epohi evropske modernosti kada počinje figurirati *kult individualnog* u smislu da “pojedinač sve više postaje predmet neke vrste religije” (Dirkem, 1972, 196). U odnosu na razumijevanje “strukture osobnosti” (Elias) i akte individualizacije, Durkheim u svojoj disertaciji *Podjela društvenog rada* ukazuje na značaj razumijevanja strukturalnih veza koje nastaju prilikom intersubjektivnih odnosa uz internaliziranje određenih vrsta objektivnih, institucionalno zasnovanih društvenih činjenica koje na pojedince imaju izvanjski i prinudni karakter (kojih su pojedinci svjesni u momentu kada im pružaju otpor).

“Kolektivni život nije nastao iz individualnog života, nego je naprotiv, ovaj drugi nastao iz prvoga. (...) To nije apsolutna ličnost monade, koja je dovoljna samoj sebi i koja bi se mogla lišiti ostatka sveta, nego ličnost izvesnog organa ili jednog dela organa koji ima svoju određenu funkciju, ali nije u stanju da se odvoji od ostatka dela organizma, a da se ne izloži smrtnoj opasnosti.” (Ibid., 282)

U odnosu na apstraktni model ili idealtipsku determinaciju čovjeka kao kogitirajućeg subjekta u kartezijskom smislu (u smislu metafizike

subjektivnosti) ili “monadičkog ega” (Husserl), pojedinac figurira u mreži intersubjektivnih relacija i “intersubjektivnih sedimentacija” (Berger & Luckmann, 1992), pri čemu za sociologiju od ključnog značaja ostaje status i karakter pojedinca koji je proizvod/konstrukt povijesti i društvenih determinacija, odnosno društvenih normi i vrijednosti (Parsons), tj. društvene ideologije na način da je pojedinac *Homo ideologicus par excellence* (Malešević). U ovisnosti o stepenu samorefleksivnosti i refleksivnosti, imaginativnoj i stvaralačkoj moći, te društvenim okolnostima i društvenim konstelacijama, te društvene norme i vrijednosti, kao oblici simboličkih resursa, mogu biti rekonfigurirane, rearanžirane ili pak zamijenjene novim, ali govor o apsolutnoj i konstantno kontingencijskoj društvenoj stvarnosti i pojedincima koji apsolutno autonomno figuriraju s one strane društvenog normativizma u ime slobode i autonomne individualnosti govor je o nečemu što figurira s one strane povijesti uopće.

“Predodžba o pojedinačnim ljudima koji apsolutno neovisno odlučuju, djeluju i ‘egzistiraju’ umjetni je proizvod ljudi, karakterističan za jedan određen stupanj u razvoju njihova samoiskustva.” (Elias, 1996, 41)

Durkheim je u svojoj disertaciji ukazao na strukturalnu i imanentnu povezanost pojedinca sa društvenom svijješću te je kritikom modernog francuskog društva ukazao na potrebu iznalaženja “srednjeg puta” kao uvjeta za ostvarenje ljudske sreće. Disertacija je velikim dijelom protkana pitanjem ljudske sreće i njenom vezom sa *značenjima* koja kao objektivne društvene činjenice oblikuju pojedinca, te načina na koji pojedinci reaguju na njih. Riječ je o pokušaju ukazivanja onoga što predstavlja aristotelovsko naslijeđe povezanosti sreće sa vrlinama, odnosno identifikaciji sreće unutar vrlina. Ako je vrлина sredina između određenih pozicija koje se međusobno isključuju, onda je centralna intencija ukazati na ekstremnosti “solidarnosti po sličnosti” u predmodernosti, kao i “organske solidarnosti” kao reprezentacije evropske modernosti. Dok prvi slučaj karakteriše dominiranje kolektivne svijesti u odnosu na individualnu svijest, drugi slučaj je forma sekularizovane sakralnosti u kojoj dominira *kult individualnog* i u kojem individualizam kao temeljni atribut modernosti prevladava u odnosu na kolektivnu svijest. Stoga ne začuđuje što Durkheim, u intenciji da ukaže na nedostatak vrline kao pretpostavke za sreću, paralelno ukazuje na strukturalnu povezanost pitanja sreće sa pita-

njem napretka civilizacije, te s onim što je pitanje *značenja moderniteta* za modernog čovjeka uopće.¹

Ono što se ovdje imenuje vrlinom, kod Durkheima ima karakter “društvene svijesti” na čiji razvoj i intenzificiranje solidarnosti on računa postepenim eliminiranjem anomijskih relacija usljed sve veće i postepene isposredovanosti pojedinaca sa kolektivnom sviješću, institucionaliziranom kolektivnom solidarnošću i kohezijom unutar epohe industrijskog kapitalizma. Suprotno tome, Marxova vizija društvene evolucije ne okončava eliminiranjem anomijskog u formi klasnih sukoba, niti nestaje specifičnim formama društvenog organiziranja u nekih varijantama industrijske demokracije etc. Ona završava novom formom povijesti i novom formom kulture koja se ne može ozbiljiti bez onoga što se kod Durkheima promatra nepoželjnim, anomijskim i onim što treba eliminirati. Drugim riječima, povijest kao povijest klasne borbe, iako promatrana negativno kao nepravilan odnos između rada i kapitala, s druge strane je pozitivna matrica društvene evolucije bez koje je nemoguće zamisliti povijest besklasnog poretka, socijalističkog milenija i nove kulture koja više neće biti ono što je Marx isticao u Njemačkoj ideologiji:

¹ S tim u vezi Durkheim ne nalazi nikakvu kvalitativnu i kauzalnu vezu između sreće i porasta civilizacije, te ukazuje na činjenicu kako se porastom civilizacijskog napretka ne vidi implicitan porast ljudske sreće: “Naprotiv, pravo samoubistvo, samoubistvo iz očajanja, je stalna boljka civilizovanih naroda. Ona se čak geografski rasprostire kao civilizacija. Na zemljopisnim kartama samoubistva vidi se da čitavu jednu središnju oblast Evrope zauzima jedna prostrana tamna mrlja koja se nalazi između 47. i 57. stepena severne širine i između 20. i 40. stepena istočne dužine. Taj prostor je omiljeno boravište samoubistva; prema Morselijevom (Morselli) izrazu, to je samoubilački pojas Evrope. U njemu se istovremeno nalaze zemlje u kojima su naučna, umetnička, privredna delatnost razvijene do najviše tačke: Nemačka i Francuska. Naprotiv, Španija, Portugalija, Rusija, južnoslovenski narodi skoro su netaknuti. Italija, rođena nedavno, donekle je još pošteđena, ali gubi svoju otpornost ukoliko napreduje. Engleska jedina čini izuzetak; još uvek smo nedovoljno obavešteni o tačnom stepenu njene sklonosti ka samoubistvu. U okviru svake pojedine zemlje, nailazimo na isti odnos. Svuda samoubistvo više hara po gradovima nego na selu. Civilizacija se koncentriše po velikim gradovima; samoubistvo čini isto. U njima je čak zapažena neka vrsta zarazne bolesti čija bi žarišta bile prestonice i važniji gradovi i koja bi se, odatle, širila po čitavoj zemlji. Najzad, u celoj Evropi, izuzev Norveške, broj samoubistava otpre jednog veka stalno raste. Po jednoj proceni, ono bi se utrostručilo od 1821. do 1880. Napredak civilizacije se ne može meriti s istom tačnošću, ali je dovoljno poznato koliko je on bio brz u tome razdoblju.” Cf. Dirkem, E. (1972): O podeli društvenog rada. Beograd: Prosveta, 254-255.

“Misli vladajuće klase u svakoj su epohi vladajuće misli, tj. klasa koja je vladajuća materijalna sila društva, istovremeno je njegova vladajuća duhovna sila. Klasa kojoj stoje na raspolaganju sredstva za materijalnu proizvodnju, raspolaze samim tim i sredstvima za duhovnu proizvodnju tako da su joj zbog toga, uzevši u prosjeku, podređene misli onih koji su lišeni sredstava za duhovnu proizvodnju.” (Marx, Engels, 1961, 369)

3.1 Razumijevanje značenja kao razumijevanje kulturne strukture

U odnosu na Durkheima, Weberova *Verstehenden* metodologija nastojala je ukazati na značaj *društvenog djelovanja* u smislu modusa kompleksa značenja koji u interagirajućem odnosu (dijadnom i složenijem od njega) kreiraju, mijenjaju i dinamiziraju ponašanja, motivaciju i djelatni karakter ljudskih subjekata. Takav zaokret ka razumijevanju pojedinačnog djelovanja koje ima karakter društvenog (jer mijenja ponašanje onoga ko je u interagirajućem odnosu) utjecao je na razvoj novog sociološkog puta koji je orijentiran *razumijevanju značenja* koja se izmjenjuju i koja nastaju kao proizvod uzajamnog djelovanja interagirajućih pojedinaca i grupa. Ono što je u tom zaokretu bilo ključno jeste Weberovo zanimanje za “dinamiku društvenog djelovanja kao i za značenje kulturnih ideja” (Münch, 1994, I, 164):

“Društveno djelovanje ima dvostruko lice orijentiranja ka značenju s jedne strane, te motivaciji i interesu s druge strane.” (Ibid.)

Weberovo razumijevanje društvene zbilje stoga se ne može svoditi na jednodimenzionalan karakter institucionalnih, na prinudi zasnovanih društvenih činjenica, niti je istu moguće sagledavati i razumijevati deduktivistički, nego se ona nastoji obuhvatiti generičkim pojmom kulture koja je opet shvatljiva tek iz tripartitnog odnosa između vrijednosti, interesa i moći, što postaje posebnim istraživačkim poduhvatom u Weberovoj sociologiji religije, ekonomije i politike. Zapravo se koncept *značenja* kao generičkog elementa društvenog djelovanja javlja kao temeljni metodološki aparat na osnovu kojeg je moguće razumijevanje interpersonalnog djelovanja, značenja koja proizlaze iz tih djelovanja kao razloga formiranja raznolikih modusa ponašanja i novih društvenih djelovanja u mreži intersubjektivnog svijeta. Značenje – bilo poimano u formi aktual-

nog značenja nekog pojedinačnog aktera ili kao aproksimacija nekog mnoštva aktera, bilo poimano u formi “čistog tipa”, kao epistemološka aparatura samog sociologa, te s tim povezano dvostruko *razumijevanje razumijevanja* (Weber, 1978) – zadobija sistemsko i temeljno mjesto u sociološkom razumijevanju društvene zbilje. U odnosu na društvenu zbilju koja se razumijeva iz kolektivne svijesti kao nadindividualne datosti i transtemporalne *trajnosti*, ovdje se radi o razumijevanju objektivnog društvenog života na osnovu kulturnih značenja određenih društvenih pojava koje imaju aktualan i kontingentan karakter, te se one poimaju kako u njihovoj ontičkoj aktualnosti tako i u njihovoj kauzalnosti. To je omogućilo etabliranje “znanosti zbiljskog” (*Wirklichkeitwissenschaft*) (Löwith, 1993, 51) koja je orijentirana razumijevanju značenjskih konstrukata koji nastaju na osnovu socio-kulturnih matrica i koje se kao forme vrijednosti internaliziraju kod pojedinačnih i grupnih aktera, te se kao takve raznoliko razumijevaju, doživljavaju i objektiviraju u mrežama intersubjektivnih procesa i relacija.

Značaj ovog pristupa je, prije svega, što se svijet društvene *zbilje* razumijeva iz optike svijeta *kulture* i njoj atribuiranih *vrijednosti*, te što se kod Webera ne radi o apsolutnim značenjima i o apsolutnim determinantama tih značenja. On je izričito antimetafizički nastrojen društveni teoretičar jer jasno stavlja do znanja da ne postoji mogućnost totalnog izomorfizma između društvenih aktera u smislu totalnog korespondiranja značenja ili nekog totalnog uranjanja u mentalnu arhitektoniku Drugog i obratno, niti je moguće govoriti o apsolutno tačnim/ispravnim ili istinitim značenjima (Weber, 1978, 4) i njihovim vrijednostima na način da njihove diskurzivne tvorevine, iskazi, ponašanja, intencije generirane tim značenjima etc. istinski korespondiraju/zrcale (Rorty) neku suštinu i neku skrivenu Istinu. Taj svojevrsni “društveni bihejviorizam” (Mead), koji proizlazi iz mogućnosti razumijevanja djelovanja i promjena ponašanja na osnovu tih djelovanja, koja opet produciraju serije novih djelovanja, novih interpersonalnih relacija koji mogu dobiti karakter objektivizacija, omogućava razumijevanje kako personalnosti koja figurira kao intencionalni i djelatni akter, tako i društvene zbilje koja se kao aktualnost nastoji razumijevati iz optike njene kulture i kompleksa njenih značenja. U tom kontekstu, društvena zbilja kao aktualnost se poima i razumijeva u totalitetu svojih polivalencija i perspektiva na osnovu značenjskih konstrukata, na osnovu vrijednosti u njihovoj zbiljskoj, aktualnoj datosti i razumijevanju, a ne u smislu nadindividualizacije ili pukog orijentiranja prema prošlim, historijski zasnovanim društvenim matricama ili pak

nekim hipotetičkim, preferencijalnim, koje bi u vrijednosnom, etičkom ili političkom smislu bile predmetom *znanosti buduće društvene zbilje* (u nekom marksističkom ili u nekom generalno uzevši eshatologijski poimanom smislu). Zašto je to sve važno, posebno veza između društvenih činjenica i društvenih djelovanja? Zato što se ona ovdje iščitava kao veza između utilitarno-materijalne stvarnosti s jedne, te kulturno-vrijednosne stvarnosti, između institucionalno zasnovanog društvenog sistema/ društvenog poretka s jedne, te beskonačnih, polivalentnih značenja “životnog svijeta” i vanistitucionalnih praksi koje figuriraju ponad institucionalno normativističkog i sistemskog društvenog poretka s druge strane.

S druge strane, značajan je Durkheimov pomak u razumijevanju društvene solidarnosti koja emanira iz kolektivne svijesti. Iako utkana u moduse institucionalizacije, kolektivna svijest u njegovim kasnijim spisima, posebno u *Elementarnim oblicima religijskog života*, zadobija karakter “kolektivnih reprezentacija” kao formi konceptata s one strane individualizirajućeg – viscelarnog iskustva. U tom smislu značajan je njegov fokus na forme “kolektivnih reprezentacija” koje svoje utemeljenje imaju u binarnom organiziranju društva i njegove kulture, a što će biti ključnim za etabliranje kasnijeg tzv. “kulturnog programa” osamdesetih godina XX stoljeća. Binarnost na relaciji sakralno/profano omogućit će govor o ritualnim praksama, simbolima, ceremonijalima, odnosa materijalnog, utilitarnog svijeta svakodnevnog, mundanog života u odnosu na njegovu ideaciju koja obezbjeđuje simboličke resurse za solidarnost i grupnu koheziju, bez koje je nemoguće zamisliti društveno koherentan i stabilan poredak, čiji su članovi orijentirani oko “zajedničkih premisa”.

Na tragu govora o vrlinama kao pretpostavkama sretnog života, Durkheim ukazuje na moralnu koheziju² kao formu transcendentalnog značenja bez kojeg materijalni svijet industrijskog kapitalizma, svijet modernog francuskog društva nije moguć, kao što *a fortiori* nije moguće ni realiziranje ideje kozmopolitizma kao univerzalnosti, ukoliko se taj moralni paradigmatički sistem značenja ne etablira unutar onog partikularnog.

Ideja moralnosti se izjednačava s idejom čovječanstva, što pak nije neposredno ostvarivo u tom univerzalističko-mundijalističkom smislu, nego se objektivira preko moderne francuske države nacije. “Vječiti mir”

² Giddens u svojoj studiji o Durkheimu ističe kako je on svoju intelektualnu karijeru započeo sa primarnom intencijom etabliranja “znanosti o moralitetu” koja ga je u konačnom dovela do sociologije. Cf. Giddens, A. (1986): Durkheim. FontanaPress: London

mora biti idealom koji se konstantno kultivira i ozbiljuje kroz ekvilibrij između *patrie* i internacionalizma (Chernilo, 2008, 35).

S jedne strane, dakle, figuriraju određeni koncepti, određene mentalne i “kolektivne reprezentacije” kao određeni skupovi ideja koje, s druge strane, imaju svoju relevanciju i aktualnost zahvaljujući činjenici da su društvenog porijekla. Te simboličke reprezentacije nastaju unutar društvenog života, one se kontinuiraju i distribuiraju mehanizmima internalizacije na osnovu kojih imaju eksternalizirajući i objektivirajući karakter, čime se vrši otklon od neke misteriozne (Collins, 1994, 191) apriornosti koja ih generira s one strane društvene zbilje i povijesti.

4.0 Dvodimenzionalan karakter binarnosti u polju kulturne sociologije

Na tragu Weberovog razumijevanja društvenog djelovanja i aktualnosti značenja, te Durkheimovog poimanja kolektivnih reprezentacija, uočljiva je konstantnost razumijevanja društvene zbilje u formi binarnih postavki na osnovu kojih je moguće govoriti o zasnivanju kulturne sociologije.

Iako se status kulturne sociologije veže primarno uz istraživanja Weberovog koncepta značenja i istraživanja kasnog Durkheima, cijeli niz klasičnih socioloških mišljenja vezan je za ono što će kasnije postati zasebnim istraživačkim područjem kulturne sociologije. Ono što ovdje smatram važnim je da Weberov doprinos kulturnoj sociologiji nije vezan samo za polje značenja, nego i za njegovo razumijevanje zbilje u formi binarnosti između formalne i supstantivne racionalnosti, kao što se i Durkheimovo razumijevanje kolektivnih reprezentacija ne može tretirati odvojeno od njegovog razumijevanja kolektivne svijesti, moralne kohezivnosti, solidarnosti i anomije industrijskog društva, uključujući i pitanje binarnosti između individualne i kolektivne svijesti. S druge strane, binarnost između značenja čiji je generator kapitalizam u odnosu na značenja kao rezultat besklasnog društva, dijalektičnost objektivne i subjektivne kulture kod Simmela s ultimativnom i “metafizičkom borbom između života i forme” (Frisby, 2002, xx), de Saussureovo razlikovanje između *langue* i *parole*, ili neka binarnost između idealtipske konstrukcije, treba smatrati orijentacijskim linijama za istraživanje kulture kao matrice za razumijevanje društvenog svijeta u cjelini. Konkretnije rečeno, ono što se razumijeva složenicom kulturna sociologija, u smislu njene

pretpostavljenosti u korijenima Weberove metodologije i kasnog Durkheima, treba biti prošireno kako cjelinom Weberovog i Durkheimovog sociološkog mišljenja, tako i uvidima do kojih su u razumijevanju kulture došli Simmel, pa i Marx (u smislu refleksija o društvenoj proizvodnji svijesti u *Njemačkoj ideologiji*). Ako slijedimo distinktivna obilježja kulturne sociologije, Marxova *Teza o Feuerbachu* (teza 11), koja glasi: “Filozofi su svijet samo različito interpretirali, radi se o tome da ga se izmijeni.” (Marx, Engels, 1961, 323), sasvim je očit primjer koji se direktno tiče ne samo kritike nekog supstancijalističkog shvatanja svijeta s one strane njegove stvarne povijesti³ i želje za aktivnim preobražajem povijesti, nego se tiče i pitanja onoga što se u kulturnoj sociologiji imenuje pojmom značenja.

Jeffrey C. Alexander započinje poglavlje pod nazivom *Modern, Anti, Post, and Neo* (u knjizi *The Meanings of Social Life: A Cultural Sociology*) opaskom o gore navedenoj rečenici iz *Teza o Feuerbachu* koristeći pri tome pojam “razumijevanja” umjesto izvorni pojam “tumačenja” svijeta, te ističući kako “strukturna hermeneutika” kao imanentan dio kulturne sociologije ne vrši separiranje *razumijevanja* od *promjene* društvenog svijeta, te kako je promjena *uvijek već* i promjena samog razumijevanja kao takvog. Neovisno o tome što Marx zasigurno ne misli samo na semantičku, tekstualnu analizu i diskurzivnu praksu u smislu promjena značenja ili razumijevanja, nego i na zbiljsku promjenu u evoluciji povijesti, znakovito je da Heidegger znatno prije Alexanderovog reflektiranja, u intervjuu iz 1969. godine, citirajući glasoviti Marxov stav o interpretaciji i promjeni svijeta, ukazuje kako *promjena svijeta* pretpostavlja *promjenu koncepcije svijeta*. A govoriti o konceptima znači govoriti o značenjima i vrijednostima, odnosno o onome što su određene mentalne

³ U prepoznatljivom Marxovom stilu i talentu, koristeći vokabular i iskustvo *Kapitala*, u *Njemačkoj ideologiji* stoji sljedeće: “Filozofski industrijalci, koji su dosad živjeli od eksploatacije apsolutnog duha, bacili su se sada na nove veze. Svaki se s najvećom mogućom marljivošću bavio prodajom onog dijela koji mu je pripao. To nije moglo proći bez konkurencije. Ona je u početku vođena prilično građanski i solidno. Kasnije, kad je njemačko tržište bilo zasićeno, a roba i pored svega truda nije našla odziv na svjetskom tržištu, čitav posao je po njemačkom običaju bio pokvaren tvorničkom škart proizvodnjom, pogoršanjem kvaliteta, falsificiranjem sirovina, krivotvorenjem etiketa, fiktivnim kupnjama, prevarama s mjenicama i kreditnim sistemom lišenim svake realne osnove. Konkurencija se pretvorila u ogorčenu borbu, koju nam sada slave i konstruiraju kao prevrat od svjetsko-historijskog značenja, kao proizvođača golemih rezultata i dostignuća.” Cf. Marx, K., Engels, F. “Njemačka ideologija”. U: K. Marx, F. Engels (1961): Rani radovi. Zagreb: Naprijed, 339-340.

reprezentacije koje su predmetno polje kulturne sociologije. Da je to pitanje *značenja*, koje je uvijek vezano za pitanje neke predmetne objektivacije, a ne fantazmogorije unutar društvene zbilje, pokazuje i Althusser kada ukazuje na Lenjinovo shvatanje *objektivnih uslova* za Rusku revoluciju, ali i njenih *subjektivnih uslova*, te Marxovog – Engelsovog razumijevanja povijesti “koja ide napred svojom *slabijom stranom*” (Altise, 1971, 94) u odnosu na poziciju suprotnosti koja povijest razumijeva nekom “drugom stranom”. Riječ je o *značenjskim konstrukcijama* koje emaniraju skupove vrijednosnih stavova i poimanja koji su opet u direktnoj vezi sa samim predmetom razumijevanja i objektivacijom istog u konkretnoj povijesnoj datosti (bilo da se isti konzervira ili pak mijenja). Drugi je skup pitanja koji se odnosi na tretiranje mogućnosti poimanja kulture kao “nezavisne varijable” (Alexander, 2003) i što nije predmetom ovog rada. Iako se u ovom radu upitnim smatra mogućnost apsolutno “analitičke autonomije kulture” kao temelja kulturne sociologije kod Alexandera, to po automatizmu ne znači negiranje kulturne sociologije kao takve, ako se pod njom implicira ono što navodi Lamont: “sveobuhvatajući sociološki pristup kulturi” (Lima Neto, 2014, 935). Bez obzira na to da li se kulturna sociologija promatra kao vrsta znanstvenoistraživačkog programa koja separira kulturu od društvene strukture ili vidi njihovu amalgamaciju, njena teorijska pozadina se može nadopuniti mnoštvom teorijskih postavki do kojih su došli klasični sociolozi. Durkheimovo razumijevanje rituala i simboličkih reprezentacija ukazuju na ono što je potvrdio Geertz, kako “kultura nije okultni entitet” (Geertz, 1972, 10). Alexanderov stav o tome kako “najstarija predrasuda koju društvena teorija drži u vezi s modernim životom je da nije predrasudan uopće” (Alexander, 2003, 179) retuširanje je Weberovog racionalističkog metoda u razumijevanju društvenog djelovanja na osnovu značenja i njihovih vrijednosti, jer Weber ističe nemogućnost društvenog djelovanja, interpersonalnosti, te procesualnost značenja bez pretpostavljene predrasudnosti. To je uostalom i intencija svakog npr. etnografskog promatranja koje figuriraju kao “značenjske konstrukcije” (Alexander, 2008, 160) i kao “gusti opis” (Geertz, 1973, 6) bez kojeg nije moguće razumijevanje društvene interakcije, društvenog djelovanja, značenja i beskonačnog procesa kultiviranja u smislu transformacije “generičkih potencijalитета” u specifično izvedbene aktualnosti (Ibid., 52).

S druge strane, pitanje cjelovitog doprinosa klasičnih socioloških mislilaca kulturnoj sociologiji tiče se načina razumijevanja njihovog shvaćanja kulture i specifične pozicije pojedinca u njoj. Stoga, kada govorimo

o Durkheimu, tu nije samo riječ o binarnosti sakralnog i profanog, “utiliziranog svijeta ekonomske proizvodnje” (Giddens, 1986, 93) naspram simboličkih resursa u formi rituala, mitskog ili paradigmatskog. Riječ je i o Durkheimovom razumijevanju moralnosti i kolektivne svijesti koja drži pojedinačne svijesti interaktivirajućim i kohezivnim budući da, iako Durkheim u *Podjeli* ne govori o značenjskim konstrukcijama, one to jesu, jer je pitanje moralnosti, pitanje sreće, pitanje kolektivne svijesti i kritika kulta individualnog pitanje značenja i vrijednosti koje se deriviraju iz tih značenja ili su njen sadržaj. Kada Simmel ukazuje na odnos ili na “subjektivnu stranu duše i objektivni duhovni produkt” (Kalanj, 2005, 227-228), on također govori o binarnosti onog subjektivnog, individualizirajućeg, sublimnog dijela upojedinačenog iskustva u odnosu na njenu objektivnu formu, pritisak i determinaciju:

“Najdublji problem modernog života teče od nastojanja individue da održi nezavisnost individualnosti njegovog postojanja protiv suverene moći društva, protiv težine historijskog naslijeđa i izvanjske kulture i tehnike života.” (Simmel, 2017, 4)

U konačnom, Weberovo razumijevanje kapitalizma, birokratije, politike, države i moći, te pitanje racionalizacije nije ignoriranje značenja (Alexander, 2003). Cijelo njegovo djelo je refleksija o značenju, bilo da je riječ o značenjskim konstrukcijama u razmjeni između dva aktera, značenjskim konstrukcijama između grupa, idealtipskim značenjskim jedinicama spram kojih se vrši analiza i razumijevanje društvene zbiljnosti, do, konačno, razumijevanja procesa racionalizacije na osnovu tipologije formalne i supstantivne racionalnosti. Kriza modernosti, a preko nje i razumijevanje njenog uzroka, odvija se u diskrepanciji između formalne i supstantivne racionalnosti, između favoriziranja proceduralnih, kalkulabilnih, znanstveno-tehničkih operacija i instrumentalnih praksi ukotvljenih u raznolike akte birokratskog aparata i tehničkog ustrojstva društvenog poretka u ime ekonomizacije ciljeva i utilitarnosti s jedne strane, te pitanja kompleksa vrijednosti kao osnove supstantivne racionalnosti koja ne implicira samo ekonomizaciju i materijalizaciju u ime formalne i tehničke kalkulabilnosti i izvrsnosti, nego i pitanja koja se tiču, između ostalog, etičkih i političkih implikacija i konzekvenci određenih društvenih djelovanja. Dakle, ono što je moguće jeste razumijevanje binarnog karaktera društvene zbiljnosti kako na relaciji sakralno – profano, tako i na onim relacijama koje se tiču subjektivnog i objektivnog, formalnog i supstan-

tivnog, individualnog i kolektivnog, kao odnosa između skrivenog i sublimirajućeg, u odnosu na njen manifestni i opipljivi karakter.

Oba veberijanska tipa racionalnosti su ispunjena značenjima, ali na tragu kulturne sociologije koja kao vrsta “društvene psihoanalize” (Alexander, 2003) vrši afirmiranje i uključivanje afekata, značenja, iracionalnog, mitskog, sakralizirajućeg, subjektivističkog etc., formalna racionalnost i iz nje derivirana djelovanja su vrsta racionalizirajućih značenja, ali se supstantivna racionalnost posebno nalazi pod lupom opservacije i razumijevanja jer je ona po sebi korpus značenja i vrijednosti *par excellence*. Nije stoga samo riječ o značenjima (*physis*) koji figuriraju kao *kinesis* djelovanja nego je riječ i o razlikama značenja u ovisnosti o tipu racionaliteta i tipu društvene prakse, kao i o genezi samih značenja/vrijednosti. Akter je opskrbljen skupom značenja i interpersonalne relacije i njihove objektivacije (“društvo kao objektivna zbilja” – Berger, Luckmann) su izraz kompleksa značenja, a ta su pak značenja generirana bilo racionalnim bilo iracionalnim, emocionalnim, afektivnim i nekim drugim stimulacijama i sekvencama čije porijeklo, transformativnost, korespondenciju na relaciji između aktera, kao i autonomnost u odnosu na druge društvene strukture (nekulturalne) tek treba dokazati, kao što treba postaviti pitanje o genezi samih značenja i vrijednosti (na tragu Alexanderove kritike Parsonsa), pitanje porijekla i prirode tih vrijednosti (pitanje o tome ko te vrijednosti konstruira, rekonstruira i distribuira), što bi trebalo biti predmet nekog drugog rada.

5.0 Zaključak

Klasična sociologija nije samo prikladna eksplikacija ili način razumijevanja modernosti, nije samo izraz krize modernog društvenog poretka i pokušaj njenog prevladavanja. Ukoliko se u kontekstu kulturne sociologije inzistira na značenjima, koliko i na raznolikim djelovanjima koja proizlaze kao rezultat raznolikih kognitivnih, konativnih, emotivnih i afektivnih stimulacija, onda se klasična sociologija ne može reducirati samo na korpus izdiferenciranih socioloških mislilaca i njihovih teorijskih koncepata i istraživanja koja se tiču samo opisivanja i ukazivanja na krizne, proturječne i ambivalentne tokove modernosti, nego je riječ i o korpusu značenjskih konstrukcija koje imaju aktualan i upotrebljiv status i danas. Ako se tvrdi da realizam ne može biti opisni posao društvenih znanosti i da “zbiljski predmeti”, iz ugla kulturne analize, nisu predmeti dru-

štvenih znanosti (Alexander, 2008), to onda nije ekskluzivna pozicija kulturne sociologije i njenog metodološkog okvira, nego je to u hermeneutičkom smislu stvar bilo koje discipline, pravca, perioda (klasičnog ili savremenog) ili istraživača koji se bavi istraživanjima i razumijevanjima stvari koje produciraju ljudski subjekti. Drugim riječima, Geertzova zasluga za premošćavanje rascjepa između humanističkih i društvenih znanosti (ili subverzije postojanja rascjepa uopće) u smislu zahtjeva za “hermeneutičkim razumijevanjem znanosti” (Ibid., 158) ne čini se igrom prezencije i apsenције na način da postoji sa kulturnom sociologijom u odnosu na njeno odsustvo u klasičnoj sociologiji (bez obzira na to što se nominalno, terminološki tako ne prikazuje). Ali to isto tako ne znači da se u ime značenja, interpretacija, “gustih opisa”, pretpostavki, falibilizama, “aprironih analiza” (Parsons), koncepata, etc. vrši eliminiranje i neutraliziranje “društvenih činjenica”, društvenih struktura i društvenih sistema kao objektivnih datosti društvene zbilje.

“Dok se funkcionalističko-formalističko stanovište koncentriše primarno na perspektivu Sistema, tj. na proizvodnju i održavanje opće podrške političkom sistemu, *normativno-praktičko stanovište* se oslanja na perspektivu aktera (...) ističući motive i razloge za prihvatljivost političkog poretka kao legitimnog. Prema ovom stanovištu, političko djelovanje mora biti – barem u principu – legitimirano u svjetlu relevantnih društvenih vrijednosti i praktičnih institucionalnih normi.” (Müller, 1988. U: Alexander [ed.] 1988, 132-133)

I Durkheim i Weber, kao i njihovi savremenici, ukazuju na nerazlučivu povezanost konstruiranja značenja i njenih materijalizacija (političkih i praktičkih), te se ne može naprosto govoriti o značenjima i saznanjima bez onoga što čine interesi, empirijske okolnosti, odnosno objektivna datost koja nije puki epifenomen značenja i kognitivnih ili afektivnih reprezentacija, nego i kompleks događaja kao takav. Na tragu Marxovog uvida kako duh ima prokletstvo da je uvijek prikačen na materiju, ni značenja nemaju smisla niti postaju predmetom sociološkog proučavanja bez upućivanja na materijalizaciju, eksternalizaciju, na sukobe i sudare raznolikih značenja u odnosu na objektivne događaje, te na sve konzekvence tih sudara (na razini *reprezentacije*, ali i na razini *događaja*), koja su često daleko od nevinih repulzija i disparacija. Naravno, i same društvene činjenice i društveni sistemi dio su društvene konstruk-

cije; a to znači da su dio određenih značenja, vrijednosti i ideologija. To opet povlači za sobom pitanje generiranja samih vrijednosti i značenja, njihovog uzroka i njihove eksternalizacije, njihovog intenziteta i ekstenziteteta, te njihove trajnosti. A to u konačnome znači *igru interferencije kulturnih struktura s ostalim društvenim i političkim/ideološkim strukturama*, kao i nemogućnost autonomnosti jednih u odnosu na druge. Posebno je to nemogućnost ignoriranja relacionog odnosa ka vanjskim/materijalnim entitetima, njihovim praksama i njihovim konzekvencama.

Literatura

1. Alexander, J. C. (2003): *The Meanings of Social Life: A Cultural Sociology*. New York: Oxford University Press.
2. Alexander, J. C. "Clifford Geertz and the Strong Program: The Human Science and Cultural Sociology". *Cultural Sociology* (2008), Volume 2 (2): 157-168.
3. Altise, L. (1971): *Za Marksa (For Marx)*. Beograd: Nolit.
4. Bourdieu, P. (1990): *The Logic of Practice*. Cambridge: Polity Press.
5. Bourdieu, P. (2004): *Science of Science and Reflexivity*. Cambridge: Polity Press.
6. Chernillo, D. "Classical Sociology and the Nation-State: A Re-Interpretation". *Journal of Classical Sociology* (2008), 8: 27.
7. Coleman, J. S. (1990): *Foundations of Social Theory*. Cambridge, Massachusetts, and London: The Belknap Press of Harvard University Press.
8. Collins, R. (1994): *Four Sociological Traditions*. New York, Oxford: Oxford University Press.
9. Dirkem, E. (1972): *O podeli društvenog rada (The Division of Labour in Society)*. Beograd: Prosveta.
10. Elias, N. (1996): *O procesu civilizacije (The Civilizing Process)*. Zagreb: Biblioteka Antibarbarus.
11. Frisby, D. (2002): *Georg Simmel*. London and New York: Routledge.
12. Geertz, C. (1973): *The Interpretation of Cultures*. New York: Basic Books.
13. Giddens, A. (1986): *Durkheim*. London: Fontana Press.
14. Heidegger, M. (2000): *Prolegomena za povijest pojma vremena*

- (History of the Concept of Time: Prolegomena). Zagreb: Demetra.
15. Kalanj, R. (2005): *Suvremenost klasične sociologije (Contemporaneity of Classical Sociology)*. Zagreb: Politička kultura.
 16. Lima Neto, F. "Cultural Sociology in Perspective: Linking Culture and Power". *Current Sociology Review* (2014), Volume 62 (6): 928-946.
 17. Löwith, K. (1993): *Max Weber and Karl Marx*. London, New York: Routledge.
 18. Marx, K., Engels, F. "Teze o Feuerbachu" (Theses on Feuerbach). U: K. Marx, F. Engels (1961): *Rani radovi (Early Writings)*. Zagreb: Naprijed.
 19. Marx, K., Engels, F. "Njemačka ideologija" (German Ideology). U: K. Marx, F. Engels (1961): *Rani radovi (Early Writings)*. Zagreb: Naprijed.
 20. Müller, H. P. "Social structure and civil religion: legitimation crisis in a later Durkheimian perspective". U: J. C. Alexander (ed.) (1988): *Durkheimian Sociology: Cultural Studies*. Cambridge, New Rochelle, Melbourne, Sydney: Cambridge University Press.
 21. Münch, R. (1994): *Sociological Theory. From the 1850s to the Present*. Chicago: Nelson Hall Publishing.
 22. Simmel, G. (2017): *The Metropolis and Mental Life*. Rome: Divisare Press.
 23. Wallerstein, I. "The Heritage of Sociology, the Promise of Social Science". *Current Sociology* (1999), Issue 1, January 1999: 1-37.
 24. Weber, M. (1978): *Economy and Society. An Outline of Interpretive Sociology*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.

izvorni znanstveni članak / original scientific article
 primljen / received: 21. 06. 2020.

UDK: 330.342.14

KOGNITIVNI KAPITALIZAM – ULOGA ZNANJA U POSTFORDISTIČKOM DRUŠTVU

Jelena GAKOVIĆ
 Selma ALISPAHIĆ

Scientific & Research Incubator (ZINK)
 University of Sarajevo, Faculty of Philosophy
 Franje Račkog 1, 71000 Sarajevo, B&H
 E-mail: jelena.gakovic@ff.unsa.ba, selma.a27@hotmail.com

ABSTRACT

Kriza fordizma je rezultirala promjenom režima akumulacije, tj. uspostavom novog oblika privrede koji je obilježen razvojem “općeg uma” i velikom važnošću znanja za ekonomski rast. Ta činjenica se prepoznala u sociologiji i ekonomskoj znanosti, što je dovelo do stvaranja teorija “postindustrijskog” i “postfordističkog” društva, kao i teorije “ekonomije zasnovane na znanju”. Kada je riječ o potonjoj, u radu ćemo vidjeti kako njen apologetski narativ kritikuje teorija kognitivnog kapitalizma koja predstavlja alternativno gledište na karakter savremenih ekonomskih odnosa i smatra proglašenje postojanja ekonomije zasnovane na znanju neopravdanim, budući da takva tvrdnja implicira drugu vrstu ekonomskog uređenja. Pored elaboriranja teorije kognitivnog kapitalizma, u radu objašnjavamo razlike između industrijskog i novog kapitalizma te promjene povezane sa organizacijom proizvodnje, ekonomskom ulogom države, prirodom rada i tehnologije i, između ostalog, sa položajem i autonomijom radnika. Ipak, glavni problem rada se ne tiče samo ekonomskih pitanja nego i, također, šireg pitanja o ulozi znanja u društvu. Na temelju procjene uloge različitih vrsta znanja u savremenom društvu dolazimo do zaključka da još nisu ostvareni preduvjeti da “društvo znanja” zaživi i da dominantna ekonomska logika tome predstavlja glavnu prepreku.

Cljučne riječi: postfordističko društvo, ekonomija zasnovana na znanju, kognitivni kapitalizam, opći um, društvo znanja

COGNITIVE CAPITALISM – THE ROLE OF KNOWLEDGE IN THE POST-FORDIST SOCIETY

The crisis of Fordism has resulted in the changed regime of accumulation, i.e. in the establishment of a new form of economy that is marked with evolution of the “general intellect” and the great importance of knowledge in terms of economic growth. This was recognised in sociology and economic science and has led to the development of the “post-industrial” and “post-Fordist” society theories, as well as the “knowledge-based economy” theory. As regards the latter, we shall see in the paper how its apologetic narrative is subjected to a critique by the cognitive capitalism theory that represents an alternative viewpoint on the character of the contemporary economic relations and considers the proclamation of the existence of knowledge based economy unjustified since such assertion implies another kind of economic arrangement. Other than elaborating the cognitive capitalism theory, we explain in the paper the differences between the industrial capitalism and new capitalism and the changes related to the organisation of production, economic role of state, nature of work and technology, and, among other things, changes related to the position and autonomy of the workers. Still, the main problem of the paper not only pertains to the economic questions but also to the broader question on the role of knowledge in the society. On the basis of assessment of the role of different types of knowledge in contemporary society, we come to the conclusion that preconditions for becoming of “knowledge society” have not been established yet and that the dominant economic logic represents the main obstacle to its actualization.

Key words: post-Fordist society, knowledge-based economy, cognitive capitalism, general intellect, knowledge society.

1.0 Uvod

U pogledu problema ovog rada ili odnosa savremenog društva prema znanju postojeća istraživanja se mogu podijeliti u dvije skupine. S jedne strane, postoje mišljenja da je uloga znanja u savremenom društvu izuzetno značajna i da opravdava govor o “ekonomiji zasnovanoj na znanju” i “društvu znanja”, poput neoliberalnih socioloških teorija ekonomije zasnovane na znanju, odnosno ekonomske “endogene teorije rasta”, nekih teorija postindustrijskog društva te socioloških teorija “društva znanja”. S druge strane, iako ne poriču da znanje ima novu društvenu i ekonomsku ulogu, neki autori iznose razloge koji ozbiljno dovode u pitanje optimističan stav spram novih društveno-ekonomskih konfiguracija, kao i legitimnost upotrebe spomenutih termina. Teorija kognitivnog kapitalizma, koja nudi jedinstvenu i negeneričku perspektivu na savremene društvene okolnosti, kritički prokazuje nedostatke i ideologiziranost određenih dominantnih nazora i politika, motivirana humanošću razmatra uslove slobode i samostvarenja ljudi, te upućuje političke zahtjeve, prema ideji zasnovanosti ekonomije na znanju zauzima kritički stav. Za razliku od pomenute teorije koja ne odbacuje izričito termin “društva znanja”, prisutna su i gledišta koja ukazuju na probleme sa nekim aspektima te ideje koji se odnose na vrijednost humanistike i ciljeve znanja u savremenom društvu, i na taj način, dovodeći u sumnju dominantnu perspektivu i ukazujući na njene nekonzistentnosti, daju doprinos mogućnosti stvaranja boljeg društva.

Rad je teorijsko-kritičkog karaktera, odnosno, do zaključaka dolazimo na temelju metode konceptualne analize i analize sadržaja relevantnih socioloških teorija i literature. U prvom dijelu rada izlažemo osnovne postavke hipoteze kognitivnog kapitalizma, a ideja aktualnog “društva znanja” je predmet razmatranja drugog dijela. Sa ciljem postizanja boljeg razumijevanja savremene ekonomske i društvene uloge znanja ispitujemo pretpostavku da je savremeno društvo društvo znanja, koja se temelji na pretpostavkama da je savremena ekonomija zasnovana na znanju te da znanje danas predstavlja temeljnu društvenu vrijednost. Očekujemo da će nam razmatranje u ovom radu omogućiti formulaciju zaključnog suda o “ulozi znanja u postfordističkom društvu” i deskriptivnom statusu termina “ekonomija zasnovana na znanju” i “društvo znanja”, što smatramo važnim s obzirom na implikacije koje način oslovljavanja i prihvaćenog razumijevanja socioekonomskih odnosa može imati u pogledu ljudskog djelovanja.

2.0 Teorija kognitivnog kapitalizma

Hipoteza kognitivnog kapitalizma je u povijesnom smislu “mlada” teorija koja pretendira da objasni ekonomski aspekt novog ili “postfordističkog društva”. Termin “postfordističko društvo” referira na društvo, posebno na njegov ekonomski aspekt, koje se razvilo 1970-ih godina, u kojem je fordizam kao karakteristični način organizacije procesa proizvodnje industrijskog kapitalizma prevladan. Promjena od fordizma ka postfordizmu se razmatra u tzv. “postfordističkoj debati” koja obuhvata različite pozicije, neke od kojih su “regulacijska škola”, “neo-Schumpeterijanski pristup”, “fleksibilna specijalizacija”, “fleksibilna akumulacija” i dr.¹ Navedene pozicije konstatiraju promjene u sferi proizvodnje ili “režimu akumulacije”, kao i promjene u sferi upravljanja ili “modusu regulacije”, odnosno, prevladavanje masovne proizvodnje standardiziranih dobara i keynesijanizma.² U opisima postfordističkog društva se često ističe svojstvo fleksibilnosti koje ima nekoliko aspekata: 1) fleksibilnost radnika koja se očituje kao odsustvo dugoročne vezanosti za jedno zanimanje i jedno radno mjesto, stalno usvajanje novih vještina i učenje, te kao fleksibilnost nadnica i radnog vremena; 2) fleksibilnost proizvodnje i proizvodnih tehnika (poput čekanja na narudžbu prije proizvodnje i smanjenja masovne proizvodnje); i 3) fleksibilnost potrošnje koja se temelji na postojanju mnoštva izbora za potrošače (Webster, 1995, 150-151; Ricer, 2009, 189-190).

Hipoteza kognitivnog kapitalizma se etablira u kritici neoliberalne teorije ekonomije zasnovane na znanju i njene “apologetske vizije” (Vercellone, 2005, 2; Vercellone, 2006, 809; Fumagalli, Lucarelli, 2010, 2). Teorija na znanju zasnovane ekonomije nije samo teorija nego i politički narativ koji prihvataju mnoge svjetske i internacionalne organizacije i institucije poput Međunarodnog monetarnog fonda, Svjetske banke, Europske unije, Organizacije za ekonomsku suradnju i razvoj i dr. (Caruso, 2015, 2). “Ekonomija zasnovana na znanju” se opisuje kao novi oblik privrede u kojoj veliku važnost za ekonomski rast imaju znanje, informacije i informacijsko-komunikacijske tehnologije (ICT) (Williams, 2010,

¹ Neki autori tvrde da su teorije postfordističkog društva verzija teorija postindustrijskog društva (Webster, 1995, 153). O pojmu postindustrijskog, “postkapitalističkog”, tehnokratskog ili programiranog društva pogledati više u: (Touraine, 1980; Bell, 1984; Drucker, 1993. i dr).

² Za koncizan pregled pojmova, zaključaka i razlika pozicija u okviru postfordističke debate više pogledati u: (Ash, 1994; Webster, 1995; Harvey, 1990).

10) i tvrdi se da označava zamjenu materijalne ekonomije tzv. “simboličkom ekonomijom” (Stehr, 2018, 323). Pojam ljudskog kapitala je jedan od ključnih pojmova ove teorije i određuje se kao: “znanja, umijeća i kompetencije i osobine pojedinaca koje olakšavaju stvaranje osobne, društvene i gospodarske dobrobiti” (Keeley, 2009, 30-31); “ukupnost znanja i vještina zaposlenika u nekom gospodarstvu” (Blanchard, 2005, 236); “fond korisnog i dragocjenog znanja koje su ljudi nagomilali u procesu njihova obrazovanja i usavršavanja” (Samuelson, Nordhaus, 2000, 223) i sl.³ Ekonomske koristi ljudskog kapitala iz perspektive ove teorije su dvostruke: s jedne strane, uslov mogućnosti sudjelovanja pojedinaca u ekonomiji znanja je obrazovanost i zarade obrazovanih ljudi su obično veće od prosječnih (Keeley, 2009, 16-17, Becker, 2009, 17), a s druge strane ulaganje u obrazovanje, zdravlje kao i društvene veze je za nacionalne ekonomije isplativo, jednako kao što je to slučaj sa drugim oblicima kapitala (Keeley, 2009, 13) ili, drugim riječima, rast ekonomije zasnovane na znanju se zasniva na povećanju ljudskog kapitala (Williams, 2010, 11-12). Pod utjecajem teorije “ekonomije zasnovane na znanju” promicanje obrazovanja i obrazovnih šansi u svijetu je postalo globalnim zadatkom, posebice u nerazvijenim zemljama svijeta.⁴ Nekoliko je ključnih momenta kritike koju teoretičari kognitivnog kapitalizma upućuju pomenutoj teoriji: ona odvaja ekonomiju od društvenih odnosa, znanje tretira kao robu, a profit kao motiv istraživanja, na temelju kvantitativne promjene (npr. raširenost informacijskih tehnologija) formuliра zaključke o kvalitativnoj promjeni, ne uzima u obzir aktualni transformirani oblik odnosa kapital/rad, a k tome, u epistemološkom smislu odlikuju je “tehnološki determinizam” kao prenaplašavanje transformativne uloge novih informacijskih i komunikacijskih tehnologija, “povijesni redukcionizam” ili zanemarivanje “povratka kognitivne dimenzije rada”, te “pozitivističko i beskonfliktno shvatanje znanosti i tehnologije” koje se očituje kao izostavljanje objašnjenja fenomena sukoba koji su temeljna značajka kapitalizma (Vercellone, 2006, 809-811; Vercellone, Giuliani, 2019, 12). Ona također razumijeva znanje kao faktor proizvodnje neovisan o kapitalu i

³ Iako se u navedenim definicijama ističe znanje, bitna sastavnica ljudskog kapitala su i zdravlje koje je jedna od pretpostavki mogućnosti obrazovanja i učenja, kao i produktivnosti radnika, te društveni kapital ili “veze, zajedničke vrijednosti i osjećaj razumijevanja u društvu zahvaljujući kojima pojedinci i skupine mogu vjerovati jedni drugima i zajedno raditi” (Keeley, 2009, 106-113).

⁴ Više o tome pogledati u: *The central Role of Education in the Millenium Development Goals*, UNESCO, Paris, 2010, 11.

radu ili ga asimilira sa kapitalom u pojmu ljudskog kapitala, što Vercellone kritikuje tvrdeći da: “Znanje i odgoj nisu ništa drugo nego sredstva izražavanja i stvaranja rada, subjektivni uvjeti proizvodnje koji karakteriziraju upotrebnu vrijednost radne snage” (Vercellone, 2006, 811; Vercellone, 2007a, 41). Sami po sebi, znanje i informacija u kognitivnom kapitalizmu su “sterilni” i tek inkorporiranost u živi rad im daje status temeljnih ekonomskih resursa (Meštrović, 2007, 253) ili, drugim riječima, “informacija nije faktor koji predstavlja uzrok rastućih prinosa, već upravo primjena živog rada kao živog rada generira višak smisla i vrijednosti informacije, koja je sama po sebi neutralna” (Moulier Boutang, 2007, 206). Ipak, temeljni prigovor koji teorija kognitivnog kapitalizma upućuje teoriji ekonomije zasnovane na znanju je sljedeći: “ti pristupi zaboravljaju da se novost aktualne povijesne konjunktore ne sastoji u jednostavnom uspostavljanju ekonomije zasnovane na znanju, nego u ekonomiji zasnovanoj na znanju koja je podvrgnuta strukturnim oblicima upravljanja akumulacijom kapitala i uokvirena njima, što je posve druga stvar” (Vercellone, 2006, 811; Vercellone, 2007a, 29; Fumagalli, Lucarelli, 2010, 3; Caruso, 2015, 3; Vercellone, Giuliani, 2019, 14). Umjesto “bezbojnog” termina ekonomije zasnovane na znanju, teoretičari kognitivnog kapitalizma stoga smatraju da je za razumijevanje aktualnih ekonomskih odnosa prikladniji termin kognitivnog kapitalizma, budući da njegov sastavni dio “kapitalizam” ukazuje na konstantu u novim rekonfiguracijama koja se sastoji u istrajavanju “osnovnih invarijanti kapitalističkog sustava” ili težnje za ostvarenjem profita, najamnog rada te ekstrakcije viška vrijednosti, dok “kognitivni” adekvatno označava prirodu rada karakterističnu za savremeni oblik kapitalizma (Vercellone, 2005, 8; Vercellone, 2006, 811-812; Lebert, Vercellone, 2007, 17; Moulier Boutang, 2011, 37). Kognitivni ili “treći kapitalizam”⁵ karakterizira proizvodnja nematerijalnih dobara, raširenost nematerijalnih usluga, kooperativni kvalifikovani rad i nove (ICT) tehnologije (Moulier Boutang, 2011, 34). Uz *hardware* i *software* strojeva, *wetware* ili “moždanu aktivnost” rada, bitna dimenzija

⁵ Aktuelnom obliku kapitalizma je neposredno prethodio industrijski kapitalizam, čije je glavno obilježje bila mehanizacija (Komšić, 1999, 18), a prije njega, neki smatraju, tzv. “merkantilni kapitalizam” koji je počivao na aktivnosti trgovaca u 15. i 16. stoljeću koji su nabavljali, često putem pljački, robu u drugim zemljama i prodavali je na domaćem tržištu po većoj cijeni, te su također, kada su uvidjeli da se uvezeni proizvodi mogu imitirati, unajmljivali zanatlije za rad i snabdijevali ih sirovim materijalima koje su oni pretvarali u proizvode za trgovce (tzv. *putting out system*) (Screpanti, Zamagni, 2005, 28).

proizvodnje u kognitivnom kapitalizmu je i netware ili umreženost (Moulier Boutang, 2007, 203).

Glavni fokus investiranja u kognitivnom kapitalizmu nisu više mašine, nego znanje (Fumagalli, Lucarelli, 2010, 6; Moulier Boutang, 2011, 56-57). U industrijskom kapitalizmu je znanje također imalo veliki značaj u obliku kristaliziranosti u strojeve ili “objektiviranosti u mašini” (Harvey, 1990, 105), a smisao naglašavanja važnosti znanja u kognitivnom kapitalizmu je upravo u tome što sada kao izvor vrijednosti postaje bitno znanje radnika ili znanje “koje utjelovljuje i mobilizira živi rad” (Lebert, Vercellone, 2007, 13). Prema tome, razvoj novih tehnologija nije ono što objašnjava savremenu preobrazbu kapitalizma (Vercellone, 2005, 7), nego “nova kvalitativna prevlast znanja živog rada nad znanjima koja su uključena u stalni kapital i organizaciju preduzeća” (Vercellone, 2007a, 41; Moulier Boutang, 2011, 54). Upravo ta opozicija živog znanja rada i mrtvog znanja kapitala, koja je transformirani oblik opozicije živog i mrtvog rada, predstavlja antagonizam svojstven kognitivnom kapitalizmu, kao i antagonizam između društvene proizvodnje znanja i njegovog privatnog prisvajanja na temelju prava intelektualnog vlasništva koje sprečava potencijal kognitivnog kapitalizma za razvoj u ekonomiju zasnovanu na znanju kao ekonomiju “emancipiranu od kapitalističke logike”⁶ (Vercellone, 2006, 823-824).

U preindustrijskim društvima rad je predominantno bio manualni i znanje potrebno radnicima je bilo ograničeno, ticalo se izrade i upotrebe oruđa, prenosilo sa starijih na mlade i učilo uglavnom tokom rada (Pavlidis, 2012, 39). S industrijskom revolucijom ekonomska uloga znanja je postala veća i povezana s organizacijom proizvodnje i razvojem sredstava za proizvodnju. Budući da je rad bio podređen mašinama i “ograničen na elementarne i repetitivne pokrete”, radnicima nije bilo potrebno mnogo znanja i obuke (Vercellone, 2007, 9; Moulier Boutang, 2011, 67; Pavlidis, 2012, 39), a ta situacija se počinje mijenjati 70-ih godina 20. stoljeća kada živo znanje rada dobija odlučnu ulogu u procesu proizvodnje, paralelno sa procesima informatizacije i automatizacije (Pavlidis, 2012, 39). Diploma, odnosno formalna obrazovanost, postala je za veliki dio radne snage uslov mogućnosti pristupa tržištu rada (Drucker, 1993, 37-38). Uz znanje, neke od novih kvalifikacija radnika potrebnih za zaposlenje po-

⁶ Ovdje možemo uočiti da teorija kognitivnog kapitalizma ne kritikuje termin “ekonomija zasnovana na znanju” neovisno o njegovoj upotrebi, nego samo u kontekstu njegovog korištenja za svrhu referiranja na eksploatatorsku ekonomiju.

stale su socijalne vještine i fleksibilnost (Høstaker, Vabø, 2005, 232). U kognitivnom kapitalizmu, dakle, dominantni oblik rada je postao nematerijalni ili kognitivni rad ili javila se “nova paradigma rada koja je istovremeno nematerijalna, umna i komunikacijska” (Vercellone, 2006, 818). Kognitivni ili nematerijalni rad se može odrediti kao “složena kombinacija intelektualne aktivnosti razmišljanja, komunikacije, podjele i elaboracije znanja koja se vrši kako prije i izvan rada, tako i u okviru trenutnog i neposrednog proizvodnog rada” (Monnier, Vercellone, 2007, 187); “rad koji proizvodi informacijski i kulturni sadržaj robe” (Lazzarato, 1996, 133); “rad ‘koji stvara nematerijalne proizvode, poput znanja, informacije, komunikacije, odnosa ili emocionalne reakcije’” (Fuchs, 2011, 83); lingvistički i simbolički proces “koristi znanje, informaciju, kulturu i društvene odnose kao svoje ‘sirove materijale’” (Fumagalli, Lucarelli, 2010, 3) i sl. Umjesto “rutinske i prešutne” suradnje koja je bila karakteristična za fordizam, u kognitivnom kapitalizmu desio se pomak ka “komunicirajućoj suradnji” radnika (Vercellone, 2005, 7; Lebert, Vercellone, 2007, 24). Nematerijalni rad velikim dijelom upravo ovisi o komunikaciji radnika ili “konstituiraju sebe u oblicima koji su neposredno kolektivni, i mogli bismo reći da postoji samo u formi mreža i tokova” (Lazzarato, 1996, 137). U kognitivnom kapitalizmu inovacija je kolektivno, a ne individualno postignuće (Moulier Boutang, 2011, 54). Rad je također postao fleksibilan,⁷ uz mogućnost prelaska sa zadatka na zadatak umjesto monotonog repetitivnog rada, zbog čega se radnik transformirao u “polivalentnog radnika” (Vercellone, 2007a, 38; Schméder, 2007, 62). U ekonomiji u kojoj dominira nematerijalna proizvodnja industrijska paradigma podjele rada koju su razvili Smith i kasnije Taylor, prema kojoj se proces rada razloma na jednostavne operacije i odvajaju se zadaci koncipiranja i izvedbe, više nema ulogu povećanja produktivnosti, nego je ometa (Moulier Boutang, 2007, 202; Moulier Boutang, 2011, 51-52). Drugim riječima, podjelu rada karakterističnu za industrijski kapitalizam je zamijenila tzv. “kognitivna podjela rada” koja se izvodi na temelju vrste znanja radnika (Lebert, Vercellone, 2007, 25; Moulier Boutang, 2011, 63-64) ili “načelo koje strukturira podjelu rada u okrilju tvrtke prelazi od tehničke logike zasnovane na dekompoziciji zadataka na logiku učenja i

⁷ Sama proizvodnja također postaje fleksibilnija i *just in time* organizirana, odnosno regulirana na temelju interakcije sa potrošačem i informacija o tendencijama tržišta, te uspostavljanja potražnje putem marketinga (Lazzarato, 1996, 141-143; Moulier Boutang, 2007, 203; Moulier Boutang, 2011, 52-53).

specijalizacije u jednome polju kompetencija” (Vercellone, 2006, 818). K tome, priroda poslova u kognitivnom kapitalizmu traži puno više pažnje nego rad na traci (Moulier Boutang, 2011, 73). Radnici obavljaju poslove kontroliranja, koordiniranja i donošenja odluka, komuniciraju i surađuju sa drugima, te nisu “naprosto potčinjeni” procesu proizvodnje i ne izvršavaju samo mehaničke zadatke, nego su “aktivni subjekti” koji stoga imaju veću odgovornost (Lazzarato, 1996, 134-135). Vercellone govori o tzv. “propisu subjektivnosti” koji zamjenjuje propisivanje radnih zadataka i postupaka karakteristično za taylorizam i fordizam, tj. o “nalogu najamnicima da se unesu u rad, stavljajući svoju kreativnost u službu tvrtke kao da se radi o prostoru slobodne i neovisne djelatnosti” (Vercellone, 2006, 819; Vercellone, Giuliani, 2019, 25). Dakle, radnici u kognitivnom kapitalizmu nisu “odsutni” nego upravo uključeni u proces proizvodnje svojom ličnošću i intelektualnim kapacitetima (Moulier Boutang, 2011, 140) Uz to, karakteristika nematerijalnog rada u kognitivnom kapitalizmu je često privremenost ili kratkoročni angažman radnika za određene *ad hoc* projekte (Høstaker, Vabø, 2005, 231). Neki autori upozoravaju na opasnost precjenjivanja uloge kognitivnog rada u kognitivnom kapitalizmu, s obzirom na to da materijalni rad nije nestao i na to da je veliki dio globalne populacije, posebno kada je riječ o nerazvijenim dijelovima svijeta, zbog nedostupnosti informacijskih tehnologija, različite razine pismenosti i obrazovanosti, te nejednakosti obrazovnih šansi isključen iz mogućnosti sudjelovanja u kooperativnom radu koji se odvija posredstvom kompjutera i interneta (Caffentzis, Federici, 2009, 127-128). Tome se može odgovoriti da prema teoriji kognitivnog kapitalizma nematerijalni rad nije jedini oblik rada u savremenom kapitalizmu niti ukida materijalni rad i industrijsku proizvodnju, nego predstavlja “hegemonijski” oblik rada u kvalitativnom smislu, odnosno, on “rearanžira” materijalni rad tako on da sve više postaje “inteligentnim, komunikativnim i afektivnim”, što je očito na primjeru informatizacije poljoprivrede i materijalne proizvodnje (Høstaker, Vabø, 2005, 232; Moulier Boutang, 2011, 48; Pavlidis, 2012, 38; McQuade, 2015, 366-367). U postfordističkom društvu tehnološka promjena u odnosu na industrijsko doba je dvostruka i, s jedne strane, očituje se kao trend automatizacije koja se može definirati kao “primjena automatskih procesa, tj. procesa koji se odvijaju bez gotovo ikakve ljudske intervencije – na bilo koju aktivnost, i to na više ili manje visokim razinama samoreguliranja” (Neville, 1979, 47). Automatizacija je dovela do toga da se radnik sve više odvajava od procesa materijalne proizvodnje, a njegova uloga sve više svodi na nadziranje i održavanje automatiziranih

strojeva, ili, drugim riječima, radnik u sustavu automatizirane proizvodnje “nije više unutar proizvodnog procesa već pored njega” (Komšić, 1999, 15). S druge strane, nove informacijsko-komunikacijske tehnologije koje omogućavaju veliki dio nematerijalne proizvodnje i pružaju podršku i pojačanje sposobnostima ljudskog mozga koje su često ograničene smanjuju troškove kooperacije (Moulier Boutang, 2011, 164) i omogućavaju da kooperacija radnika u kognitivnom kapitalizmu bude “dematerijalizirana” (Ibidem, 58).

Za svrhu objašnjenja odnosa prema znanju novog oblika kapitalizma teoretičari kognitivnog kapitalizma preuzimaju kategorije formalne i realne supsumcije i općeg uma ili *general intellect-a* koje je koristio Marx da bi označio različite oblike potčinjenosti rada kapitalu (Vercellone, 2007a, 29-30). Marx nije smatrao da je moguće da se opći um, tj. “opće društveno znanje” kao “neposredna proizvodna snaga” (Marx, 1979, 74) razvije u kapitalizmu i taj pojam je za njega povezan s idejom prelaska u komunizam (Vercellone, 2005, 2; Vercellone, 2007a, 29-30; Pavlidis, 2012, 40). Njegova argumentacija se može rekonstruirati na sljedeći način: povećanje proizvodnosti u kapitalizmu dovodi do smanjenja potrebnog radnog vremena, tj. oslobađa vrijeme radnika koje kapital, umjesto da bude iskorišteno za učenje i obrazovanje, transformira u višak radnog vremena, što sprečava razvoj općeg uma i u konačnici vodi ka borbi za “alternativni društveni poredak” – komunizam, u kojem će tek biti moguće “cvjetanje” općeg uma (Smith, 2013, 3). Formalna supsumcija rada kapitalu odgovara etapi merkantilnog kapitalizma u kojoj je najamni rad samo novčano bio ovisan o kapitalu, odnosno, usmjeravanje i organiziranje proizvodnje nije bilo podložno kontroli kapitalista, jer se višak vrijednosti ekstrahirao izvan proizvodnje, u razmjeni (Vercellone, 2007a, 32-33). Realna supsumcija rada kapitalu, s druge strane, korespondira periodu od prve industrijske revolucije do krize fordizma u 20. stoljeću i njeni elementi su nizak stepen znanja radnika, odvajanje zadataka konceptualizacije i izvedbe, težnja ka uštedi vremena, rastavljanje rada na jednostavne dijelove, proizvodnja standardiziranih dobara te gubitak kontrole radnika nad organizacijom procesa proizvodnje (Ibidem, 30). Znanje zadobija eksterni karakter u odnosu na radnike, inkorporira se u mašine i upravlja proizvodnjom na temelju “znanstvenog menadžmenta”, odnosno kapital više ne supordinira rad samo izvanjski, kroz novčanu prisudu, a rad postaje sve “apstraktniji” i sve više “ispražnjen” u pogledu njegovog intelektualnog sadržaja (Vercellone, 2005, 5-6; Vercellone, 2006, 814; Vercellone, 2007a, 35). Etapi realne supsumcije odgovara i

razvoj države blagostanja i preuzimanje od države dijela troškova za reprodukciju radne snage, čime je omogućeno masovno besplatno obrazovanje, što je tendencija koja se prema pomenutoj etapi odnosila subverzivno, odnosno, koja je rezultirala stvaranjem općeg uma ili “rasprostranjene intelektualnosti” i tako krizom same realne supsumcije (Vercellone, 2005, 6; Vercellone, 2007a, 35-36; Vercellone, Giuliani, 2019a, 134). Ta tendencija je imala porijeklo u borbi za podruštvljavanje obrazovanja ili “socijalizaciju pristupa znanju”, kao i u nastojanju da se ostvari prilagodba obrazovnog sistema potrebama tržišta rada (Vercellone, 2007a, 37; Smith, 2013, 4).

Masovno obrazovanje je omogućilo stvaranje intelektualnog kvaliteta radne snage⁸ i tako primat živog znanja rada u odnosu na znanje “inkorporirano u fiksni kapital i menadžersku organizaciju firmi” (Fumagalli, Lucarelli, 2010, 3). Formalno i neformalno obrazovanje radne snage je omogućilo da radnici postanu “depozitorij kognitivnih kompetencija koje ne mogu biti objektivirane u mašineriji”, uključujući sposobnost jezika, dispoziciju za učenje, pamćenje, sposobnost apstrakcije i koreliranja, kao i sklonost prema samorefleksiji” (Smith, 2013, 4). Faktori krize fordizma i realne potčinjenosti rada kapitala, odnosno potreba radnika za autonomijom, stvaranje rasprostranjene intelektualnosti kao posljedice “demokratizacije obrazovanja”, te razvoj institucija i usluga države blagostanja su, tvrdi Vercellone, istodobno bili uvjeti za razvoj autentične ekonomije zasnovane na znanju, a razvoj u smjeru kognitivnog kapitalizma je proizvod “procesa restrukturiranja kojim kapital pokušava obuhvatiti i podvrgnuti svojoj logici kolektivne uvjete proizvodnje znanja i prigušiti potencijal emancipacije sadržan u poletu rasprostranjene intelektualnosti” (Vercellone, 2006, 817; Vercellone, Giuliani, 2019, 23). U cilju navedenog restrukturiranja nastupio je proces “desocijalizacije ekonomije” kroz privatizaciju institucija države blagostanja i zajedničkog dobra znanja (Vercellone, 2006, 818). Na krizu realne supsumcije, dakle, kapitalizam nije uzvratio nestankom, nego se preobrazio u oblik sposoban da “mobilizira i inkorporira difuznu intelektualnost” (Smith, 2013, 5), odnosno, kriza realne supsumcije je rezultirala postankom kognitivnog

⁸ Alternativno tumačenje Marxovog razumijevanja općeg uma nudi Paolo Virno, koji smatra da se taj pojam za njega ne odnosi na znanje i sposobnosti živog rada nego na “znanje opredmećeno u fiksnom kapitalu”. Ipak, Virno navedeno razumijevanje sam smatra reduktivnim i tvrdi da opći um također “uključuje formalno i neformalno znanje, maštu, etičke tendencije, mentalitete i ‘jezičke igre’”. Više o tome pogledati u: Virno Paolo, *General Intellect* (<https://generation-online.org/p/fpvirno10.htm>).

kapitalizma, nove povijesne etape u razvoju kapitalizma, koju teoretičari kognitivnog kapitalizma smatraju “anticipiranom u Marxovoj hipotezi *općeg uma*” (Vercellone, 2005, 6; Vercellone, 2007a, 30). Teoretičari kognitivnog kapitalizma, dakle, smatraju da je Marx potcijenio sposobnost kapitalizma da u svom okrilju razvije opći um⁹ (Smith, 2013, 20), što pak ne znači da misle da je kognitivni kapitalizam istinska ekonomija zasnovana na znanju, već samo da je kapital pronašao način da ono što je Marx vidio kao direktnu prepreku kapitalističkoj akumulaciji potčini vlastitoj logici.

Živi rad u kognitivnom kapitalizmu je zbog njegove nematerijalne prirode oslobođen kontrole i upravljanja proizvodnje od strane kapitala, zbog čega se može reći da je ponovo nastupila faza formalne supsumcije, kao jedini oblik supsumcije rada koji je preostao kapitalu da bi mogao zadržati nadmoć u uslovima postojanja rasprostranjene intelektualnosti (Vercellone, 2007a, 39-40; Smith, 2013, 7). Povratak na samo formalnu potčinjenost rada kapitalu je bio nužan budući da je znanje koje stvara vrijednost u samim radnicima i zbog toga što je uslov mogućnosti da nematerijalni rad bude produktivan “bar djelimična autonomija” (Caruso, 2015, 13). Ipak, zbog činjenice novčane ovisnosti, autonomija rada u kognitivnom kapitalizmu može se označiti samo kao “tehničko-organizacijska, a ne i društveno-klasna” (Pavlidis, 2012, 38). Neki kritičari autonomiju rada i, stoga, prevladanost realne supsumcije rada u kognitivnom kapitalizmu dovode u pitanje tvrdeći da i nematerijalni rad, poput rada na traci, biva izvanjski organiziran, nadziran i evaluiran, ili, drugim riječima, prisutni su različiti “mehanizmi kontrole subjektiviteta” (Vercellone, 2005, 3; Smith, 2013, 18-19; Caruso, 2015, 14). Prema tome, čini se da je razdvajanje dva oblika autonomije radnika iluzorno, odnosno, čini se da rad može biti tehničko-organizacijski slobodan samo ukoliko je to i u društveno-klasnom smislu.

Novi oblici rada, premda u određenoj mjeri uključuju više fleksibilnosti, slobode i kreativnosti, nipošto ne znače da je položaj radnika idealan: neizvjesnost i eksploatacija su sastavni dio novog iskustva rada

⁹ Razvoj “općeg uma” u komunizmu je jedno od više Marxovih predviđanja koja se nisu ostvarila, poput kolapsa komunizma na temelju pada stope profita, povećanja jaza kapitalista i radnika, smanjenja nadnica radnika, proleterskih revolucija u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama i dr. (Singer, 2000, 88), međutim, jedan njegov aspekt se ipak ostvario: prevladavanje industrijskog kapitalizma jeste bilo povezano sa znanjem i širenjem obrazovanosti, iako je smjer te promjene bio prema novom razvojnem obliku kapitalizma. Uz to, u kapitalizmu su, ipak, mogućnosti općeg uma nužno ograničene.

(Harvey, 1990, 151; Lazzarato, 1996, 137; Ricer, 2009, 191). Eksploatacija se javlja kao ne više ograničena radnim mjestom i vremenom, niti najamnim radnim odnosom (McQuade, 2015, 367). Nova, kognitivna priroda rada utječe na to da tradicionalno, za industrijski kapitalizam karakteristično odvajanje osobe od posla koji obavlja, vremena rada od slobodnog vremena, kao i vremena obuke/obrazovanja i rada nije više održivo (Lazzarato, 1996, 138; Vercellone, 2005, 6; Moulier Boutang, 2007, 203; Fumagalli, Lucarelli, 2007, 199; Moulier Boutang, 2011, 117-118; Vercellone, Giuliani, 2019, 26-27). Budući da u kognitivnom kapitalizmu nestaju navedene tradicionalne distinkcije, Fumagalli i Lucaralli konstatiraju pojavu "bioekonomije" koja je "sustav u kojemu sve životne aktivnosti poprimaju funkcionalnu i instrumentalnu dimenziju unutar mehanizama proizvodnje" (Fumagalli, Lucarelli, 2007, 198). Smisao toga je da se kao posljedica gubljenja razgraničenja između vremena rada i slobodnog vremena "iskorištavanje upotrebne vrijednosti rada širi na cjelokupni društveni dan" (Vercellone, 2007a, 42). Oblik eksploatacije karakterističan za kognitivni kapitalizam ili "eksploatacija drugog stepena" se razlikuje od onog koji je bio karakterističan za industrijski kapitalizam, jer kao svoj objekat umjesto fizičke snage radnika ima znanje živog rada ili "afekte, subjektivitet, znanje i mentalne ili duhovne sposobnosti rada" (Moulier Boutang, 2011, 92-93; McQuade, 2015, 367). Michael Hardt i Antonio Negri su pisali o stvaranju globalnog "imperija" nakon krize fordizma koji potiskuje nacionalne države i o "mnoštvu" koje je njegova "revolucionarna formacija" (McQuade, 2015, 368-369). Oni su uočili da, pored eksploatacije u okviru radnog odnosa, eksploatacija danas znači i "eksploataciju *commons-a*", na temelju toga što su "odnosi, komunikacije i znanje dobra koja se proizvode zajednički, ali ih prisvaja kapital za ekonomske svrhe" (Fuchs, 2011, 103-104). Znanje koje služi kapitalu danas nije samo znanje radnika, niti znanje koje se proizvodi kao roba, nego i znanje koje se prenosi i stvara u okviru porodice, obrazovanja, kulture, na internetu i društvenim mrežama, u slobodno vrijeme itd., kao što mu služe i međuljudski odnosi, afekti i briga, zbog čega se termin *knowledge worker* (koji je prvi upotrijebio P. F. Drucker) može proširiti tako da obuhvati i "direktne radnike" koji proizvode dobra i usluge koje se prodaju na tržištu, ali i "indirektne radnike" "koji proizvode i reproduciraju društvene uslove postojanja kapitala i najamnog rada", a budući da neplaćeni reproduktivni rad u društvu eksploatišu i kapital i najamni radnici da bi ih mogao eksploatisati kapital, "mnoštvo" ili "savremeni proletarijat" se

može odrediti kao “klasa onih koji proizvode materijalna ili nematerijalna dobra i usluge direktno ili indirektno za kapital, i deprivirani su resursa koje prisvaja kapital”, odnosno kao “klasa svih onih koji su u nekom smislu eksploatisani” (ibidem, 98-100). Iako heterogeno, mnoštvo može biti politički ujedinjeno na temelju svijesti o činjenici bivanja eksploatisanim (Ibidem, 114) i predstavlja onu snagu kognitivnog kapitalizma koja je u stanju “društvo znanja emancipirati od kapitalističke logike što ga potčinjava” (Meštrović, 2007, 254), i koja kao opći um “sadržava ukupne pretpostavke samoupravljanja uvjetima i društvenim ciljevima proizvodnje” (Vercellone, 2007a, 42).

Još jedan aspekt novosti ekonomske važnosti znanja danas, pored primata živog znanja rada u odnosu na mrtvo znanje kapitala, jeste u tome što je znanje u svim svojim oblicima postalo robom (Corsani, 2007, 44). Transformacija znanja u robu je aspekt desocijalizacije ekonomije, tj. društvenog restrukturiranja koje poduzima kapital u svrhu nametanja svojih uslova i logike intelektualnim i kreativnim snagama društva ili općem umu, skupa sa “koloniziranjem institucija države blagostanja” (Vercellone, 2005, 9). Proizvodi kognitivnog rada se transformiraju u robu na temelju prava intelektualnog vlasništva (Ibidem, 8; Caruso, 2015, 10) koja kao način na koji se znanje privatizira sprečavaju da se opći um razvija i da se informacije i znanje slobodno razmjenjuju (Meštrović, 2007, 254; Smith, 2013, 17-18; Vercellone, Giuliani, 2019, 29). Lako je onda uočiti da logika kognitivnog kapitalizma “predstavlja prepreku razvoju ekonomije ne samo zasnovane na znanju već također zasnovane na ‘slobodnom kruženju znanja’ (kao ključnom uvjetu njenog razvoja)” (Vercellone, 2005, 8). Imajući u vidu društveni karakter znanja, tj. činjenicu da u njegovom stvaranju sudjeluje čitavo društvu, što važi i za tehnološko znanje jer se, unatoč postojanju posebnih odjela za istraživanje u firmama i tehnološke industrije, sve tehnološke inovacije zasnivaju na cjelini postojećeg i ranije akumuliranog besplatnog znanja, nemoguće je izbjeći zaključak da je prisvajanje znanja od strane kapitala na temelju prava intelektualnog vlasništva neopravdano (Vercellone, 2006, 819-822; Fuchs, 2011, 106-107).

Ekonomska uloga države se mijenjala tokom različitih faza razvoja kapitalizma, pa se tako ona značajno smanjuje nakon perioda fordizma u kojem je doživjela vrhunac (Fulcher, 2004, 40-45). Kriza tzv. “države blagostanja” je nastupila 70-ih godina kada su se njene institucije privatizirale i kada je izgubila zadatak preraspodjele bogatstva među različitim

slojevima stanovništva, između ostalog zbog toga što je sa razvojem fleksibilne proizvodnje nestala “potreba za rezervom potražnje u javnom sektoru ili među radnicima” (Høstaker, Vabø, 2005, 233-234). Smanjenje troškova države na socijalne usluge koje je bilo posljedica uvjerenja da je “za državnu blagajnu socijalna država postala financijski neodrživa i da to predstavlja kočnicu rastu BDP-a” (Lucarelli, Mazza, 2007, 170-171). Međutim, razvijena država blagostanja je bitna za funkcioniranje kognitivnog kapitalizma, što čini očitim presudna uloga koju je imala za mogućnost njegovog nastanka (Lucarelli, Vercellone, 2011, 87-90), kao i činjenica da su države sa razvijenijim sistemom socijalne zaštite (nordijski *Welfare* model) danas učinkovitije “na znanju zasnovane ekonomije” u odnosu na one sa slabije razvijenim (anglo-saksonski ili neoliberalni model) (Ibidem, 90; Vercellone, Giuliani, 2019a, 135). Projekat revitalizacije države blagostanja traži njenu prilagodbu novim okolnostima: zbog promjena povezanih sa prelaskom u kognitivni kapitalizam stari sistem socijalne zaštite je postao neadekvatan (Moulier Boutang, 2007, 201). Umjesto socijalnog sistema koji je “zasnovan uglavnom na garancijama osobe koja jest ili je bila zaposlena”, teoretičari kognitivnog kapitalizma se zalažu za uspostavu “zajamčenog općeg prihoda”, “egzistencijalnog dohotka” ili “dohotka državljanina” koji bi obuhvatao i one koji su izvan tržišta rada (Lucarelli, Mazza, 2007, 165). Oni smatraju da, osim toga što za sve odrasle građane mora biti bezuslovan, odnosno neuvjetovan zaposlenjem, zajamčeni socijalni dohodak kao “mjera protiv egzistencijalne neizvjesnosti” (Fumagalli, Lucarelli, 2007, 200) treba biti dovoljno visok da omogući ljudima život ili zadovoljenje osnovnih potreba tako da oni nisu prinuđeni da rade u degradirajućim uvjetima nezanimljiv ili loše plaćen posao (Monnier, Vercellone, 2007, 189; Moulier Boutang, 2007, 210; Moulier Boutang, 2011, 156). Kada je riječ o prigovoru o “financijskoj neizvedivosti” tog prijedloga (Monnier, Vercellone, 2007 185), teoretičari kognitivnog kapitalizma tvrde da su prepreke za njegovo uvođenje zapravo “ideološke prirode” (Lucarelli, Mazza, 2007, 165) te napominju da socijalne usluge i troškovi od države predstavljaju “vodeću snagu iza razvojne dinamike zasnovane na znanje-intenzivnoj proizvodnji i iza ekonomije je čija glavna proizvodna snaga intelektualni kvalitet radne snage” (Lucarelli, Vercellone, 2011, 79). Drugi prigovor prijedlogu bezuvjetnom društvenom dohotku je “moralno neprihvatljivi karakter odvajanja dohotka i rada” (Monnier, Vercellone, 2007, 185), koji se, ukoliko se osvrnemo na činjenicu neplaćenog društvenog rada o kojem

smo govorili ranije, pokazuje kao očito neutemeljen. Nasuprot razumijevanju karakterističnom za industrijski kapitalizam prema kojem je samo najamni rad produktivan, a reproduktivni rad i “društveni život” nisu (Fumagalli, Lucarelli, 2007, 199), uvođenje zajamčenog socijalnog prihoda podrazumijeva redefiniranje i proširenje tradiranog pojma produktivnog rada tako da uključi rad unutar “prisilne neplaćene ekonomije” (Monnier, Vercellone, 2007, 187). Dakle, univerzalni egzistencijalni dohodak je naknada za “aktivnost polinacije” (Moulier Boutang, 2011, 158) ili “za sam život” (Fumagalli, Lucarelli, 2007, 199), odnosno predstavlja način na koji se kapital može, na temelju različitih oblika oporezivanja, odužiti društvu “za krađu *commons-a*” (Fuchs, 2011, 113). Stoga što bi stimulirao razvoj općeg uma, on se istodobno treba shvatiti kao “kolektivno ulaganje društva u znanje” (Vercellone, 2005, 9-11; Vercellone, 2006, 819-820; Monnier, Vercellone, 2007, 185; Lucarelli, Vercellone, 2011, 95; Vercellone, Giuliani, 2019a, 166). Zajamčeni socijalni dohodak predstavlja korak prema razvoju zbiljske ekonomije zasnovane na znanju i mogućnost emancipacije rada od stvaranja viška vrijednosti, jer безусловna nadnica ohrabruje безусловne ili “aktivnosti koje svoj smisao imaju samo ako se obavljaju radi sebe samih” (Monnier, Vercellone, 2007, 188). Drugim riječima, egzistencijalni dohodak bi kroz slabljenje najamne prinude mogao omogućiti ljudima da se bave “poslovima koji izmiču logici komificiranog rada” (Lucarelli, Vercellone, 2011, 95) i radom koje nije u službi stvaranja profita. Samo oslobođen te službe, kao ljudska suština i jedinstvo mišljenja i djelovanja, rad može biti autonoman (Vercellone, 2005, 2; Vercellone, 2006, 811-812; Vercellone, Giuliani, 2019, 15), i kao takav omogućiti zadovoljenje potrebe za “samoostvarenjem”, koja je prema A. Maslowu humano orijentirana i u službi zajedničkog interesa (Pavlidis, 2012, 44-45). U kognitivnom kapitalizmu, pak, rad nije slobodan: ograničen je najamnom prinudom, različitim oblicima i stupnjevima kontrole i nadzora rada, te višestrukim dimenzijama eksploatacije, izložen je pritiscima nezaposlenosti i privremenih radnih angažmana, a njegovu svrhu – stvaranje profita – diktira kapital, kao i, što ćemo ubrzo pokazati, smjer i opseg formativnog procesa radne snage, tj. procesa obrazovanja i učenja.

3.0. Uloga znanja u postfordističkom društvu

Iako ne prihvataju tvrdnje da danas postoji ekonomija zasnovana na znanju, neki teoretičari kognitivnog kapitalizma ipak smatraju da kognitivni kapitalizam “korespondira razvoju društva koje je postalo poznato kao ‘društvo znanja’” (Moulier Boutang, 2011, 56). Prema jednom od određenja koje nudi Konrad Paul Liessmann, “društvo znanja” predstavlja “društvo u kojem su razum i uviđavnost, prosuđivanje i oprez, dugoročno mišljenje i pametno promišljanje, znanstvena radoznalost i kritička autorefleksija, prikupljanje argumenata i preispitivanje hipoteza konačno dobili prevagu nad iracionalnošću i ideologijom, praznovjerjem i umišljanjem, požudom i odsutnošću duha” (Liessmann, 2009, 23). Ako prihvatimo navedenu definiciju društva znanja, onda možemo reći da je formacija društva znanja započela s izlaskom iz srednjeg vijeka i sekularizacijom, kada je znanstveni diskurs postupno zadobijao prevagu u odnosu na druge oblike diskursa, odnosno, sa nastupanjem modernosti, parolom “znanje je moć” i radom na razvoju naučne metode. Ona se intenzivirala tokom prosvjetiteljstva i proklamacije principa uma kao norme djelovanja i vodilje društvenog progressa, a kulminirala je slabljenjem utjecaja metanarativa i slomom totalitarnih režima u drugoj polovini 20. stoljeća. Pored navedenog, Liessmann tvrdi da pojam “društva znanja” također označava i ranije razmatrane ekonomske promjene koje su rezultirale prevladavanjem industrijskog društva ili pojavom “simboličke ekonomije”, tj. “preobrazbu klasičnog industrijskog društva u kojemu više nisu bitni trošenje sirovina, proizvodnja i trgovina industrijskim proizvodima, nego stjecanje znanja i rad sa ‘znanjem’” (Ibidem, 28). Nico Stehr, jedan od predstavnika teorije “društva znanja” upravo tvrdi da promjene u strukturi ekonomije ili konstituiranje “ekonomije zasnovane na znanju” predstavlja najvažnije obilježje “društva znanja” koje je samostalno dovoljno za opravdanje njegovog naziva (Stehr, 2001, 24; Stehr, 2018, 310).

Odgovor na pitanje da li hegemonija znanstvenog diskursa i važnost znanja za ekonomski rast dostaju da društvo u kojem živimo bude kvalifikovano za prisvajanje oznake “društvo znanja” i određeno kao društvo koje naročito vrednuje znanjem pred nas stavlja zadatak uspostavljanja dijagnoze o vrsti znanja koje aktualno dominira i upravlja savremenim društvom. Jean-François Lyotard tvrdi da je temeljna karakteristika postmodernosti promjena položaja znanja u odnosu na modernost (Lyotard, 2005, 4-5) koja ima nekoliko aspekata: tzv. “princip performativnosti” osigurava da se opravdanje stvaranja znanja i vrijednost znanja

zasnivaju na njegovoj “učinkovitosti”; znanje je postalo roba koja se proizvodi za tržište i razmjenjuje na tržištu, što za posljedicu ima, između ostalog, promjenu karaktera i ciljeva obrazovanja i obrazovnih ustanova; i, najzad, biti obrazovana osoba danas podrazumijeva ne posjedovanje obuhvatnog i svestranog znanja, nego specijaliziranog znanja i novih vještina i sposobnosti, često povezanih sa upotrebom tehnologije¹⁰ (Webster, 1995, 183-186). U “društvu znanja” vrijednost znanja se određuje funkcionalno, spram rezultata ili “dokazuje se u djelovanju” (Drucker, 1993, 42). Znanje, drugim riječima, u savremenom društvu ima instrumentalnu vrijednost: ono nije svrha po sebi, nego sredstvo za druge ciljeve (Ibidem, 38; Liessmann, 2009, 129). Lyotardovim riječima: “Izravno ili neizravno pitanje koje postavlja student, država ili institucija visokog obrazovanja više nije – je li nešto istina? već – čemu služi? U kontekstu merkantilizacije znanja, potonje pitanje češće znači – može li se to prodati? A u kontekstu argumentacije moći – je li učinkovito?” (Lyotard, 2005, 76). U skladu sa tim, istraživanja u koja se ulaže su ona od kojih se očekuje dobit ili pronalazak, istraživanja u koja je isplativo ulagati, tj. ona koja rezultiraju novim tehnologijama (Ibidem, 66; Liessmann, 2009, 34; Smith, 2013, 17-18). Danas je “sofističko” postupanje sa znanjem normalizirano i znanje je poprimilo predominantno “robni” karakter: ono se proizvodi, prodaje i kupuje kao svaka druga roba (Lyotard, 2005, 4; Liessmann, 2009, 45-46). Drugim riječima, u tzv. “društvu znanja” svjedočimo procesu “industrijalizacije znanja” (Liessmann, 2009, 34) koji je posebno uočljiv na primjeru prilagodbe obrazovanja “eksternim čimbenicima” (Ibidem, 92). Obrazovne institucije su u 21. stoljeću “sve više otuđene od potreba društva i podređene potrebama kapitala” (Pavlidis, 2012, 48) i nerijetko “oponašaju industrije koje prodaju dobra i usluge” (Høstaker, Vabø, 2005, 236). Stoga se može govoriti o “tvornicama znanja” i sveučilištima kao poduzećima (Liessmann, 2009, 35-36). Također, univerziteti nastavne programe sve više prilagođavaju zahtjevima tržišta rada, između ostalog i tako što podstiču razvoj znanja i vještina poput komunikacijskih, fleksibilnosti i timskog rada koje u kognitivnom kapitalizmu predstavljaju osobine koje poslodavci visoko cijene i traže kod prospektivnih radnika (Høstaker, Vabø, 2005, 237). Znanje koje studenti stječu često je “letimi-

¹⁰ Pored navedenog, Lyotard također tvrdi da se sa znanjem desila promjena u pogledu njegove legitimacije ili promjena kriterija na temelju kojih se neki iskazi prihvataju kao znanje: za razliku od ranijeg perioda, ono se više ne legitimira “velikim narativima” ili “pričanjem priča”, poput ideje znanja da uzdiže i oslobađa ljude (Lyotard, 2005, 53).

čno fragmentarno znanje koje upravo dostaje za to da ljude održava fleksibilnima za radni proces” (Liessmann, 2009, 45-46). Opisana adaptacija obrazovnih institucija je izraz pokušaja da se obrazovanje “učini relevantnijim za stvarni svijet”, odnosno da se učini sredstvom koje će studentima pomoći da budu “učinkovitiji zaposlenici” (Webster, 1995, 184). Kao što su u pozadini društvenih inicijativa koje su usmjerene ka povećanju obrazovanosti dobit i ekonomski rast, tako je i motivacija koja pokreće proces individualnog stjecanja znanja i učenja u “društvu znanja” egoistična i utilitarna: “ulaganje pojedinaca u sebe – najčešće kroz povećanje njihova obrazovanja – donosi stvarna poboljšanja u osobnom dohotku i dobrobiti” (Keeley, 2009, 30-31). Ljudi su u svom obrazovanju svagda motivirani “povećanjem potencijala za zaradu” (Webster, 1995, 184), a znanje pri tome predstavlja instrument za ostvarenje osobnog probitka (Liessmann, 2009, 127). Međutim, iako je u službi interesa pojedinca, ne možemo reći da je obrazovanje slobodno. Podsticaj za obrazovanje i smjer obrazovanja dolazi izvana: “postizanje i upotreba znanja i kvalifikacija je određena, u principu, potrebama kapitala a ne njihovim. Granica ljudskog obrazovanja, kao najamnih radnika u kapitalističkom društvu, je njihovo oblikovanje kao nositelja robe ‘radna snaga’” (Pavlidis, 2012, 47). Tako ideja “cjeloživotnog učenja” izražava upravo prilagodbu radne snage kapitalu koja se očituje kao kontinuirano dokvalificiranje i obrazovanje kako bi se ostalo relevantnim, tj. iskoristivim i razmjenjivim na tržištu rada, unatoč stalnim promjenama i zastarijevanju znanja (Ibidem; Webster, 1995, 185). Dakle, u “društvu znanja” obrazovni sistem odgovara na potrebe kapitalističke ekonomije i sve manje predstavlja mjesto učenja koje svrhu ima u samome sebi ili je za volju samoga znanja, što je uloga koja mu se tradicionalno pripisivala. Za Aristotela je najviše vrijedilo ono znanje koje svrhu ima u sebi, koje se ne traži zbog neke dobiti ili potrebe, nego iz čuđenja, odnosno iz težnje ljudi da prevladaju stanje neznanja u kojem se nalaze i da dođu u stanje čistog znanja (*Met*, A. I, 2, 982b, 16-23). Zato što je jedino ona oblik znanja koje je radi same sebe, *sophia* je, smatra Aristotel “jedina slobodna među znanostima” (*Met*, A. I, 1, 982b, 24-27). Izvorno, antičko razumijevanje znanja prema kojem vrijednost znanja nije uslovljena njegovom korisnošću je sadržano i u utjecajnoj paradigmatičnoj ideji holističkog obrazovanja ili *Bildunga* (18. stoljeće) Wilhelma von Humboldta prema kojem obrazovanje treba predstavljati obuhvatno i svestrano kultiviranje duha i razvoj osobe (Humboldt, 2000), a zahtjev za obrazovanjem usmjerenom ka “punom razvitku ljudske ličnosti” također je postavljen i u *Općoj deklaraciji o ljudskim pravima*. U

kontekstu Lyotardovog razlikovanja “znanstvenog znanja” koje čine denotativni iskazi ili iskazi koji se odnose na neki predmet (Lyotard, 2005, 27) i “narativnog znanja” koje čine preskriptivni i vrijednosni iskazi (Ibidem, 38), za ostvarenje ideje *Bildunga* je neophodno da održe oba navedena elementa (Ibidem, 47). Međutim, u “društvu znanja”, kao što smo vidjeli, najviše se vrednuje ono znanje koje je aplikativno i “polučuje rezultate”, pa umjetnosti i humanističke znanosti postaju sve više inferiorne i “nepoželjne” (Liessmann, 2009, 123-124). Budući da obrazovna politika slijedi paradigmu obrazovanja za ekonomski rast, a ne paradigmu ljudskog razvoja, one gube svoje mjesto u nastavnim programima (Nussbaum, 2010, 2). Ipak, u povijesti mišljenja često se isticala nezamjenjiva i jedinstvena epistemološka uloga humanistike, posebice filozofije, kao i umjetnosti za koju se, unatoč mnoštvu različitih njenih određenja i razumijevanja, može uopćeno reći da omogućava spoznaju koja nije logička, racionalna i ne ustanovljava istinosnu vrijednost, nego radije evocira, otkriva ili pokazuje istinu koja se “doživljava”. Utoliko što predstavlja alternativni “modus spoznaje” i drugi način “viđenja”, koji se razlikuje od svakog oblika racionalne misli, od znanosti, kao i od filozofije, umjetnost ima intrinzičnu vrijednost i njena uloga je neprisvojiva. Važnost humanističkog znanja i umjetnosti nije samo spoznajna. Martha Nussbaum kritikuje pretpostavku da kriteriju korisnosti udovoljava samo prirodnoznanstveno i tehnološko znanje i tvrdi da humanistika ima izuzetno važnu političku funkciju jer kod građana razvija vještine “potrebne za opstanak demokratija”: u interesu očuvanja i promocije demokratskih i vrijednosti koje su u ustavima mnogih demokratskih država potrebno je i da građani posjeduju i sposobnosti poput kritičkog mišljenja, sposobnosti raspravljanja o politici, brige za druge, viđenja situacije iz perspektive drugih i postupanja koje se odvija s obzirom na opću dobrobit ljudi (Ibidem, 25-26, 45-46). Razlog zbog kojeg se humanistika i umjetnosti potiskuju je s jedne strane direktna težnja da se, otklanjajući ono što ne stvara profit, napravi mjesta za ono što stvara, a s druge strane sposobnosti koje humanistika i umjetnosti razvijaju predstavljaju ozbiljnu prijetnju nekritičnosti i “moralnoj zatupljenosti”, stavovima koji su nužni za održanje aktualnog oblika ekonomskih odnosa i nejednakosti koje stvara (Nussbaum, 2010, 23-24). Proces introjekcije ili interiorizacije društvene kontrole je lakše ostvariti ukoliko su razvitak svijesti o vlastitom položaju, koja je pretpostavka oslobođenja, i kritička moć pojedinca ili “dimenzija duha u kojoj se može ukorijeniti opozicija *status quo*” ugušeni (Marcuse, 1968, 26-29). U tom smislu, poželjni su konformizam i sputanost “sub-

verzivne imaginacije” (Ibidem, 40) kao i obrazovni sistem koji ih perpetuiru. Tom cilju doprinosi i tzv. “kulturalna industrija” koja, između ostalog, izvornu funkciju umjetnosti, pružanje alternativne slike svijeta, transformira u funkciju da zabavlja i tako odvraća od misli o otporu (Adorno, Horkheimer, 2002, 116). Navedenu tendenciju možemo označiti kao “ideološki” razlog marginaliziranja humanističkog znanja i umjetnosti koji, zajedno s izravnim ekonomskim razlozima kojima u konačnici služi, djeluje kontraproduktivno za ciljeve cjelovitog razvoja ljudskih bića, jačanja demokratije i humaniziranja svijeta u kojem živimo.

5.0. Zaključak

U kognitivnom kapitalizmu, obliku kapitalizma karakterističnom za postfordističko društvo, za razliku od industrijskog kapitalizma u kojem dominiraju mehanizirana materijalna proizvodnja i taylorističko-fordistička paradigma organizacije proizvodnje, glavni izvor vrijednosti predstavlja kognitivni ili nematerijalni rad, a proces proizvodnje i rad obilježavaju fleksibilnost, kooperacija, komunikacija i veća autonomija radnika, upotreba novih informacijsko-komunikacijskih tehnologija te specijalizirana proizvodnja raznolikih proizvoda od kvalifikovane i obrazovane radne snage. Navedene promjene, ipak, ne predstavljaju radikalnu promjenu: kognitivni kapitalizam je i dalje kapitalizam, a njegova specifična novost je u tome što sada kapital sve oblike znanja koristi direktno ili indirektno za profit – on direktno eksploatiše materijalne i nematerijalne radnike i privatizira znanje kao robu, a neplaćeni društveni rad izrabljuje indirektno koristeći društveno proizvedno znanje i besplatne usluge društva za reprodukciju radne snage. Umjesto neutemeljene, varljive i reduktivne tvrdnje da živimo u “ekonomiji zasnovanoj na znanju”, hipoteza kognitivnog kapitalizma, dakle, obznanjuje da živimo u ekonomiji zasnovanoj na privatizaciji i eksploataciji znanja i “općeg uma” što, uz privatiziranje usluga i institucija države blagostanja, predstavlja način na koji kapital sprečava razvoj istinske ekonomije znanja u kojoj bi znanje bilo besplatno i društveno dobro, a opći um kao slobodan neposredna snaga proizvodnje. Takva ekonomija, u kojoj znanje pomaže samoostvarenje ljudi, kao i humaniziranje ljudskih odnosa i smjera općeg razvoja društva, pretpostavlja prevladavanje profita kao motiva prisvajanja i produkcije znanja: drugim riječima, moguća je samo kao nekapitalistička ekonomija.

Čak i kada bi bilo opravdano proglasiti da danas postoji ekonomija zasnovana na znanju, ona ipak sama ne bi mogla konstituirati društvo znanja budući da je privreda samo jedna sastavnica društvene zbilje i nije dostatna da odredi karakter društva u cjelini. Na njega utječe i njegov nematerijalni, ideološko-normativni aspekt, pa je za mogućnost govora o “društvu znanja” potrebno da znanje također bude centralna vrijednost savremenog društva. Međutim, vidjeli smo da to nije slučaj: unatoč tome što je od početaka zapadne intelektualne tradicije humanističko znanje važno kao temeljni oblik znanja, i unatoč važnoj spoznajnoj i društveno-političkoj ulozi koju ima, ono biva sve više potisnuto i potcijenjeno, zbog toga što nije direktno podložno utilitizaciji. Znanje koje vrijedi u kognitivnom kapitalizmu nije cjelina znanja niti tradicionalno shvaćeni najviši oblik znanja, a iza parole “znanje je temeljna vrijednost” zapravo stoji istina da je profit temeljna vrijednost. Prema tome, čak unatoč teoriji kognitivnog kapitalizma koja u određenim instancama dozvoljava da kognitivni kapitalizam, premda nije ekonomija zasnovana na znanju, odgovara društvu znanja, zaključujemo da savremeno društvo, budući da se tvrdnja o postojanju ekonomije zasnovane na znanju koja predstavlja glavno uporište teze o “društvu znanja” pokazala pogrešnom, i budući da u njemu znanje ne predstavlja najvišu vrijednost, osim u njegovom pervertiranom obliku, u kojem je on samo roba, samo sredstvo da se ostvari ekonomska korist i odalečen je, prema karakteru ciljeva kojim služi, od univerzalne i intrinzične svrhe znanja, ipak nije društvo znanja.

BIBLIOGRAFIJA

1. Adorno, T. W., Horkheimer, M. (2002): *Dialectic of Enlightenment: Philosophical Fragments*. California: Stanford University Press.
2. Ash, A. (1994): *Post-Fordism: A Reader*. Oxford: Blackwell Publishers.
3. Aristotel (1988): *Metafizika (Metaphysics)*. Zagreb: Globus.
4. Becker, G. (1993): *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis with Special Reference to Education*. Chicago: The University of Chicago Press.
5. Bell, D. „Komunikacijska tehnologija“ (Communication Technology). U: V. Srića (ur.) (1984): *Budućnost pripada informatici ili uvod u informacijsko društvo*. Zagreb: RZ CDD SSOH.

6. Blanchard, O. (2005): Makroekonomija. Zagreb: Mate.
7. Caffentzis, G., Federici S. „Notes on the edu-factory and Cognitive Capitalism“. U: The Edu-factory Collective (2009): Toward a Global Autonomous University. New York: Autonomedia.
8. Caruso, L. „The ‘knowledge-based economy’ and the relationship between the economy and society in contemporary capitalism“. European Journal of Social Theory (2015), Volume 19 (3): 1-22.
9. Corsani, A. „Kognitivni kapitalizam: politička ekonomija u slijepoj ulici“(Cognitive capitalism: political economy in a blind alley). U: C. Vercellone (ur.) (2007): Kognitivni kapitalizam: znanje i financije u postfordističkom razdoblju. Zagreb: Politička kultura.
10. Drucker, F. P. (1993): Post-capitalist Society. Oxford: Butterworth-Heinemann.
11. Fuchs, C. „Cognitive capitalism or informational capitalism? The role of class in the information economy“. U: M. Peters, E. Bulut (ur.) (2011): Cognitive capitalism, education and digital labor. New York: Peter Lang.
12. Fulcher, J. (2004): Capitalism: A Very Short Introduction. Oxford: Oxford University Press.
13. Fumagalli, A., Lucarelli, S. „Tržište rada, bioekonomija i egzistencijalni dohodak“ (Labour market, bioeconomy and basic income) . U: C. Vercellone (ur.) (2007): Kognitivni kapitalizam: znanje i financije u postfordističkom razdoblju. Zagreb: Politička kultura.
14. Fumagalli, A., Lucarelli, S. „Cognitive Capitalism as a Financial Economy of Production“. Quaderni di Dipartimento (2010), No. 127, Università degli Studi di Pavia, Dipartimento di Economia Politica e Metodi Quantitativi (EPMQ), Pavia.
15. Harvey, D. (1990): The Condition of Post-modernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change. Cambridge: Blackwell Publishers.
16. Høstaker, R., Vabø, A. „Higher education and the transformation to a cognitive capitalism“. U: I. Bleiklie, M. Henkel (ur.) (2005): Governing Knowledge: A Study of Continuity and Change in Higher Education. Dordrecht: Springer.
17. Humboldt, W. „Theory of Bildung“ U: I. Westbury (ur.) (2000): Teaching as a Reflective Practice. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.

18. Keeley, B. (2009): Ljudski kapital: Od predškolskog odgoja do cjeloživotnog učenja. (Human capital: from preschool to life-long learning). Zagreb: Educa.
19. Komšić, I. (1999): Automatizacija i humanizacija. (Automation and humanization) Sarajevo: Međunarodni centar za mir.
20. Lazzarato, M. „Immaterial Labor“. U: P. Virno, M. Hardt (ur.) (1996): Radical thought in Italy: a potential politics. Minneapolis: University of Minnesota Press.
21. Lebert, D., Vercellone, C. „Uloga znanja u dinamici dugog razdoblja kapitalizma: hipoteza o kognitivnom kapitalizmu“. (The role of knowledge in dynamics of long-lasting capitalism). U: C. Vercellone (ur.) (2007): Kognitivni kapitalizam: znanje i financije u postfordističkom razdoblju. Zagreb: Politička kultura.
22. Liessmann, K. P. (2009): Teorija neobrazovanosti: Zablude društva znanja. (Theory of miseducation). Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
23. Lucarelli, S., Vercellone, C. „Welfare systems and social services during the systemic crisis of cognitive capitalism“. European Journal of Economic and Social Systems (2011), Volume 24 (1-2): 77-97.
24. Lucarelli, S., Mazza, J. „Krizna blagostanja, egzistencijalni dohodak i eutanazija kognitivnog rentijera“. (Welfare crisis, basic income and euthanasia of cognitive rentier). U: C. Vercellone (ur.) (2007): Kognitivni kapitalizam: znanje i financije u postfordističkom razdoblju. Zagreb: Politička kultura.
25. Lyotard, J. F. (2005): Postmoderno stanje: izvještaj o znanju. (The postmodern condition: a report on knowledge) Zagreb: Ibis grafika.
26. Marcuse, H. (1968): Čovjek jedne dimenzije: rasprave o ideologiji razvijenog industrijskog društva. (One-dimensional man: studies in the ideology of advanced industrial society). Sarajevo: Veselin Masleša.
27. Marx, K. (1979): Osnovi kritike političke ekonomije. (Basics of political economy critique). Beograd: Izdavačka radna organizacija Prosveta.
28. Marx, K. Engels, F. „Manifest Komunističke partije“. Ekonomija/Economics (2008), Volume 15 (3): 565-596.

29. McQuade, B. „Cognitive Capitalism and Contemporary Politics: A World Historical Perspective“. *Science & Society* (2015), Volume 79 (3): 363-387.
30. Meštrović, M. „Pogovor“. U: C. Vercellone (ur.) (2007): *Kognitivni kapitalizam: znanje i financije u postfordističkom razdoblju*. Zagreb: Politička kultura.
31. Monnier, J. M., Vercellone C. „Temelji i izvedivost zajamčenog socijalnog dohotka“. (Grounds and viability of guaranteed social income). U: C. Vercellone (ur.) (2007): *Kognitivni kapitalizam: znanje i financije u postfordističkom razdoblju*. Zagreb: Politička kultura.
32. Moulrier Boutang, Y. (2011): *Cognitive Capitalism*. Cambridge: Polity Press.
33. Moulrier Boutang, Y. „Kognitivni kapitalizam i novi oblici kodifikacije najamnog odnosa“. (Cognitive capitalism and new codification forms of wage relations). U: C. Vercellone (ur.) (2007): *Kognitivni kapitalizam: znanje i financije u postfordističkom razdoblju*. Zagreb: Politička kultura.
34. Naville, P. (1979): *U susret automatiziranom društvu: problemi rada i automatizacije*. (Towards social automatism: problems of work and automatization). Zagreb: Školska knjiga.
35. Nussbaum, M. (2010): *Not for profit: Why democracy needs the humanities*. New Jersey: Princeton University Press.
36. Pavlidis, P. „The Rise of General Intellect and the Meaning of Education. Reflections on the Contradictions of Cognitive Capitalism“. *Journal for Critical Education Policy* (2012), Volume 10 (1): 37-52.
37. Ricer, Dž. (2009): *Savremena sociološka teorija i njeni klasični koreni*. (Contemporary sociological theory and its classical roots). Beograd: Službeni glasnik.
38. Samuelson, P. A., Nordhaus, W. D. (2000): *Ekonomija*. (Economics). Zagreb: Mate.
39. Screpanti, E., Zamagni, S. (2005): *An Outline of the History of Economic Thought*. Oxford: Oxford University Press.
40. Singer, P. (2000): *Marx: A very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
41. Schméder, G. „Prijelomi i diskontinuiteti u dinamici podjele rada“. (Fractures and discontinuities in dynamics of labour division) U: C. Vercellone (ur.) (2007): *Kognitivni kapitalizam*:

- znanje i financije u postfordističkom razdoblju. Zagreb: Politička kultura.
42. Smith, T. „The ‘General Intellect’ in the Grundrisse and Beyond“. *Historical Materialism* (2013), Volume 21 (4): 1-21.
 43. Stehr, N. (2001): *The Fragility of Modern Societies: Knowledge and Risk in the Information Age*. London: SAGE Publications.
 44. Stehr, N. „Modern Societies as Knowledge Societies“. U: A. T. Marian (ur.) (2018): *Nico Stehr: Pioneer in the Theory of Society and Knowledge*. Cham: Springer.
 45. Touraine, A. (1980): *Postindustrijsko društvo*. (Postindustrial society). Zagreb: Globus.
 46. UNESCO (2010): *The central Role of Education in the Millennium Development Goals*. Paris: UNESCO.
 47. Vercellone, C. „The hypothesis of cognitive capitalism.“ *The hypothesis of cognitive capitalism, 2005*, London, Birkbeck College and SOAS, United Kingdom.
 48. Vercellone, C. „Rad, informacija i znanje u novom kapitalizmu: hipoteza o kognitivnom kapitalizmu“. *Ekonomski pregled* (2006), Volume 57 (11): 809-825.
 49. Vercellone, C. „Uvod“. (Introduction). U: C. Vercellone (ur.) (2007): *Kognitivni kapitalizam: znanje i financije u postfordističkom razdoblju*. Zagreb: Politička kultura.
 50. Vercellone, C. „Osnove za marksovsko čitanje hipoteze o kognitivnom kapitalizmu“. (Basics for Marxian reading of cognitive capitalism hypothesis). U: C. Vercellone (ur.) (2007a): *Kognitivni kapitalizam: znanje i financije u postfordističkom razdoblju*. Zagreb: Politička kultura.
 51. Vercellone, C., Giuliani, A. „An introduction to cognitive capitalism: A Marxist approach“. U: A. Fumagalli, A. Giuliani, S. Lucarelli, C. Vercellone (ur.) (2019): *Cognitive Capitalism, Welfare and Labour: The Commonfare Hypothesis*. London: Routledge.
 52. Vercellone, C., Giuliani, A. „Common and commons in the contradictory dynamics between knowledge-based economy and cognitive capitalism“. U: A. Fumagalli, A. Giuliani, S. Lucarelli, C. Vercellone (ur.) (2019a): *Cognitive Capitalism, Welfare and Labour: The Commonfare Hypothesis*. London: Routledge.

53. Virno, P. „General Intellect“. U: U. Fadini, A. Zanini. (ur.) (2001): Lessico Postfordista. Milan: Feltrinelli.
54. Williams, G. (2010): The Knowledge Economy, Language and Culture. Bristol: Multilingual Matters.
55. Webster, F. (1995): Theories of the Information Society. New York: Routledge.

izvorni znanstveni članak / original scientific article UDK: 791.4: 821.111(73).09-31
primljen / received: 20. 07. 2020.

PRIKAZ NARUŠENOG IDENTITETA U ROMANU I FILMU “FIGHT CLUB”

Tatjana ŽARKOVIĆ

Scientific Research Incubator (ZINK)
University of Sarajevo, Faculty of Philosophy
Franje Račkog 1, 71 000 Sarajevo, BiH
E-mail: tatjana.zarkovic@ff.unsa.ba

ABSTRACT

U radu je prikazano kako jedan produkt kulture, prvo u formi romana te kasnije filma koji dobija kulturni status, pokreće značajne društvene reakcije i polemike. Iako mogu biti zloupotrijebljena, umjetnička djela stižu svoju vrijednost upravo kroz sposobnost da tematizuju osjetljive teme i pokreću društvene rasprave. Postoje različite perspektive u interpretaciji romana i filma “Fight Club”, a glavni fokus u ovom radu je rodna dimenzija, odnosno tumačenje koje u prvi plan stavlja diskusije o uticaju i posljedicama hegemonijskog maskuliniteta i patrijarhata, od kojih muškarci paradoksalno istovremeno pate i nameću ih. Paradoks dovodi do toga da su muškarci istovremeno zlostavljači, saučesnici i žrtve, što roman i film na vrlo spretan način prikazuje. Film otvara prostor za diskusije i promišljanja o pitanjima roda, poput krize tradicionalnih koncepcija muškosti u postindustrijskom društvu, o odnosu prema “drugom” i toksičnim odgovorima na krizu.

Ključne riječi: umjetničko djelo, rod, hegemonijski maskulinitet, postindustrijsko društvo

REPRESENTATION OF DISSOCIATIVE IDENTITY IN THE NOVEL AND MOVIE FIGHT CLUB

The paper illustrates how a cultural product, first in the form of a novel and later as a cult status movie, triggers significant social reactions and polemics. Even though artworks can be abused, they acquire their value precisely through the ability to thematize sensitive topics and initiate social debates. There are different perspectives and interpretations of Fight Club, both of the novel and of the movie. In this paper, the main focus is the gender dimension, ie. the interpretation placing in foreground the discussion on the influence and consequences of hegemonic masculinity and patriarchy, where men are paradoxically suffering and imposing it at the same time. This paradox is leading to men being abusers, as well as accomplices and victims at the same time, which is portrayed very skilfully in the novel and in the movie. The movie opens space for discussions and reflections on gender issues, such as the crisis of traditional conceptions of masculinity in the post-industrial society, the relationship towards the “other” and the toxic responses to crisis.

Key words: artwork, gender, hegemonic masculinity, post-industrial society

1.0 Uvod

Roman i film “Fight Club” prikazuju društvenu stvarnost (post)moderne civilizacije kroz satiričan prikaz maskuliniteta koji prolazi kroz transformaciju i krizu, ukazujući istovremeno i na moguće posljedice te krize. U bioskopima u SAD-u se počeo prikazivati u vrijeme kada je javnost bila osjetljiva na problem nasilja i direktno suočena sa pitanjem kako se nositi s tim (pokolj u srednjoj školi Columbine u Koloradu), te je u takvoj atmosferi sama satira koja dominira filmom pogrešno percipirana, što je dovelo do vrlo negativnih kritika samog filma. Međutim, i pored toga postiže veliki uspjeh i dostiže titulu kultnog filma. Glavni razlog je to što film otvara prostor za promišljanje o društvenim fenomenima od kojih je opasno okretati glavu.

Film je proizveo izrazito jak efekat na publiku te brzo dobija status kultnog filma. Posljedično tome proizvodi različite i veoma oprečne reakcije među teoretičarima/kama kulture. U ovom radu prvo ću izložiti negativne kritike koje film tumače spolja i pri tome uzimaju u obzir različitu publiku koja film “konzumira”, te se tu postavlja glavni fokus u interpretaciji. Zatim ću predstaviti sasvim suprotan pristup u analizi filma stavljajući fokus na različite simbole koje film nudi, a koji ostaju uglavnom neprimijećeni. Ova analiza, iako kompleksnija i usmjerenija na sam film, ignorise aspekt odnosa filma sa različitim profilima publike, kao i mogući uticaj koji film može proizvesti na mase. Međutim, iako sasvim suprotne u procjeni, ove dvije različite interpretacije rezultiraju istim zaključkom, ističući važnost javnih prostora, demilitarizacije i participativne demokratije. Kako bih izvukla zaključak iz predstavljenih interpretacija kod različitih autora/ica, unutar rada ću ponuditi analizu fenomena narušenog identiteta i gubitka statusa u kontekstu krize maskuliniteta u savremenom društvu kroz objašnjenja koje nam nudi društvena ontologija.

Kako je glavni koncept u interpretacijama hegemonijski maskulinitet, u finalnom dijelu ću pokušati da pronađem poveznicu ideje i simboličke koju film nudi s teorijom Connell (1990, 2005) o rodu, državi i seksualnim politikama. U rodnim studijama hegemonijski maskulinitet dio je teorije rodnog poretka R. W. Connell, gdje se definiše kao praksa koja ima moć da daje legitimitet dominantnom položaju tradicionalnih vrijednosti muškosti u društvu i opravdava podređenost svega što je izvan nametnute vrijednosne matrice.

2.0 Protiv romantiziranog poimanja nasilja i maskuliniteta

U izlaganju kritike izrazito negativnog tona najviše ću se referisati na argumentaciju koja ističe opasnost efekata koje film ostavlja na mase u kontekstu tzv. “javne pedagogije”. Tako se Girouxov (2003) usmjerava prvenstveno na poruku filma koju definiše kao “proizvodnju moralne indiferentnosti”. Glavni fokus kritike je usmjeren protiv neoliberalnog diskursa na koji, prema autorovom mišljenju, film, iako kritikuje, nije ostao imun. U neoliberalnom diskursu sloboda se negativno svodi na slobodu od vladinog uplitanja i prava pojedinaca/ki da konzumiraju proizvode, usluge i ideje kako oni žele. Dobit se uzdiže kao svrha društvene i individualne egzistencije, a ideali socijalne pravde ostaju tek u službi usmjerenosti na ostvarivanje profita, bez samostalne vrijednosti. Kako profit znači više konzumerizma, sama potrošnja u takvom svijetu čovječanstvu služi kao mjerilo vrijednosti života pojedinaca/ki. Takva vrijednosna matrica dovodi do toga da se pojedinci/ke podstiču da troše više kako bi imali osjećaj da vrijede više i stiču status u društvu. Slobodna tržišna ekonomija i korporativna kultura pretvara sve u predmet potrošnje, te se čak i duhovnost potpuno pretvara u robu, kao što je prikazano u filmu, kako Giroux primjećuje, npr. kada Jack kupuje sve s Jin-Jang simbolom na sebi. No, kako Giroux (2003) tvrdi, “Fight Club” istovremeno, kritikujući samo površinu potrošačkog društva, potpuno zanemaruje vrlo važne društvene pojave kao što su nesigurnost posla, smanjenje javne potrošnje, strukturalno nasilje i nezaposlenost. Film, smatra Giroux, naivno sugerije da se u jeku kapitalizma muškarci osjećaju kao gubitnici okrenuti praznom konzumerizmu, gdje je tradicionalna muškost izgubila svoju “primordijalnu” svrhu i status.

“Muški junak moderne radne snage više nije definisan slikom čvrstog radnika koji svojim tijelom i trudom stvara resurse za svakodnevni život. Novi junak radne snage sada je rađen po uzoru na mladog kompjuterskog štrebera koji svoj život definiše kroz potrošnju skupih proizvoda i šemu ‘obogatiti se prije dvadeset prve’. Fight Club, nova religija i tajno društvo samo za mužjake organizovane kako bi povratili svoje instinkte lovaca unutar društva koje ih je pretvorilo u gubitnike i prazne potrošače.” (Giroux, 2001, 10)

Prema Girouxu, film je fokusiran na heteroseksualnog privilegovanog (bijelog) muškarca srednje klase koji pati od blokirane hipermuškosti te, s tog aspekta gledano, smatra da film ukazuje i naglašava specifične karakteristike nasilja kapitalizma koje se doživljavaju kao napad na tradicionalno poimanje muškosti. Glavna kritika ističe to da film naivno udaljava prirodu krize daleko od ekonomskih, političkih i socijalnih uslova života koje proizvodi kapitalistički sistem, pri čemu se glavni fokus postavlja na problem porasta kulture potrošnje u kojoj je čovjek navodno pripitomljen i emaskuliran. Giroux argumente za to pronalazi u sceni u kojoj Tyler, iako mrzi konzumerizam, cijeni ideologiju “Just Do It” iz marketinških strategija, gdje je uspjeh jednostavno stvar pojedinačne inicijative koja je izvan institucionalnih ograničenja i društvenih odnosa. Kada Tyler prijeti pištoljem azijskom mladiću i prisili ga da obeća kako će ispuniti san da će završiti veterinu, time iskazuje neosjetljivost na složenost veze odnosa moći u društvu, šansi za uspjeh pojedinačnih društvenih aktera/ki i posljedično tome kako strukturalno i institucionalno nasilje djeluje represivno i degradirajuće na ljudski život. Kako je glavni fokus potrošnja, dobit i prilika za ulaganjem, javna sfera konstitutivno se gubi, te Giroux u svojoj kritici ističe da na taj način neoliberalizam i korporativna kultura uspijevaju na kulturi cinizma, dosade i omalovažavanja, a kao odgovor javlja se populistički oblik isticanja dominacije i superiornosti privilegovane bijele heteroseksualnosti unutar dominantne logike stilizovane brutalnosti i muške povezanosti u “ratu protiv svega što je feminino” (Giroux, 2001, 5), ali i generalno drugo i drugačije.

Marla, jedini ženski lik u filmu, definisana je kao Drugi, te kao lik u romanu nema identitet izvan glasa glavnog lika, jer o Marli znamo samo ono što nam on tumači, činjenice o njenom životu koje su njemu relevantne. Giroux tumači Marlu kao antitezu domaće sigurnosti, udobnosti i seksualne pasivnosti, prikazanu kroz isključivo neurozu i krivicu, te smatra da se Marla javlja da pripovjedača učini nesretnim i zadovolji seksualne potrebe, te na osnovu toga zaključuje da stereotipni pojam ženskog i muškog nasilja i njegova navodna afirmacija u filmu legitimiše pedagoške uslove da se nasilje prema ženama nastavi dešavati.

Slično tome, i teoretičarka Sisco King (2009) naglašava u svojoj analizi da film “Fight Club” daje dvostruko značenje figuraciji muževnosti i na taj način stvara novi život privilegijama hegemonijskog maskuliniteta, koristeći sposobnost da se proširi, apsorbira i asimiluje sve ono što se čini “drugim”. U svojoj analizi ona pokušava da demaskira strategiju održavanja hegemonijskog sistema, te tvrdi da je dominantna privi-

legovana muškost manipulativna ideološka formacija te, iako je sam Jack prikazan kao udomaćena, isfeminizovana verzija *new age yuppie*,¹ kao stereotip muškaraca kasnog kapitalizma, smatra da upravo prikaz unutrašnjih protivrječnosti omogućavaju da se stvori novi oblik dominacije. Autorica naglašava da filmovi poput “Fight Club” stvaraju novi život i nastavljaju privilegiju hegemonijskog maskuliniteta (usp. 2009).

Giroux tvrdi da filmovi poput “Fight Club”, ali i “American Beauty”, “Rogue Trader”, “Boiler Room” i “American Psycho”, umjesto da bacaju kritičko svjetlo na ključne socijalne probleme, trivijalizuju ih kroz stilizovanu estetiku koja odiše ironijom, cinizmom i pretjeranim nasiljem, ističući i prikazujući djela besmislene brutalnosti, patologije i ravnodušnost na ljudske patnje. Čovjek srednje klase, prikazan u filmu, disciplinovan da se povuče i okreće glavu u situacijama potencijalnog sukoba, ograničen je na neposredne senzacije: “Borbenom klubu nedostaje jezik za prevođenje privatnih nevolja u bijes javnosti i kao takav podliježe kultu neposrednih senzacija u kojima sloboda prelazi u kolektivnu nemoć” (Giroux, 2001, 13).

Kao glavni argument on ističe to da filmovi Holywooda postaju važni kroz ulogu javne pedagogije, kroz moć da mobilizuju značenja, užitke i identifikaciju. Iako je svjestan te priznaje da i “Fight Club” može različito čitati različita publika, istovremeno naglašava da odgojni i društveni pristupi moraju biti kritični u tome kako takvi tekstovi djeluju pedagoški jer imaju moć da legitimišu značenja, evociraju određene želje i isključuju druge strahom, neizvjesnošću, seksizmom i političkim očajem u kojem mnogi ljudi danas žive svoj život. Glavni argument koji navodi jeste da prikaz nasilja, maskuliniteta i rodnih stereotipa u filmu oslikava patologije pojedinaca i institucionalnog nasilja i veliča paravojne i profašističke supkulture i zločine iz mržnje.

3.0 Nasilje u filmu kao neophodni element u diskusiji o rodnom identitetu

Praksa društva okrenutog prvenstveno ka sticanju dobiti i potrošnji posljedično se temelji dominantno na tržišno orijentisanim međuljudskim odnosima koji dovode do toga da pojedinci žive svoj život bez velikih

¹ Skraćenica od “young urban professional” koja se često koristi u pejorativnom značenju za *trendi* mladu osobu više srednje klase sa dobro plaćenim poslom.

ideala. Kao odgovor na politički očaj i nemoć javlja se tendencija prema ekstremno desničarskim i profašističkim pokretima, a ovaj film prikazuje koliko je lako okrenuti se nasilju i manipulirati pojedincima naizgled uz njihov dobrovoljni pristanak. Film ima naglašen ironično-satirični ton, a uspješan je upravo jer se bavi kolektivno potisnutim željama i strahovima te otvara tabu teme za koje je neophodno da uđu u sferu promišljanja i rasprava u društvu.

Prethodno navedena promišljanja s izrazito negativnim tonom u kritici filma paradoksalno povećavaju značaj i vrijednost filma jer otkrivaju i predstavljaju društvenu stvarnost upravo na mjestu gdje je potrebna reakcija i promišljanje. Kao što Edward Norton kaže: "Fight Club ispituje nasilje i korijene frustracije zbog kojih ljudi posežu za takvim radikalnim rješenjima. Jer kultura koja ne istražuje nasilje je kultura poricanja, što je mnogo opasnije" (Svetkey, 1999, u: Lynn M. Ta, 2006, 265).

Teoretičarka Lynn smatra da je nasilje neophodan instrument u raspravi o rodnom identitetu jer je samo po sebi značajno za stvaranje dominantne privilegovane (bije)le muškosti. Nasuprot Girouxovoj argumentaciji, Lynn čita "Fight Club" kao film koji pokušava satirično kritikovati fonomen koji povezuje problem tzv. emaskulativnog kapitalizma s nasilnim rješenjima i odgovorima na krizu. Lynn u svom radu navodi reči Suzanne Clark u odgovoru Girouxu, gdje kaže da je moguće da je ovaj "sjajan umjetnički prikaz nasilnih djela na eksplozivna način u stanju potaknuti diskurs o rodnom identitetu i nasilju i tako ostaviti prostor za javnu raspravu" (Suzanne Clark, 2001, 419, u: Lynn M. Ta, 2006, 202). "Fight Club", a kasnije i "Project Mayhem", ironično umjesto da ljude oslobode, reprodukuju iste efekte kapitalizma stvarajući iluziju slobode kroz zahtjeve za samoregulacijom i samokažnjavanjem. Satira u filmu naglašava činjenicu da pojedinci često traže oslobađanje od ugnjetavajućeg kapitalističkog poretka sredstvima koja su podjednako konformistička i represivna.

Društveni kontekst u kojem film postoji Lynn objašnjava kroz argument Faludi da je kriza privilegovane bijele muškosti ukorijenjena u razvoju ornamentne kulture koja je muškarcima oduzela bilo kakav stvarni osjećaj korisnosti iz razloga što su tradicionalne muške vrijednosti zamijenjene "komercijalnim vrijednostima koje se vrte oko onoga ko ima najviše, najbolje, najbrže..." (Faludi, 1999, 599). Komercijalna kultura, utemeljena na slici nakon Drugog svjetskog rata i Velike depresije, promijenila je i smanjila tradicionalno shvatanje muškosti kao i potvrdu muškosti u društvu. Lynn ističe kako scena iz filma u kojoj se različite sobe

prvo prikazuju kao prazne, zatim počinju da se pune namještajem iz Ikea kataloga sugeriše da je Jackov kućni prostor, koji simbolizuje njegovu ličnost, potisnut robom, reklamama i konzumerizmom, te da je čak i iskonski ljudski instinkt i libido prerađen u želju za gomilanjem i kupovinom. Suprotno Jackovom stanu, napuštena Tylerova kuća personalizuje regresivnu muškost.

Butlerova ideja performativnosti roda prikazana je kroz napetost u filmu i zaoštrena je kroz prikaz gubitka identiteta glavnih protagonista, smatra Lynn, argumentujući da se u cijelom filmu publici nikad ne otkrije koje je Jackovo pravo ime, a u romanu je označen kao pripovjedač. Prvi put kada pripovjedač počne koristiti ime Jack, pojavljuje se na sceni kada čita ilustrovani časopis o ljudskim organima, gdje se neidentifikovani ljudski organizam zove Jack. U nastavku pripovjedač koristi ovu paradigmu za indirektno predstavljanje osjećaja koji postavljaju distancu između njegovog identiteta i njegovih osjećaja: “Ja sam Jackov užareni osjećaj odbacivanja... ja sam Jackovo slomljeno srce...” Pripovjedač se prikazuje kao fragmentovana ličnost bez identiteta koji živi sam i ne može se zdravo povezati s drugima.

Nasuprot tome javlja se Tyler koji jasno iskazuje svoj bunt. U sceni kada iznenada pita Jacka na parkingu da ga prvi put udari, on kaže da ne želi umrijeti bez ožiljaka, čeznuvši za tradicionalnom svrhom i moći, koji navodno nude bijeg od napetosti i ispraznosti. U svojim govorima članovima Kluba boraca Tyler ističe nedostatak svrhe kao sveprisutno iskustvo njegove generacije, sa jedinom funkcijom ispunjavanja komercijalnih zadataka da se opsesivno kupuju stvari i da se posjeduje i gomila, a na kraju ih te iste stvari posjeduju i troše. Tyler u jednom od govora članovima Kluba boraca govori da su osrednja djeca istorije bez svrhe i mjesta, jer nemaju Veliki rat niti Velike depresije: “Naš veliki rat je duhovni rat. Naša velika depresija su naši životi. Svi smo odrasli na televiziji da vjerujemo da smo jednog dana svi bili milioneri, filmski bogovi i rock-zvijezde, ali nismo – i polako saznajemo tu činjenicu. I vrlo smo ljuti.” Kako pojedinačno nemaju šanse za velikim stvarima koje im sljeduju kao privilegovanima, stvaraju klub pun znoja i nasilja.

Lynn tvrdi da je privilegovanim muškarcima teško “bjesniti protiv stroja” kad su istovremeno i tvorci tog stroja, te taj argument koristi da naglasi kako nije iznenađujuće da se u filmu koristi nasilje kao izraz tog bijesa koji na kraju dovodi do samopovređivanja. Osnaživanje patrijarhalne paradigme suočavanja i bunta kroz nasilje dovodi do razaranja smislenih odnosa. U posljednjoj sceni filma kamera povećava Jacka i Marlu

dok gledaju kako se korporativne zgrade ruše uslijed eksplozija. Kada ta scena počinje da se gubi, slika falusa kratko treperi po sceni, za koju znamo od ranije da je Tyler umeće u porodične filmove kao izraz revolta, što prema Lynn, naglašava da će heteronormativni falus nastaviti prebri-savati bilo kakav smisljeni rodni odnos. Autorica zaključuje da, iako je Giroux u pravu kada kaže da je nasilje u filmu jezik kroz koji se tumače i razumiju svi ljudski događaji, ali cilj filma je identifikovati problem i na ovaj način naznačiti potrebu za promjenom od osnova.

3.1 Narušeni identitet i gubitak statusa u kontekstu krize maskuliniteta

Krizu muškosti u filmu tumače Vafa i Talifova (2011) kao rezultat kontradiktornog iskustva moći nametnutog hegemonijskim maskulinitetom, odnosno kao osjećaj dispariteta između iskustva života muškaraca i njihovog naslijeđenog jezika maskuliniteta. Muškarci su nemoćni u svojim borbama da se usklade s idealima koje postavlja hegemonijska muškost, a u isto vrijeme osjećaju i da zbog toga gube svoj status. U obrazloženju svog tumačenja Vafa i Talif koriste Kaufmanov argument da “hegemonijski maskulinitet na individualnom nivou zavisi od čovjekove moći da zadrži moć i kontrolu, dok patrijarhalna muškost predstavlja u stvari privilegiju za muškarce, sam način na koji su postavili svijet uzrokuje neizmjernu bol, izolaciju i otuđenje na individualnom nivou” (Kaufman, 1994, 142, u Vafa i Talif, 2011, 451).

Kako muškarci upadaju u kontradiktorno iskustvo moći uzrokovano rodnim određenjem, nemogućim idealima muškosti, individualna nemoć je nesvjesno prisutna u životima muškaraca, što izaziva bijes. Privilegije hegemonijskog maskuliniteta nalažu proces koji dovodi do toga da muškarci suzbijaju emocije, potrebe, blokiraju mogućnosti i sposobnosti putem otuđenja i nepoznavanja emocija, osjećanja, potreba i potencijala za ljudsku povezanost i empatiju. Prema riječima Vafe i Talifa, film “Fight Club” prikazuje nostalgične napore da se prevlada kriza muškosti putem hipermaskulinskih reakcija poput nasilja kako bi pripovjedač mogao osnažiti svoj otuđeni tradicionalni osjećaj za muškost.

Na ovom mjestu je korisno upotrijebiti promišljanja iz oblasti društvene ontologije da bi se shvatio proces stvaranja i same krize identiteta u “stoljeću rearanžiranja” (Ibrulj, 2005) u kojem se nalazimo kao društvo i kao pojedinci/ke. U procjepima između tradicionalnih uvjerenja i vrijednosti i promijenjenih društvenih odnosa “inženjering znanja i inženje-

ring političke moći stvaraju više interaktivnih nivoa manipulacije unutar kojih se identitet nalazi pred pitanjem da li da ostane u tradicionalnom, odnosno lokalnom okviru i mijenja se samo izvana, ili pak da ostane mobilan i mijenja se u kretanju ka onim vrijednostima koje su i same mobilne i spadaju u širi okvir” (Ibrulj, 2005, 188). Ontologija društvenog svijeta je upitna, podložna promjenama i nestajanju, ali nam se prikazuje kao univerzalna, prirodna i apsolutna jer bez subjektivne ontologije ljudsko društvo ne može opstati. S druge strane, identitet koji se brani od pritiska promjena kroz konzerviranje dominantnog identiteta dovodi do stvaranja izolovanog identiteta i stvaranja supkultura i unutrašnjih diferencijacija i hijerarhija zbog “sužavanja prostora koji je moguće ispunjavati i štititi takvom statikom u prostoru i vremenu koji se sve više zbiva u jednu prostorno-vremensku jedinicu” (Ibrulj, 2005, 185).

Searle (2010, 2006) kroz konceptualnu analizu pokušava da dođe do osnovne strukture statusnih funkcija tako što proučava logičku strukturu ljudske civilizacije. U tom pokušaju koristi se pojmovima kolektivna intencionalnost, statusna funkcija i institucionalne činjenice. Pita se kako stvaramo “društvenu” stvarnost i kao odgovor na to pitanje nudi objašnjenje pojmom kolektivno prihvatanje, koje objašnjava kao prepoznavanje ili priznavanje koje predstavlja uslov društvene stvarnosti. Iako su društvene činjenice same činjenice zavisne od posmatrača, za razliku od prirodnih činjenica, jer zahtijevaju za svoje postojanje svjesne subjekte, ipak Searle naglašava da je postojanje svijesti i intencionalnosti, koje su temelj činjenica zavisnih od posmatrača, fenomen nezavisan od posmatrača. Sama mentalna stanja posmatrača nisu od njega zavisna. Može li ta diferencijacija odgovoriti na zagonetku cijepanja identiteta koja je prikazana u filmu?

Da li je figura maskulina ono što Searle naziva institucionalna činjenica? Kada pokušava da izoštri konture pojma institucionalna činjenica, ističe da je temeljna ideja da su to one činjenice koje nose deontologiju jer su one “ljepilo koje drži društvo zajedno”. Ako je figura maskulina u patrijarhalnom sistemu ljepilo, šta se dešava kada počinje da gubi svoju snagu i status uslijed promjena koje dovode u pitanje patrijarhalne vrijednosti i norme. Institucionalni fenomeni postoje ako postoji kolektivno prepoznavanje i priznavanje te nužno podrazumijevaju statusne funkcije. Statusne funkcije i ljudske institucije (‘human institutions’) nisu rodne funkcije, ali neke statusne funkcije dominantno koriste/‘obnašaju’ muškarci, npr. bijeli muškarci – predsjednik SAD-a i drugi. Kada postavljamo pitanje zašto je u jednom društvu neko predestiniran da vrši

neku statusnu funkciju, trebalo bi se vratiti na problem institucionalnih činjenica i sa tim povezanim pitanjem kolektivnog identiteta, normativne komponente kolektivne intencionalnost iz kojih idu sva priznavanja, prepoznavanja i prihvatanja.

Searle ističe da su sve funkcije zavisne od posmatrača te da se dodjeljivanje funkcije objektima dešava na temelju kolektivnog dodjeljivanja. Tako nešto ima funkciju samo u odnosu na mentalno stanje uz argument da pojam funkcija sadrži normativnu komponentu koja nije sadržana u pojmu uzrok.

“Međutim, kad otkrijemo, na primjer, da je funkcija srca da pumpa krv, to možemo otkriti samo unutar pretpostavljene teleologije. Zato što cijenimo život i opstanak kažemo da je funkcija srca da pumpa krvi. Ako bismo mislili da je najvažnija stvar u svemiru slavljenje Boga pravljenjem zaglušujuće buke, onda bi funkcija srca bila pravljenje velike buke. Ako bismo mislili da su smrt i izumiranje vrijedni iznad svega, onda bi srca bila disfunkcionalna i rak bi imao važnu ulogu.” (Searle, 2018, 136)

Nametanje statusnih funkcija se dešava putem kolektivne intencionalnosti, međutim, ima izrazito normativnu komponentu i provizorno je. Searle smatra da je glavna uloga jezika sposobnost predstavljanja te samo predstavljanje dovodi do prihvatanja i priznavanja statusne funkcije nečega što na taj način dobija institucionalni status. Institucionalnim fenomenima u mijenjajućim društvenim odnosima normativna komponenta pokušava da se zadrži kao dominantna, a statusna funkcija po mjerilima tradicionalnih vrijednosti počinje da se rasipa zbog promjena u društvu. Hegemonijski status i privilegije se više ne daju lako “predstaviti”, što ostavlja samo nasilje i destrukciju. Toksični odgovori predstavljaju reakcije na krizu predstavljanja statusne funkcije maskulina patrijahalnog sistema vrijednosti.

Statusne funkcije su bitne jer su prenosnici moći u društvu koje podrazumijevaju deontičke moći kako pozitivne tako i negativne, odnosno podrazumijevaju da prihvatanje statusa uključuje i prihvatanje niza prava, obaveza, dužnosti, zahtjeva itd. Da li gubitak i rasipanje maskulina kao institucije dovodi do nasilnog dokazivanja primordijalnih poveznica sa maskulinim vrijednostima radi učvršćivanja statusnih funkcija? U nešto drugačijem kontekstu Sear napominje:

“Mislim da ovo pitanje pokreće jedan dubok problem: stvaranjem institucionalne stvarnosti ogromno povećavamo ljudsku moć. Stvaranjem privatnog vlasništva, vlada, brakova, tržišta, dionica i univerziteta čudesno povećavamo ljudski kapacitet za akciju. Ali mogućnost da imaju i zadovoljavaju želje unutar tih institucionalnih struktura – naprimjer, želju za bogatstvom, postati predsjednik, steći doktorat, dobiti stalnu profesuru – sve to pretpostavlja da postoji prepoznavanje deontičkih odnosa. Bez prepoznavanja, priznanja i prihvaćanja deontičkih odnosa vaša moć ne vrijedi jedne pare. Vrijedno je imati novac ili univerzitetsku diplomu ili biti predsjednik Sjedinjenih Država samo ako drugi ljudi prepoznaju da imate taj status i oni prepoznaju taj status kao to što im daje od želje nezavisne razloge za ponašanje na određeni način. Opšti smisao je vrlo jasan: stvaranje opšteg područja razloga za djelovanje zasnovanih na želji pretpostavljaju prihvaćanje sistema od želje neovisnih razloga za djelovanje. To vrijedi i za neposredne korisnike odnosa moći, osobe s novcem ili osobe koja je osvojila izbore i ostalih učesnika u instituciji.” (Searle, 2018, 146)

3.2 Argumentacija kroz teoriju Connella o državi i maskulinitetu

Neophodno je spomenuti i instituciju države u zaključnim razmatranjima. Radi objašnjenja koncepta nasilja koji film koristi kao glavni instrument pripovijedanja i komunikacije sa publikom, korisno je poslužiti se teorijom Connella o rodu, državi i seksualnim politikama. Iako je neoliberalizam u principu rodno neutralan, Connell naglašava da je država istorijski patrijarhalna kao produkt konkretne društvene prakse te je samim tim karakter države kao središta institucionalizacije moći istovremeno i glavni istorijski faktor u regulisanju i stvaranju roda.

Država kao društveni akter konstituisana unutar rodnih odnosa predstavlja središte institucionalizacije rodne moći. Kroz zakone, administraciju i birokratiju država, da bi se zaštitila, postavlja ograničenja za upotrebu individualnog nasilja, štiteći na taj način imovinu i nejednake ekonomske resurse ali istovremeno utjelovljujući maskuliniziranu hijerarhiju. Ova zaštita od nedozvoljenog pojedinačnog nasilja je organizovana uz upotrebu kolektivnog nasilja u policiji, zatvorima i ratu. Nasilje, uništavanje i samim tim i samouništaavanje privilegovanog muškarca u

takvoj “patrijarhalnoj” instituciji konačan je odgovor koji je blokiran u slijepoj ulici, te Connell naglašava da nam je potrebna sasvim nova paradigma.

U neoliberalnom dobu dolazi do radikalnog rascjepa između javnog i ličnog prostora. Država je prošla kroz temeljnu transformaciju između osamnaestog i dvadesetog vijeka, kroz promjene koje su poznate u konvencionalnim historijama kao prelazak iz apsolutističke države u liberalno-pravnu, a zatim u intervencionističku državu. Sve se to događalo unutar države koja je iz korijena sama po sebi patrijarhalna.

“Prvo se režim integrisao sa i djelovao kroz hegemonijski oblik maskuliniteta koji je cijenio ličnu i porodičnu čast, djelovao kroz srodstvo i patronističke obaveze, pri čemu se izvršavanje vlasti povezivalo s kapacitetom za nasilje. Stvaranje liberalno-ustavnog poretka, a posebno stvaranje bezlične birokratije umjesto administrativnog aparata kojim upravlja patronat, uključivalo je napad na tradicionalni oblik muškosti i njegove efekte. Hegemonijska muškost starog režima izmještena je tokom devetnaestog vijeka muškošću organizovanom oko tema racionalnosti, kalkulacije i reda” (Connell, 1990, 530)

Kako se državni upravni aparat proširio krajem devetnaestog i početkom dvadesetog vijeka, rast radne snage tzv. “bijele kragne” kao i sekularizacija i racionalizacija ljudskih odnosa bili su presudni za omogućavanje pristupa javnoj sferi za žene. Connell ističe da je stvaranje “racionalizovane” muškosti istovremeno odvojilo lično nasilje od društvene vlasti i društvenog autoriteta. Žene su uspjele da pronađu svoj put, jer su kroz bezličnu birokratiju uspjele da uklone direktnu agresiju u javnoj sferi i organizacijske prepreke postavljene da ograniče njihov pristup. Međutim, sam sistem, iako je formalno otvorio prolaz u javnu sferu, politička i kulturna promocija načela slobodnog tržišta i individualizma te odbacivanje državnog nadzora oslabljuju socijalnu državu, o kojoj ovisi daleko više žena nego muškaraca zbog samog temelja na kojem je stvoren sistem.

Connell argumentuje da muškarci kao cjelina mogu imati koristi od života u patrijarhalnom rodnom poretku, ali ne svi na isti način ili na istom nivou. Svaki sistem, a samim tim i patrijarhalni, isprepleten je velikim brojem drugih hijerarhijskih odnosa poput klase, rase, nacije, seksualne orijentacije, geografske pozicije, te samim tim nisu svi muškarci

dobili isti udio “patrijarhalne dividende”. Pored toga, javljaju se nužno u sistemu i “uslovi za prednost” koji često dovode do nepovoljnog položaja samih muškaraca. Tako naprimjer, muškarci kontrolišu institucije nasilja, ali oni su istovremeno i glavne mete vojnog nasilja:

“Naprimjer, muškarci ne mogu održati državnu vlast bez toga da neki muškarac postane agent nasilja. Muškarci ne mogu biti korisnici ženskog kućnog i ‘emocionalnog rada’ bez toga da mnogi od njih izgube intimne veze, na primjer, s malom djecom...”
(Connell, 2005, 1809)

Kao rezultat takvog sistema, Connell ističe da je nužno primijetiti da uticaj hegemonijske muškosti udruženo s efektima individualizacije i procesa razdvajanja privatne i javne sfere lako može dovesti do nekontrolisanog nasilja. Ono što Connell vidi kao rješenje jeste da: maskulinizirano “jezgro” donošenja i sprovođenja odluka mora nestati i biti zamijenjeno demilitarizacijom i participativnom demokracijom. Kulturna distinkcija koja reprodukuje isključenost žena iz državne moći, razlikovanje između javne (maskulinizirane) i privatne (feminizirane) sfere mora biti uklonjeno kroz širenje područja na koje bi se primjenjivao program demokratizacije (Connell, 1990, 538).

4.0 Zaključna razmatranja

Različite interpretacije filma, iako sa različitim fokusom u analizi i tonom kritike, naglašavaju da je u borbi protiv krize identiteta, u kojoj se nalaze pojedinci/ke unutar postindustrijskog društva, oživljavanje patrijarhalne paradigme suočavanja kroz hipermaskuline reakcije, koje vode do brutalnosti i nasilja, pogrešno i toksično te da se nužno na kraju pretvara u samonasilje. Odgovor je u javnim, zajedničkim prostorima koji rekonstruišu “osjećaj društvene korisnosti kao spasilačkog kvaliteta ne muževnosti ni ženstvenosti, već čovječanstva. U ovakvom kolektivnom i javnom prostoru društvena odgovornost i društvena briga dijele se u svijetu a pravila borbenog kluba se ne primjenjuju” (Lynn M. Ta, 2006, 277).

Film kroz ironiju i satiru naglašava ignorantni stav i poricanje društvenih fenomena neoliberalnog društva, kao i probleme koje okretanje glave može da prouzrokuje, te je upravo zbog kapaciteta da otvori značajan prostor za promišljanja i diskusije od velikog značaja. Međutim,

moramo uzeti u obzir i činjenicu da je nakon prikazivanja filma “Fight Club” u SAD-u pokrenuto nekoliko “klubova borbi”. “Gentleman’s Fight Club” pokrenut je 2000. godine u Menlo Parku u Kaliforniji sa članovima iz industrije visoke tehnologije, zatim su ga pokrenuli studenti Univerziteta u Princetonu, a pored toga su i tinejdžeri u Teksasu, New Jerseyu, državi Washington i Aljasci pokrenuli klubove za borbu i objavljivali videozapise svojih tučnjava na mreži, što je prouzrokovalo ozbiljne povrede sudionika i dovelo do mnogobrojnih hapšenja zbog prodaje DVD-ova sa snimljenim tučnjavama. Također su zabilježeni i vandalistički prekršaji koji su se povezivali s idejama projekta Mayhem iz filma.

U skladu s tim, potrebno je postaviti pitanje da li je nasilje zaista potreban instrument za prikaz određenih tema i ako jeste, da li su potrebne i šta mogu biti učinkovite mjere za kontrolu mogućih negativnih učinaka na publiku i mase. Nasilje je sveprisutno u medijima danas i lako dostupno čak i maloljetnicima. Međutim, ne možemo poreći da film tematizuje i pokreće značajne diskusije u društvu u kojem postoji prepoznat problem jačanja desničarskih, fundamentalističkih, profašističkih paravojnih grupacija svuda u svijetu i ne smije se ignorisati.

Naglašavanje “javne pedagogije” ne bi trebalo da nas spriječi da otvaramo tabu teme i uzdrumamo uljuljkanost i pasivnost neoliberalnog društva okrenutog kapitalu, u odnosu prema socijalnim problemima. Kao bitnije od prethodnog nameće se pitanje zašto danas rastu populistički radikalni oblici udruživanja. Interesantno je da ovaj film u diskusijama kod društvenih teoretičara/ki idu od ekstrema koji kao efekat filma spominju reprodukciju moralne indiferentnosti do isticanja snage da uznemiravaju i navode na reakciju i promišljanje. Ono što je činjenica jeste to da je i jedan i drugi pristup vodio do istih zaključaka.

Postmoderna kinematografija zaista živi u cinizmu i destrukciji: “Ono što postmoderna kinematografiju izdvaja od njenih prethodnika su nemilosrdni, oštri cinizam (i fatalizam) koji izražava” (Boggs i Pollard, 2003, 110). Ljudi u kasnom kapitalizmu, bez jasnih smjernica, uhvaćeni su u egzistencijalnu krizu i žive svoje živote u strahu, neizvjesnosti, zbunjenosti i odgovor je postmoderna kinematografija Hollywooda: “Ono što primjećujemo u postmodernim postavkama je sve drugo osim stabilnosti i reda koji ulijeva filmska kultura moderne, već korupcija, brutalnost, požuda, pohlepa, nasilje i uništavanje” (Boggs i Pollard 2003, 105).

U evropskim filmovima se mogu primijetiti slične tendencije. György Kalmár (2017), npr., u analizi postkomunističkog filma upotrebljava metaforu labirinta za prikaz formacije maskuliniteta u istočnoevrop-

skoj kinematografiji. Autorica ističe da je u samom procesu analize i rada na knjizi došla do uvida da se samo proučavanje muškosti u savremenoj mađarskoj kinematografiji može čitati i kao istorija filma, jer je i dalje osamdeset posto protagonista mađarske kinematografije muškog spola te samim tim analiza filma može pružiti dobru ukupnu sliku o identitetskoj politici koja djeluje u njima. U mađarskoj kinematografiji iz 2000-ih u kontekstu formacije i prikaza maskuliniteta autorica prepoznaje novije trendove koji se usmjeravaju na alegorijski potencijal muških likova u krizi, pri čemu se izbjegavaju narativi o idealizaciji i pobjedi, te time značajno pravi otklon od idealizovanih, normativnih, hegemonističkih formacija. Autorica prepoznaje tendenciju da se pažnja preusmjeri sa socijalne sfere na unutarnje borbe pojedinca, ali samo zbog alegorijskog prikaza koji ponovo ističe društveni kontekst time što pokreće promišljanja o samom okviru unutrašnjih borbi unutar istočnoevropske (i šire) politike identiteta. U odnosu na ranije prikaze u postkomunističkoj kinematografiji, autorica primjećuje značajan preokret:

“Zarobljavanje u neprijateljskom sistemu zamijenjeno je gubitkom u zbunjujućem svijetu; strah je potisnut tjeskobom; stranačka politika zamijenjena je politikom identiteta; labirint sistema ustupio je mjesto labirintu neograničenog izbora (György, 2017, 56).

Kako nema iluzije i ideala “boljeg mjesta”, kao ni konkretnog neprijatelja kojeg možemo kriviti za nesreće, zbunjenost i frustracija je pojačana nesposobnošću da se procijeni da li je odabran ispravan put, što dovodi do osjećaja vječnog labirinta bez izlaza.

Toksični odgovori na krizu tradicionalnih postavki rodni ali i drugih identiteta i stvaranje supkultura koje iskazuju svoj bunt kroz hipermaskuline reakcije pune nasilja i destrukcije je odgovor koji „odbija samorefleksiju i vodi u samoizolaciju“ (Ibrulj, 2005, 189). U kontekstu stvaranja i krize tradicionalnih identiteta, ali i odnosa prema drugom i drugačijem nužno je osvijestiti da: “Bez svijeta koji dijeli i bez drugog u njemu ne može znati ništa o sebi, bez obzira koliko se udubljavao u svoju tradiciju, u svoju unutarnju slobodu, u svoje sadržaje i simboličke forme kojima ih reprezentira. Identitet koji nastaje u izolaciji, kulturnoj, jezičkoj i ontološkoj zatvorenosti, jeste identitet zatvorenih očiju, unutarnja reakcija koja se ne ispoljava pred drugim i drugačijim kako bi se mogla usporediti, procijeniti i vrednovati” (Ibrulj, 2005, 189).

BIBLIOGRAFIJA

1. Butler, Judith (1995): *Melancholy Gender/Refused Identification, Constructing Masculinity*: Eds. Berger M., Wallis B., Watson S. New York: Routledge, 21-36.
2. Boggs, Carl – Pollard, Tom (2003): *A world in Chaos. Social Crisis and the Rise of Postmodern Cinema*, Lanham: Rowman & Littlefield.
3. Sisco King, C. (2009): *It Cuts Both Ways: Fight Club, Masculinity, and Abject Hegemony: Communication and Critical/Cultural Studies*, 6 (4), 366-385.
4. Clark, S. (2001): "Fight Club: Historicizing the Rhetoric of Masculinity, Violence and Sentimentality". *Journal of Advanced Composition*, 21 (2).
5. Connell, R. W. (1990): 'The State, Gender, and Sexual Politics: Theory and Appraisal'. New York: Springer. *Theory and Society*, Vol 19, No 5, 507-544.
6. Connell, R. W. (2005): *Change among the gatekeepers: Men, masculinities, and the gender equality in the global arena*". The University of the Chicago Press.
7. Faludi, S. (1999): *Stiffed: The Betrayal of the American Man*. New York: William Morrow and Company Inc.
8. Giroux, H. (2003): *Private Satisfaction and Public Disorders: Fight Club, Patriarchy, and the Politics of Masculine Violence*. Henry A. Giroux: Global Television Network Chair in Communication Studies, 3.
9. György, K. (2017): *Formations of Masculinity in Post-Communist Hungarian Cinema: Labyrinthian Men*, Cham: Palgrave Macmillan
10. Ibrulj, N. (2005): *Stoljeće rearanžiranja: Eseji o identitetu, znanju i društvu (The Century of Rearangement: Essays on Identity, Knowledge and Society)*. Sarajevo: Biblioteka Eidos, Filozofsko društvo Theoria.
11. Kaufman, M. (1992): *The Construction of Masculinity and the triad of Men's Violence*. In: M. S. Kimmel & M. A. Messner, *Men's lives* (28-50). New York: Macmillan Publishing Company.
12. Palahniuk, C. (1996): *Fight Club*. London: Vintage.

13. Svetkey, B. (1999): 'Blood, Sweat, and Fears.' *Entertainment Weekly*, 507, 24-31.
14. Searle, J. R. (2006): 'Društvena ontologija: neki temeljni principi' („Social Ontology: some basic principles”) u: *Sophos*, broj 11/2018, Sarajevo: ZINK.
15. Searle, J. R. (2010): *Making the Social World, The Structure of Human Civilization*, New York: Oxford University Press.
16. Ta, L. M. (2006): Hurt so good: Fight Club, masculine violence, and the crisis of capitalism. *The Journal of American Culture*, 29 (3), 2.
17. Vafa A. i Talif R. (2011): Manhood in Crisis: Powerlessness, Homophobia and Violence in Fight Club. *Pertanika J. Soc. Sci & Hum*, 19 (2), 440-457.

Ostali izvori:

Fincher, D. (1998). *Fight Club*. Twentieth Century Fox.

izvorni znanstveni članak / original scientific paper
primljen / received: 05. 07. 2020.

UDK: 159.922.63

MOZAK KOJI STARI: PROMJENE U IZVRŠNIM FUNKCIJAMA

Katarina MIŠEĆIĆ, Maida KOSO-DRLJEVIĆ

University of Sarajevo, Faculty of Philosophy
Franje Račkog 1, 71 000 Sarajevo, B&H
e-mail: katarina.misetac@ff.unsa.ba; maida.koso@ff.unsa.ba

ABSTRACT

Mozak kao jedan od glavnih organa ljudskog organizma koji sve nadzire podložan je starenju. Promjene koje se događaju na molekularnoj i staničnoj razini rezultiraju kako vidljivim strukturnim promjenama, tako i promjenama u kognitivnim i izvršnim funkcijama. U području neurofiziologije je postignut značajan napredak u identifikaciji dobrih promjena u izvršnim funkcijama i mapiranju područja u mozgu odgovornih za te promjene. Prefrontalni korteks je zamišljen kao neuronsko sjedište izvršnih funkcija. Starenjem dolazi do taloženja lipofuksina u živčanim stanicama, pojave senilnih plakova i neurofibrilarnih čvorova i smanjena mikrocirkulacije u mozgu, što rezultira blagim kognitivnim disfunkcijama kao što su smanjena brzina procesiranja informacija, smanjena funkcija radnog pamćenja i lošiji uradak na zadacima inhibicije. Promjene koje dolaze sa starenjem ne moraju nužno biti ireverzibilne. Kognitivnim treninzima se može očuvati autonomija i spriječiti propadanje kognitivnih funkcija.

Ključne riječi: mozak, izvršne funkcije, kognitivni trening

THE AGEING BRAIN: CHANGES IN EXECUTIVE FUNCTIONS

The brain as one of the main organs of human body monitoring everything else is liable to aging. Changes that occur on molecular and cellular levels result both in visible structural changes as well as in changes in cognitive and executive functions. In the field of neurophysiology, significant progress has been made in identifying age-related changes in executive functions and mapping the areas in the brain responsible for these changes. The prefrontal cortex is conceived as the neural seat of the executive functions. Brain aging results in deposition of lipofuscin in nerve cells, accumulation of senile plaques and neurofibrillary tangles and reduced brain microcirculation, resulting in mild cognitive dysfunctions such as decline in information processing speed, reduced working memory function and poorer performance on inhibition tasks. The changes coming with cognitive decline do not necessarily have to be irreversible. Autonomy can be preserved with cognitive trainings can preserve autonomy and the decline of cognitive functions can be prevented.

Key words: brain, executive functions, cognitive training

1.0. Uvod

Svi mi starimo, bez obzira na našu trenutačnu dob. Međutim, ljudi koji nisu ušli u starost većinom ne razmišljaju o tome da se rasprave i spoznaje o starenju tiču i njih samih. Zanimanje za starost raslo je s dojm-ljivim povećanjem očekivane dužine života tijekom dvadesetog stoljeća te s porastom broja, odnosno udjela starijih osoba u populaciji (Despot-Lučanin, 2003). Prema podacima UN-a iz 2017. godine,¹ u svijetu živi 982 milijuna ljudi dobi iznad 60 godina, što je dva puta više nego 1980. godine kada je u svijetu bilo oko 382 milijuna osoba starije dobi. Prema projekcijama stručnjaka, do 2050. godine na svijetu će živjeti 2,1 milijarda starijih osoba.

Trend rasta udjela starih osoba se može objasniti boljim uvjetima života, napretkom medicine te smanjenim stopama fertiliteta, odnosno mortaliteta. Kako su se istraživanja starosti i starenja provodila u različitim područjima znanosti, javila se potreba za okupljanjem rezultata istraživanja u jednu znanstvenu disciplinu – *gerontologiju*. Gerontologija kao interdisciplinarna znanost proučava biološke, psihološke i socijalne promjene u procesu starenja i starosti (Despot-Lučanin, 2003).

Biološko starenje se obično izjednačava sa biološkim propadanjem. Gledano kroz životni vijek, rane godine su godine biološkog rasta i razvoja – većina tjelesnih funkcija dostiže maksimalni kapacitet već u ranoj odrasloj dobi, dok se stagnacija, odnosno opadanje, povezuju sa kasnom odraslom dobi (Schaie i Willis, 1996). Mozak kao jedan od glavnih organa ljudskog organizma koji sve nadzire također je podložan starenju. Promjene koje se događaju na molekularnoj i staničnoj razini rezultiraju kako vidljivim strukturnim promjenama, tako i promjenama u kognitivnim sposobnostima, ponašanju i funkcioniraju starijih osoba. Pri tome treba voditi računa da je “normalno starenje mozga” termin koji se koristi za opisivanje starenja središnjeg živčanog sustava koje nije povezano sa kliničkim stanjima kao što su neurodegenerativna oboljenja i/ili psihijatrijski poremećaji.

Normalno starenje mozga prati degeneracija neurona i promjene u sinaptičkim funkcijama, što dovodi do smanjene količine sive i bijele tvari mozga. Te promjene dovode do pada kognitivnih sposobnosti, naročito u domenama izvršnih funkcija, brzini obrade informacija, pažnji i

¹ Nations, U. (2017). World Population Ageing 2017 – Highlights. *Department of Economic and Social Affairs*.

pamćenju. Izvršne funkcije uključuju širok spektar kognitivnih sposobnosti kao što su sposobnost samokontrole, planiranja, organiziranja, razmišljanja, mentalne fleksibilnosti i rješavanja problema.

2.0. Mozak koji stari: postoji li globalna atrofija?

Općeniti je stav istraživača da se tijekom starenja u mozgu čovjeka uočava globalna atrofija. Radiološki i patološki izvještaji kažu da je prisustvo cerebralne atrofije “u skladu sa dobi pacijenta”. Iako postoje dobri dokazi da je veličina mozga starijih pacijenata u prosjeku manja od one mlađih, ne smijemo zaboraviti na učinak kohorte koji može poljuljati stajalište o neizbježnoj atrofiji (Sachdev, 2003). Rezultati nekoliko studija (Samorajski, 1976; Dekaban & Sadowsky, 1978; Miller & Corsellis, 1977, prema Sachdev, 2005) su indicirali da se veličina mozga i kod muškaraca i kod žena povećala tijekom prošlog stoljeća.

Dekaban i Sadowsky (1978) su proučavali težinu mozga kod 4.500 zdravih ispitanika različite dobi i pokazali da postoji 11% razlike između mlađih i starijih ispitanika. U usporedbi sa sličnim podacima, isto tako su pokazali da se prosječna težina mozga muškaraca i žena u dobi između 20 i 30 godina povećala za 109 grama za muškarce (7,5%) i 70 grama za žene (5,4%) između 1880-ih godina i sredine dvadesetog stoljeća. Slične, ali manje razlike su pronađene i kod starijih osoba gdje je došlo do prosječnog rasta od 4% za muškarce i 3,5% za žene. Ove studije demonstriraju snagu utjecaja kohorte u neuroanatomskim istraživanjima.

Veća razlika od razlike u težini mozga između mlađih i starijih jeste ona između muškaraca i žena. U prosjeku, mozak muškarca je 100 grama teži od mozga žene. Na pitanje zašto postoje spolne razlike, još uvijek nemamo konačan odgovor, ali nam one sugeriraju oprez pri tumačenjima rezultata istraživanja u kojima se proučava starenje mozga na zajedničkom uzorku muškaraca i žena (Samorajski, 1976; Dekaban & Sadowsky, 1978; Miller & Corsellis, 1977, prema Sachdev, 2005).

Brojne studije koje su koristile radiološki pristup u ispitivanju starenja mozga su ukazale na postojanje atrofije kako cijelog mozga (Murphy, de Carli, Schapiro, Rapoport & Horwitz, 1992), tako i pojedinačnih anatomskih regija (Raz, Dupuis, Briggs, McGavran & Acker, 1992). Međutim, ove razlike nisu do kraja potvrđene u longitudinalnim studijama.

Autori Mueller i sur. (1998) su proveli longitudinalnu studiju na 46 zdravih ispitanika dobi iznad 65 godina koje su pratili između tri i

devet godina. Rezultati su pokazali da postoji minimalni rast volumena cerebrosposinalne tekućine i atrofija hipokampusa, ali da ne postoje promjene u ostalim regijama mozga. Stope pada bile su slične za “mlade stare” u usporedbi sa “srednje starima” i “starim starima”, što ne podržava teoriju o ubrzanjoj atrofiji mozga u trećoj dobi.

Dale i Sereno (1993) su ukazali na značaj trodimenzionalnog prikaza mozga kako bi se postigla dovoljna prostorna razlučivost u svim smjerovima, prikazale sve vijuge (gyri) i žlijebovi (sulci) moždane kore i osigurao dovoljan kontrast za razlikovanje sive i bijele tvari i cerebrosposinalne tekućine. Salat i suradnici (2004) su, vodeći se preporukama Dalea i Serana, proveli istraživanje na 106 zdravih ispitanika dobi od 18 do 93 godine. Ispitanici su podijeljeni u tri skupine po dobi, a kriterij za uključivanje u istraživanje je odsustvo neuroloških i psihijatrijskih simptoma, te težih zdravstvenih stanja koja mogu otežati interpretaciju rezultata. Ovakav postupak osigurava točnost uparivanja morfološki odgovarajućih kortikalnih lokacija kod svakog ispitanika, pri čemu se kontroliraju metričke distorzije, što dovodi do prosječnih mjera kortikalne debljine za svaku grupu u svakoj točki rekonstruirane površine mozga. Rezultati su obrađivani za poduzorke žena i muškaraca u svakoj dobnoj skupini. Značajan pad obujma kore mozga je pronađen u primarnom senzornom (okcipitalnom režnju), primarnom senzomotoričkom i motoričkom (centralni žlijeb i centralna vijuga) i asocijativnom području (inferolateralni prefrontalni korteks), sa najvećim razlikama u prefrontalnim, precentralnim i supramarginalnim regijama. Debljina temporalne i parahipokampalne kore ostaje relativno očuvana.

Pokazano je da različiti čimbenici, osim dobi, ubrzavaju atrofiju mozga. Kronična zloupotreba alkohola rezultira gubitkom bijele tvari mozga (Kril & Halliday, 1999), dok hipertenzija, hiperlipidemija, pušenje, tranzitorni ishemijski napadi i muški spol predstavljaju rizik za globalnu atrofiju mozga (Akiyama, Meyer, Mortel, Terayama, Thornby, Konno, 1997).

Da li starenje uzrokuje gubitak neurona, još je jedno kontroverzno istraživačko i medicinsko pitanje. Ranije je smatrano da nema regeneracije neurona nakon ozljeda, međutim, danas imamo podatke koji ukazuju da je određena regeneracija ipak moguća (Yiu & He, 2006). Vrlo je upitno i koliko je točan broj neurona koje svaka osoba ima, a neke novije procjene govore o broju od 86 milijardi (Herculian-Houzel, 2012). Veoma je teško i često nije uopće moguće odrediti stupanj gubitka neurona kod nekog pojedinca, a procjene gubitka proizlaze iz usporedbe sa drugim po-

pulacijama (npr. mlađim ispitanicima). Osim toga, gubitak neurona može biti rezultat niza stanja kao što su hipoksija, zloupotreba alkohola ili trauma, pa je bitno kontrolirati te faktore u studijama starenja. Nekoliko ranih istraživačkih studija je opisalo gubitak neurona u različitim regijama mozga (Anderson, Hubbard, Coghill & Slidders, 1983). Međutim, metodološki pristup korišten u istraživanjima ima dosta nedostataka. U mnogim su slučajevima vršena ispitivanja na način da se tkivo obrađuje parafinom ili celoidinom koji uzrokuju skupljanje neurona, a gustoća neurona je mjerena ne uzimajući u obzir gubitak volumena neuralne strukture. U novijim studijama su razvijene tehnike kojima se omogućuje preciznije određivanje broja i gustoće neurona. Pakkenberg i Gundersen (1997) su proveli istraživanje u okviru kojeg su radili autopsije na mozgovima preminulih osoba od 20 do 90 godina starosti. Rezultati su pokazali da muškarci imaju za 16% više neurona u odnosu na žene, a razlika između mlađih i starijih mozгова je 9,5%, što znači da u prosjeku svakog dana gubimo 85.000 neurona.

3.0. Starenje i izvršne (dis)funkcije

Osnovni zadatak kognitivne gerontologije je opisati kako se kognitivne sposobnosti mijenjaju u funkciji dobi i povezati te promjene sa starenjem mozga i centralnog živčanog sustava. U području neurofiziologije je postignut značajan napredak u identifikaciji dobnih promjena u pamćenju i mapiranju područja u mozgu odgovornih za te promjene (Moscovitch i Winocur, 1992). Nasuprot tome, studije o ostalim kognitivnim funkcijama kao što su selektivna pažnja, rješavanje problema i sposobnost donošenja brzih odluka još uvijek nisu donijele funkcionalne modele promjena u kognitivnim procesima i povezanosti tih promjena sa starenjem mozga.

Izveštaji o deficitima izvršnih funkcija se mogu pronaći u znanstvenim zapisima starim više od stotinu godina. Slučaj Phineasa Gagea je prvi i najcitiraniji primjer utjecaja oštećenja frontalnog režnja na izvršne funkcije. Nakon što mu je željezna šipka probila lubanju i oštetila frontalni režanj, javile su se brojne promjene u ličnosti i ponašanju. Zanimanje za ovo područje rasplamsali su i ostali fascinantni slučajevi o promjenama u ponašanju i kogniciji nakon ratnih trauma ili lobotomije (Walsh, 1978, prema Anderson, Jacobs & Anderson, 2008). Iz tih kliničkih podataka nastale su rane kognitivne teorije koje, kasnije će se poka-

zati, imaju brojne nedostatke (Mesulam, 2002). Rani modeli izvršnih funkcija naglašavali su homogenost konstrukta, odnosno govorili su o jedinstvenoj, središnjoj izvršnoj funkciji koja ima svoju biološku osnovu u frontalnom režnju, ne uzimajući u obzir pojedinačne, ali različite procese koji su obuhvaćeni tim terminom (Anderson, Jacobs & Anderson, 2008).

Danas je jasno da su izvršne funkcije izrazito visoko složen i međusobno povezan skup kognitivnih sposobnosti koji su ključni u adaptivnoj funkciji čovjeka. Rasprava o značajkama koje definiraju proces kao “izvršni” i o tome koje sve sposobnosti treba razmotriti prilikom konceptualizacije ostaje otvorena (Anderson, Jacobs & Anderson, 2008).

Stuss i Alexander (2000) smatraju da je za provođenje svih “rutinskih” dnevnih aktivnosti potrebna minimalna izvršna kontrola. Kognitivni procesi koji se pripisuju izvršnoj kontroli su često označeni kao “hladne” izvršne funkcije i uključuju sljedeće procese: *planiranje, vremenska organizacija ponašanja, anticipacija cilja, započinjanje aktivnosti, nadgledanje aktivnosti, sposobnost inhibiranja ili odgađanja odgovora, evaluacija odgovora, radno pamćenje i kognitivna fleksibilnost* (Reznick & Frye, 1997; Anderson, Jacobs & Anderson, 2008). Naknadno je prepoznato da su *empatija, emocionalna regulacija i intuitivno (afektivno) donošenje odluka* ključne komponente organizacije i provedbe svrhovitog ponašanja, te su kao takve označene kao “tople” izvršne funkcije (Happaney, Zelazo & Stuss, 2004).

Unatoč svojoj teorijskoj razlici, “hladne” i “vruće” izvršne funkcije su izuzetno blisko povezane i gotovo uvijek se istovremeno koriste. S obzirom na to da su izvršne funkcije ključne za posredovanje između naših potreba i svrhovitog ponašanja, lako je pretpostaviti da njihov razvoj kreće već u najranijoj dobi i proteže se do poznih godina. Od primitivnih refleksa nezrelog novorođenčeta, preko učenja samostalnosti i igre u djetinjstvu i planiranja obitelji i karijere u odrasloj dobi, do očuvanja neovisnosti u trećoj dobi, izvršne funkcije osiguravaju jedinstvene, svrhovite odgovore pojedinaca. Onda kada dođe do gubitka izvršnih funkcija zbog bioloških ili okolinskih faktora, javlja se i kognitivno, socijalno i emocionalno propadanje. Kao što bi se moglo očekivati, opseg i lokalizacija problema važna je za definiranje vrste i stupnja pretrpjele disfunkcije (Anderson, Jacobs & Anderson, 2008).

Tradicionalno se smatra da su izvršne funkcije lokalizirane u prednjim regijama mozga (Stuss & Alexander, 2000). Prefrontalni korteks je zamišljen kao neuronsko sjedište izvršnih funkcija (Luna & Sweeney, 2004). Strukturalno sazrijevanje prefrontalnog korteksa je ključno za ra-

zumijevanje razvojnog puta izvršnih funkcija. Prefrontalni se korteks počinje razvijati u maternici, ali kompleksne veze s frontalnim režnjem i ostalim regijama mozga se nastavljaju razvijati tijekom cijelog života. Frontalni režanj je posljednje područje u mozgu koje sazrijeva (Roth & Dicke, 2005), a neuroni prefrontalnog korteksa imaju veću gustoću dendritskih trnova, što osigurava veći kapacitet za integriranje veoma složenih i raznolikih informacija i izvršavanje složenih planova i akcija. Prednji režanj mozga je također jedna od prvih moždanih regija koje degeneriraju, kako u normalnom procesu starenja, tako i kao dio patoloških promjena povezanih sa demencijom Alzheimerovog tipa (Anderson, Jacobs & Anderson, 2008).

Sazrijevanje prednjeg režnja uključuje brojne dinamičke procese koji su uvjetovani biološkim i okolinskim faktorima. To uključuje “pozitivne mehanizme” sazrijevanja sive (neuronska proliferacija i diferencijacija) i bijele tvari (arborizacija aksona i dendrita) i “negativne mehanizme” neuralne apoptoze i sinaptičkog obrezivanja (Kuan, Roth, Flavell & Rakic, 2000). Mijenilizacija prefrontalnog korteksa traje do trećeg desetljeća života (Sowell, Thompson, Holmes, Jernigan & Toga, 1999), pa je ravnoteža između pozitivnih i negativnih mehanizama nužna za optimalno sazrijevanje mozga koje determinira razvoj izvršnih funkcija. Razlike u “neuralnoj sofisticiranosti” pojedinih područja unutar prednjeg režnja ogledaju se u jedinstvenom vremenu javljanja određenih izvršnih funkcija (Luciana, Conklin, Hooper i Yargar, 2005). U skladu sa hijerarhijskim obrascem razvoja mozga, stjecanje izvršnih vještina također slijedi niz od usvajanja temeljnih sposobnosti do složenih, višefaktorskih operacija i vještina, što je prikazano u Tablici 1.

Tablica 1
Razvoj mozga i izvršnih funkcija u funkciji dobi
(prema Anderson, Jacobs & Anderson, 2008)

Dob	Razvoj mozga	“Hladne” izvršne funkcije	“Tople” izvršne funkcije
0-2 god.	Sinaptogeneza; Mijenilizacija	Javljanje funkcije radnog pamćenja i inhibicije	Razlikovanje živih od neživih bića (od 6. mj) Razumijevanje obmana (od 2. god.)
3-7 god.	Povećanje volumena bijele i sive tvari	Poboljšanje sposobnosti inhibiranja i odgađanja odgovora; Poboljšana kognitivna fleksibilnost; Poboljšana funkcija radnog pamćenja; Početak javljanja vremenske organizacije ponašanja	Poboljšanje u intuitivnom donošenju odluka; Razumijevanje drugih osoba (od 6. god.)
8-12 god.	Povećanje volumena bijele tvari u frontalnom režnju	Zrele vještine kognitivne fleksibilnosti; Poboljšanje sposobnosti inhibicije; Napredovanje funkcije radnog pamćenja	Razumijevanje metafora i obmana
13-19 god.	Povećanje volumena bijele tvari u frontalnom režnju; Smanjena sinaptička gustoća	Poboljšanje pažnje; Povećana brzina procesiranja informacija; Napredovanje funkcije radnog pamćenja, strateškog planiranja i rješavanja problema	Poboljšanje u intuitivnom donošenju odluka
20-29 god.	Završen proces mijenilizacije	Sazrijevanje funkcije radnog pamćenja i strateškog planiranja	Nedostaci unutar konstrukta Teorije uma još vidljivi pod nekim okolnostima
30-49 god.	Smanjenje težine mozga	/	/
50-64 god.	Smanjenje udjela bijele tvari u prefrontalnom korteksu	Smanjena brzina procesiranja informacija; Početak pada funkcija planiranja, organizacija i radnog pamćenja	
65-74 god.	Pojavljivanje amiloidnih plakova i neurofibrilarnih čvorova; Smanjena mikrocirkulacija u mozgu		Smanjena sposobnost intuitivnog donošenja odluka
75> god.	Veći broj amiloidnih plakova i neurofibrilarnih čvorova; Smanjena mikrocirkulacija u mozgu		Deficiti unutar konstrukta Teorije uma

Sa normalnim starenjem dolazi do blagog pogoršanja određenih kognitivnih vještina kao što su sporije rješavanje kompleksnih zadataka, sporije vrijeme reakcije i zaboravljivost (Storandt, Grant, Miller & Morris, 2006).

Većina promjena nije uočljiva sve do poznih godina, iako degenerativne promjene mogu početi već u trećem desetljeću života (Yang, Ang & Strong, 2005). Promjene koje se događaju u trećoj dobi uključuju taloženje lipofuksina u živčanim stanicama, pojavu amiloidnih plakova i neurofibrilarnih čvorova i smanjenu mikrocirkulaciju u mozgu. Ove promjene su dio normalnog starenja mozga, dok su u degenerativnim bolestima (kao što su Alzheimerova demencija, frontotemporalna demencija, Parkinsonova bolest) ovi procesi ubrzani i pogodaju određena područja mozga poput frontalnog i temporalnog režnja kod Alzheimerove bolesti i dopaminergički sustav kod Parkinsonove bolesti (Anderson, Jacobs & Anderson, 2008).

U zasebnim istraživanjima komponenti izvršnih funkcija kod starijih osoba pronađeno je da stariji ispitanici postižu niže rezultate na varijablama verbalnog radnog pamćenja (Pettigrew i Martin, 2014). Stariji sudionici također pokazuju manji raspon prostornog radnog pamćenja, pri čemu raspon prostornog pamćenja tijekom starenja opada brže od verbalnog (Park, Lautenschlager, Hedden, Davidson, Smith & Smith, 2002). Iako istraživanja konzistentno pokazuju opadanje funkcije radnog pamćenja, neki autori (Fisk i Warr, 1996) su pokazali da se, uz statističku kontrolu brzine obrade informacija, razlike između mlađih i starijih ispitanika značajno smanjuju. Köstering, Stahl, Leonhart, Weiller i Kaller (2014) su proveli istraživanje u kojem su pokazali da osobe starije od 65 godina imaju teškoća sa rješavanjem zadataka prostornog planiranja. MacPherson, Phillips i Della Sala (2002) su uspoređivali osobe mlađe dobi, srednje dobi i starije osobe na zadacima kognitivne fleksibilnosti. Rezultati su pokazali da stariji ispitanici prave više grešaka u odnosu na mlađe odrasle, dok se ne razlikuju od osoba srednje dobi. Kramer, Humphrey, Larish, Logan i Strayer (1994) su ispitali razlike na zadacima inhibicije između mlađih i starijih osoba. Ustanovili su da na zadacima inhibicije osobe treće dobi trebaju više vremena, ali da ne postoje značajne razlike u točnosti rješavanja zadataka.

4.0. Kognitivna neurorehabilitacija u trećoj dobi

U posljednjih nekoliko desetljeća znanstvena zajednica je spoznala značaj kognitivnih intervencija usmjerenih na očuvanje autonomije, neovisnosti i kvalitete života u trećoj dobi. Za zdrave osobe treće dobi (koje nemaju demenciju ili neki drugi neurološki ili psihijatrijski poremećaj),

ove intervencije su usmjerene na trening očuvanja trenutne razine funkcioniranja kako bi se preveniralo opadanje kognitivnih funkcija (Acevedo & Loewenstein, 2007).

Hertzog, Kramer i Wilson (2008) su pregledali dokaze o kognitivnom treningu i zaključili da kognitivni trening, zajedno sa tjelesnom aktivnošću, igra kritičnu ulogu u održavanju kognitivnih funkcija. Ideja da mentalna aktivnost pomaže očuvanju kognitivnih funkcija naziva se *use it or lose it* hipoteza, koja je veoma popularna u široj javnosti. Igranje igara kao što su Sudoku, Mahjong ili učenje stranog jezika su predloženi kao neki od mehanizama očuvanja kognitivnih funkcija.

Općenito se kognitivni treninzi za korisnike starije dobi zasnivaju na teoriji o kognitivnoj plastičnosti (Stern, 2002). Drugim riječima, promjene kognitivnih sposobnosti tijekom života sagledavaju se diferencijalno – primjerice, starenjem učinkovitost nekih sustava pamćenja doista slabi, no drugi ostaju učinkoviti, što osigurava uvjete za moguće kompenziranje spomenutoga kognitivnog slabljenja. Metaanaliza koju su proveli Gross i suradnici (2012) o učinkovitosti raznih programa treninga pamćenja za starije osobe utvrdila je predtest-posttest razliku između tretmanske i kontrolne skupine na mjerama pamćenja. Istraživanja učinkovitosti treninga pamćenja pokazuju da se pamćenje starijih osoba može poboljšati zahvaljujući latentnoj sposobnosti učenja, odnosno zahvaljujući kognitivnoj rezervi prisutnoj u starijoj dobi.

Kao objašnjenje slabljenja pamćenja u starosti predložene su razne hipoteze (hipoteza slabljenja kapaciteta radnog pamćenja, hipoteza nefikasnosti sustava inhibicije i sl.), a jedna od novijih je i hipoteza o metakogniciji, koja se sve više istražuje (Cavallini, Pagnin i Vecchi, 2003, prema Bekavac & Vranić, 2013).

Metakognicija podrazumijeva znanje koje pojedinac ima o svojim kognitivnim sposobnostima, zadacima koje treba izvršiti te strategijama pomoću kojih može izvršiti te zadatke (Borkowski, Carr i Pressley, 1987, prema Bekavac & Vranić, 2013). Osim navedenoga strateškog znanja, metakogniciju čine i emocionalnomotivacijski aspekti, odnosno vjerovanje u vlastite sposobnosti, procjena samoeфикаsnosti i motivacija. McDonald, Miszczak, Hertzog i Hultsch (1995, prema Bekavac & Vranić, 2013) navode kako se dobne razlike u uspješnosti pamćenja daju pripisati upravo lošijoj metakogniciji starijih, koji, u odnosu na mlađe, imaju negativna vjerovanja o vlastitim sposobnostima, lošiju procjenu samoeфикаsnosti i koji promjene u pamćenju doživljavaju kao pogoršanje na koje ne mogu utjecati (Hultsch i sur., 1988, prema Bekavac & Vranić, 2013).

Spoznaje o važnosti metakognicije kao determinante očuvanja funkcije pamćenja dovele su do razvoja višemodalnih treninga koji imaju dvostruki cilj – djelovanje na strategije pamćenja i na percepciju vlastite kompetencije. Ovi programi kombiniraju učenje mnemotehnika, osnaživanja strateškog procesiranja i rad na samoeфикаsnosti i motivaciji (Verhaeghen i Marcoen, 1996, prema Bekavac & Vranić, 2013).

Troyer (2001, prema Bekavac & Vranić, 2013) i West, Bagwell i Dark-Freudeman (2008, prema Bekavac & Vranić, 2013) navode kako jedino intervencije koje uzimaju u obzir ove metakognitivne aspekte mogu mijenjati percepciju samoeфикаsnosti, odnosno emocionalnomotivacijski stav pojedinca o njegovim procesima pamćenja, te tako biti korisne za svakodnevno funkcioniranje i imati trajniji učinak.

5.0. Zaključak

Normalno starenje mozga prati degeneracija neurona i promjene u sinaptičkim funkcijama, što dovodi do smanjene količine sive i bijele tvari mozga. Tradicionalno se smatra da su izvršne funkcije lokalizirane u prednjim regijama mozga. Prefrontalni korteks je zamišljen kao neuronsko sjedište izvršnih funkcija. Neuroni prefrontalnog korteksa imaju veću gustoću dendritskih trnova, što osigurava veći kapacitet za integraciju i izvršavanje veoma složenih planova i akcija. Promjene, izazvane biološkim starenjem, u prefrontalnom korteksu dovode do pada kognitivnih sposobnosti, naročito u domeni izvršnih funkcija. Međutim, promjene koje dolaze sa starenjem ne moraju nužno biti ireverzibilne. U posljednjih nekoliko desetljeća znanstvena je zajednica spoznala značaj kognitivnog treninga za prevenciju opadanja kognitivnih funkcija u trećoj životnoj dobi.

BIBLIOGRAFIJA

1. Acevedo, A. & Loewenstein, D. A. (2007). Nonpharmacological cognitive interventions in aging and dementia. *Journal of Geriatric Psychiatry and Neurology*, 20 (4), 239-249.
2. Akiyama, H., Meyer, J. S., Mortel, K. F., Terayama, Y., Thornby, J. I. & Konno, S. (1997). Normal human aging: factors contributing to cerebral atrophy. *Journal of the neurological sciences*, 152 (1), 39-49.
3. Anderson, J. M., Hubbard, B. M., Coghill, G. R. & Slidders, W. (1983). The effect of advanced old age on the neurone content of the cerebral cortex: Observations with an automatic image analyser point counting method. *Journal of the neurological sciences*, 58 (2), 235-246.
4. Anderson, V., Jacobs, R. & Anderson, P. J. (Eds.). (2010). *Executive functions and the frontal lobes: A lifespan perspective*. Psychology Press.
5. Bekavac, J. & Vranić, A. (2015). Kognitivni trening kod starijih osoba: utječe li kognitivna vježba na neke osobine ličnosti i subjektivnu dobrobit? *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, 24 (2), 259-279.
6. Dale, A. M. & Sereno, M. I. (1993). Improved localizadon of cortical activity by combining EEG and MEG with MRI cortical surface reconstruction: a linear approach. *Journal of cognitive neuroscience*, 5 (2), 162-176.
7. Dekaban, A. S. & Sadowsky, D. (1978). Changes in brain weights during the span of human life: relation of brain weights to body heights and body weights. *Annals of Neurology: Official Journal of the American Neurological Association and the Child Neurology Society*, 4 (4), 345-356.
8. Fisk, J. E. & Warr, P. (1996). Age and working memory: The role of perceptual speed, the central executive, and the phonological loop. *Psychology and aging*, 11 (2), 316.
9. Gross, A. L., Parisi, J. M., Spira, A. P., Kueider, A. M., Ko, J. Y., Saczynski, J. S., ... & Rebok, G. W. (2012). Memory training interventions for older adults: A meta-analysis. *Aging & mental health*, 16 (6), 722-734.

10. Happaney, K., Zelazo, P. D. & Stuss, D. T. (2004). Development of orbitofrontal function: Current themes and future directions. *Brain and cognition*, 55 (1), 1-10.
11. Herculano-Houzel, S. (2012). The remarkable, yet not extraordinary, human brain as a scaled-up primate brain and its associated cost. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 109 (Supplement 1), 10661–10668.
12. Hertzog, C., Kramer, A. F., Wilson, R. S. & Lindenberger, U. (2008). Enrichment effects on adult cognitive development: can the functional capacity of older adults be preserved and enhanced? *Psychological science in the public interest*, 9 (1).
13. Kramer, A. F., Humphrey, D. G., Larish, J. E. & Logan, G. D. i Strayer, DL (1994). Aging and Inhibition: Beyond a Unitary View of Inhibitory Processing in Attention. *Psychology and Aging*, 9 (4), 491-512.
14. Kril, J. J. & Halliday, G. M. (1999). Brain shrinkage in alcoholics: a decade on and what have we learned?. *Progress in neurobiology*, 58 (4), 381-387.
15. Kuan, C. Y., Roth, K. A., Flavell, R. A. & Rakic, P. (2000). Mechanisms of programmed cell death in the developing brain. *Trends in neurosciences*, 23 (7), 291-297.
16. Luciana, M., Conklin, H. M., Hooper, C. J. & Yarger, R. S. (2005). The development of nonverbal working memory and executive control processes in adolescents. *Child development*, 76 (3), 697-712.
17. Lučanin, J. D. (2003). *Iskustvo starenja*. Naklada Slap.
18. Luna, B. & Sweeney, J. A. (2001). Studies of brain and cognitive maturation through childhood and adolescence: a strategy for testing neurodevelopmental hypotheses. *Schizophrenia bulletin*, 27 (3), 443-455.
19. MacPherson, S. E., Phillips, L. H. & Della Sala, S. (2002). Age, executive function and social decision making: a dorsolateral prefrontal theory of cognitive aging. *Psychology and aging*, 17 (4), 598.
20. Mesulam, M. M. (2002). The human frontal lobes: Transcending the default mode through contingent encoding. *Principles of frontal lobe function*, 8-30.

21. Moscovitch, M. & Winocur, G. (1992). The neuropsychology of memory and aging. *The handbook of aging and cognition*, 315, 372.
22. Mueller, E. A., Moore, M. M., Kerr, D. C. R., Sexton, G., Camicioli, R. M., Howieson, D. B., ... & Kaye, J. A. (1998). Brain volume preserved in healthy elderly through the eleventh decade. *Neurology*, 51 (6), 1555-1562.
23. Murphy, D. G., DeCarli, C., Schapiro, M. B., Rapoport, S. I. & Horwitz, B. (1992). Age-related differences in volumes of subcortical nuclei, brain matter, and cerebrospinal fluid in healthy men as measured with magnetic resonance imaging. *Archives of Neurology*, 49 (8), 839-845.
24. Pakkenberg, B. & Gundersen, H. J. G. (1997). Neocortical neuron number in humans: effect of sex and age. *Journal of comparative neurology*, 384 (2), 312-320.
25. Park, D. C., Lautenschlager, G., Hedden, T., Davidson, N. S., Smith, A. D. & Smith, P. K. (2002). Models of visuospatial and verbal memory across the adult life span. *Psychology and aging*, 17 (2), 299.
26. Pettigrew, C. & Martin, R. C. (2014). Cognitive declines in healthy aging: Evidence from multiple aspects of interference resolution. *Psychology and Aging*, 29 (2), 187.
27. Raz, N., Dupuis, J. H., Briggs, S. D., McGavran, C. & Acker, J. D. (1998). Differential effects of age and sex on the cerebellar hemispheres and the vermis: a prospective MR study. *American Journal of Neuroradiology*, 19 (1), 65-71.
28. Roth, G. & Dicke, U. (2005). Evolution of the brain and intelligence. *Trends in cognitive sciences*, 9 (5), 250-257.
29. Sachdev, P. S. (2003). *The Ageing Brain*. CRC Press.
30. Salat, D. H., Buckner, R. L., Snyder, A. Z., Greve, D. N., Desikan, R. S., Busa, E., ... & Fischl, B. (2004). Thinning of the cerebral cortex in aging. *Cerebral cortex*, 14 (7), 721-730.
31. Schaie, K. W. & Willis, S. L. (2001). *Psihologija odrasle dobi i starenja*. Naklada Slap.
32. Sowell, E. R., Thompson, P. M., Holmes, C. J., Jernigan, T. L. & Toga, A. W. (1999). In vivo evidence for post-adolescent brain maturation in frontal and striatal regions. *Nature neuroscience*, 2 (10), 859-861.

33. Stern, Y. (2002). What is cognitive reserve? Theory and research application of the reserve concept. *Journal of the international neuropsychological society*, 8 (3), 448-460.
34. Storandt, M., Grant, E. A., Miller, J. P. & Morris, J. C. (2006). Longitudinal course and neuropathologic outcomes in original vs revised MCI and in pre-MCI. *Neurology*, 67 (3), 467-473.
35. Stuss, D. T. & Alexander, M. P. (2000). Executive functions and the frontal lobes: a conceptual view. *Psychological research*, 63 (3-4), 289-298.
36. Yang, W., Ang, L. C. & Strong, M. J. (2005). Tau protein aggregation in the frontal and entorhinal cortices as a function of aging. *Developmental brain research*, 156 (2), 127-138.
37. Yiu, G. & He, Z. (2006). Glial inhibition of CNS axon regeneration. *Nature Reviews Neuroscience*, 7 (8), 617-627.

izvorni znanstveni članak / original scientific article UDK: 78.01 78.071.1 Schaeffer P.
primljen / received: 12.6.2020.

ULOGA *MUSIQUE CONCRÈTE* PIERREA SCHAEFFERA U KONSTRUKCIJI PROŠIRENOG POLJA MUZIKE

Amila RAMOVIĆ

Muzička akademija
Univerzitet u Sarajevu
Josipa Stadlera 1, 71000 Sarajevo
amila.ramovic@mas.unsa.ba

ABSTRACT

Pierre Schaeffer jedan je od kompozitora čija je djelatnost korjenito promijenila tokove muzičke umjetnosti 20. stoljeća. Tehnološke, kompoziciono-tehničke i estetske inovacije njegove *musique concrète* ponudile su novu paradigmu muzičkog mišljenja u dobu duboko transformiranom tehnologijom. Unatoč tome, Schaefferu nikada nije dodijeljen status vrhunskog kompozitora. Najvažnija manjkavost koja mu se pripisuje, nedovoljna utemeljenost njegovih principa u historijskom muzičkom diskursu, može se, međutim, posmatrati i kao njegova prednost. Udaljavanjem od kanoniziranih načina mišljenja u muzici njegov je opus otvoren prema idejama najradikalnijih umjetničkih praksi njegovog vremena. Stoga se Schaeffer u historijskom kontekstu pridružuje nizu umjetnika koji su, djelujući neopterećeni teretom institucionalnih konvencija, u muzici kreirali nove, avangardne paradigme. Ovaj rad nastoji pozicionirati Schaeffera unutar odnosa koji su definirali njegov umjetnički identitet i umjetnička rješenja te ponuditi još jedan argument za rasterećenje epistemoloških granica između muzike i drugih umjetničkih vrsta, posebno u vremenu kada je medij odavno prestao biti njihovom determinantom i kada se najsavremenije interdisciplinarnе i intermedijske muzičke prakse prirodno pripajaju proširenom polju muzike.

Ključne riječi: Pierre Schaeffer, Luigi Russolo, Edgard Varèse, John Cage, *Musique concrète*, prošireno polje muzike

THE ROLE OF PIERRE SCHAEFFER'S *MUSIQUE CONCRÈTE* IN THE CONSTRUCTION OF THE EXPANDED FIELD OF MUSIC

Pierre Schaeffer is one of the composers whose work has radically changed the course of art music in the 20th century. Technological, compositional-technical, and aesthetic innovations of his *musique concrète* offered a new paradigm of musical thinking in an age radically transformed by technology. Despite this, Schaeffer's contribution as a composer has never been valued favourably. The major shortcoming attributed to him, which is the insufficient founding of his ideas in the historical musical discourse, can, nevertheless, be seen as an advantage. By moving away from the canonical ways of thinking in music, his opus has opened to the ideas of the most radical artistic practices of his time. Thus, Schaeffer joins a number of artists in the historical context who, unencumbered by the conventions of academic thought in music, have created new avant-garde paradigms. This paper seeks to position Schaeffer within the relationships that defined his artistic identity and artistic solutions and to offer another argument for loosening the epistemological boundaries between music and other arts. This argument is even stronger in contemporary times, when the medium is no longer a determinant, and when interdisciplinary and intermedia musical practices have already been introduced into the expanded field of music.

Keywords: Pierre Schaeffer. Luigi Russolo. Edgard Varèse. John Cage. *Musique concrète*. Expanded field of music.

1.0 Uvod

Pierre Schaeffer je nesporno jedna od kapitalnih ličnosti u recentnoj muzičkoj historiji. Njegova presudna uloga u procesu etabliranja muzike proizvedene putem elektroakustičkih sredstava, kao najprogresivnije paradigme u muzici 20. stoljeća, čini ga direktno zaslužnim za njen ključni estetski i tehnološki iskorak. Schaefferovo djelovanje, međutim, nije bilo svedeno na tehnološku inovaciju, nego je obilježeno i kompleksnim estetsko-kompozicionim i teorijskim koncepcijama kanalisanim u *musique concrète*. Ovaj pojam, kojim je Schaeffer odredio svoje ishode svoga stvaranja, sublimirao je njegovu viziju muzike sazdanu od konkretnog zvučnog materijala, dakle, izvedene iz stvarnosti, iz konkretnog zvuka, iz kojeg se tek slušanjem izvode “apstraktne muzičke vrijednosti”. Takav je pristup bio suprotan načelima kompozicijskog rada u historijskoj umjetničkoj muzici, koji polazi od apstraktnog koncepta i notacije te zatim teži prema konkretnoj realizaciji (Chion, [1983] 2009, 27). Unatoč tome, Schaefferovi postupci aproprijacije i transformacije postojećeg zvuka iz prirode, kojima je tonsko tkanje zamijenjeno kolažiranjem nasnimljenih i manipuliranih zvučnih objekata, asimilirani su i prepoznati kao neizostavni alati umjetničke, a zatim i popularne muzike, pri čemu *musique concrète* nije samo anticipirala današnje prevladavajuće postupke postmoderne kompozicije nego je utemeljila i nove pozicije za promišljanje fundamenata zvukovne umjetnosti u posttonalitetnoj eri.

Historija muzike, međutim, ne osporavajući njegovu pionirsku ulogu, u sasvim ograničenoj mjeri vrednuje Schaefferov umjetnički angažman. Ova kvalifikacija utemeljena je u kritičkoj procjeni njegovog doprinosa na planu tretmana materijala i forme kao centralnog aspekta kompozitorskog rada, koja je u ovom slučaju neizostavno podrazumijevala komparaciju s paralelnim dominantnim strujama Nove muzike, koncepcijski značajno udaljenim od prostora i rezultata njegovog stvaralačkog istraživanja. S druge strane, osporavani modeli koje je Schaeffer formalizirao u *musique concrète*, iako se nisu naslanjali na tradicionalnu logiku muzičkog mišljenja, bili su već ustanovljeni i prihvaćeni kao revolucionarni u vizuelnim umjetnostima i poeziji, posebno u futurizmu, dadaizmu i nadrealizmu. Štaviše, na ovaj je način Schaeffer u zvukovnom mediju realizirao varijaciju veoma značajnih, iako nemuzičkih, ali umjetničkih ideja svoga vremena, i to onih kojima su se ove umjetnosti generalno mnogo više udaljile od svoje historijske doktrine nego što je to u istom vremenu učinila umjetnička muzika. Stoga se paradoks nemoguć-

nosti vrednovanja Schaefferovog *oeuvre*, utemeljenog u principima ustanovljenim izvan institucionalnih prostora muzike, pokazuje kao još jedan primjer problema vrednovanja avangardnih praksi koje nastoje da razruše stare i naprave nove modele umjetničkog mišljenja, a koji se po kriterijima ranijih modela uopće ne mogu niti razumijevati niti valorizirati (Levinson, 2011, 274).

Ovaj tekst nastoji ponuditi argumente za rekontekstualiziranje mjesta Pierrea Schaeffera u historiji muzike, kao doprinos retrospektivnoj historijskoj rekonfiguraciji pozicija, uzroka i posljedica u muzičkoj umjetnosti 20. i 21. stoljeća, i time ukazati na potrebu inkluzivnijeg razumijevanja prirode muzičkog uopće. Predstojeća rasprava započinje razmatranjem koncepcija Pierrea Schaeffera u kontekstu relevantnih praksi umjetničke muzike njegovog doba, i posebno u odnosu na kompozitore (Russolo, Varèse, Cage) s kojima njegove ideje dijalogiziraju, a zatim se one postavljaju i u odnos prema strategijama vanmuzičkog porijekla, čija načela proširuju temelje njegove platforme izvan institucionalno muzičkih prostora. Upravo u relaciji spram normativnog i avangardnog u kompozitorstvu prve polovine 20. stoljeća konačno se nudi ekstrapolacija pozicije koja definira Schaefferov umjetnički identitet. Ovaj tekst će ponuditi tezu da se, umjesto unutar muzike u njenom normativnom historijskom značenju, Schaefferovo djelovanje mnogo jasnije može sagledati u kontekstu tendencija hibridizacije umjetničkih vrsta i kontinuiteta ideja kompozitora koji su inklinirali ka tim tendencijama, te stoga i sami bili marginalizirani, odnosno kao anticipacija diskursa koji je danas određen kroz *prošireno polje muzike* (Ciciliani, 2019).

2.0 *Musique concrète*, na tragu nove paradigme

Modernistički imperativ kontinuirane inovacije u 20. stoljeću višestruko je promijenio lice umjetničke muzike, kako o pitanju njenog estetskog utemeljenja i načina formalizacije, tako, i posebno, s aspekta vrsta materijala (u konstrukciji) i vrsta zvučnosti (u percepciji) koje su kroz nju postale “muzički važeće” (Eggebrecht, 1979, 131). Tragajući za inovativnim rješenjima, kompozitori su svoje koncepcije sve više naslanjali na naučna i tehnološka dostignuća, pri čemu su posebno mjesto dobili doprinosi akustike i generalno muzičke tehnologije. Po prvi put u historiji oni su u studiju dobili idealno sredstvo za kompoziciju, kojim su autonomno mogli konstruirati i kontrolirati više aspekata djela nego je to

ranije bilo zamislivo, a samim tim po prvi put uspostaviti i apsolutnu kontrolu nad strukturom samog materijala kao kompleksnog zvuka. Okolnosti koje su dovele do ove situacije nisu imale linearan razvoj budući da su različiti protagonisti muzičke prakse diljem svijeta decenijama kreirali predispozicije za direktnu elektroničku kompoziciju (Cross, 1968, 34). S druge strane, ni njena umjetnička ishodišta nisu bila jednoznačna. Neka su od njih bila utemeljena u nastojanju da se savremena sredstva primijene analogno tradicionalnim sredstvima muzike, te da se ovi resursi koriste za nove korake u razvojnom putu koji je podrazumijevao kontinuitet legitimnog muzičkog diskursa, kakva je bila linija *elektronische Musik* formirana oko Karlheinz Stockhausena u Studiju za elektroničku muziku pri *Westdeutscher Rundfunk* u Kelnu. S druge strane, protagonisti projekta prvog institucionalnog studija elektroakustičke muzike smatrali su da ovakvo otkriće zahtijeva utemeljenje nove paradigme kojom se sistemski redefinira predmet kojim se bave. Bili su to upravo nosioci ideje *musique concrète*, okupljeni oko studija Pierrea Schaeffera pri *Radiodiffusion-Télévision Française* u Parizu.

2.1 Tehnologija umjesto tehnike (Schaeffer)

Uzroke Schaefferovog otpora prema kanonima koji su historijski određivali karakter muzičkog može se primarno locirati u činjenici da njegov umjetnički identitet nije formiran u akademskom okruženju. Naime, iako je imao želju da se bavi muzikom, budući da su mu roditelji bili muzičari, na njihovo insistiranje studirao je tehničke studije na prestižnim školama kakve su *École polytechnique* i *École supérieure d'électricité* pa je 1934. godine dobio i diplomu radijskog inženjera. Od 1936. godine zaposlen je pri *Radiodiffusion Française*, gdje započinje razvijati interes za radiofoniju. Godine 1942. osniva *Studio d'Essai de la Radiodiffusion Nationale*, u kojem, koristeći radijske resurse, započinje strukturirana istraživanja akustičkih kvaliteta snimljenog zvuka i mogućnosti njegove transformacije. Tu će, nakon uspostavljanja saradnje s kompozitorom Pierreom Henryjem, 1951. godine utemeljiti i *Groupe de Recherches de Musique Concrète* (GRMC), koju napušta 1958. i konačno osniva *Groupe de Recherche Musicale* (kasnije preimenovana u *Groupe de Recherches Musicales* (GRM)), koja je aktivna i danas kao globalno prepoznati centar za *musique concrète*.

Njegova prva kompozicija *Étude aux chemins de fer* [*Studija za željeznice*], prva u ciklusu *Cinq études de bruits* [*Pet studija šumova*], nastaje 1948. Iste godine Schaeffer ustanovljava termin *musique concrète* kao naziv za radikalni i prvi etablirani oblik elektroakustičke muzike, zasnovan na snimljenom zvuku i njegovom tretmanu kao resursa iz kojeg se izolira samostalni zvučni objekt [*objet sonore*] kao temeljna jedinica strukture. Zvukovi, u početku pohranjeni na pločama, a kasnije na magnetofonskim trakama, su podvrgavani jednostavnim oblicima manipulacije koji su, pored sintaksičkih procedura, uključivali reproduciranje zvuka unatrag, intervencije na intenzitetu u određenim fazama zvučanja, ubrzavanje ili usporavanje, odsijecanje trenutka udara kojim nastaje zvuk, reproduciranje u polifoniziranom maniru putem nekoliko različitih gramofona ili magnetofona, a ovi će postupci, kao i instrumenti kojima su provodeni, kroz vrijeme postati sve rafiniraniji. Razloge za uspostavljanje *musique concrète* Schaeffer objašnjava potrebom da se “umjesto notiranja muzičkih ideja simbolima tradicionalne muzičke teorije i povjeravanja njihove izvedene tradicionalnim instrumentima, akumulira konkretni zvučkovni materijal, bez obzira na njegovo porijeklo, i iz njega ekstrahuju zvučne muzičke vrijednosti koje je on potencijalno sadržava” (Chion, [1983] 2009, 20). Navedene ideje temeljito razrađuje i u opsežnom teorijskom opusu koji ima status manifesta *musique concrète*, precizno pojašnjavaći i klasificirajući elemente svoga muzičkog vokabulara u publikacijama kao što su *A la recherche d'une musique concrète* [*U tražanju za konkretnom muzikom*] (Schaeffer, [1952] 2012), *Traité des objets musicaux* [*Traktat o muzičkim objektima*] (Schaeffer, [1966] 2017) i *La Musique concrète. Que sais-je?* [*Musique concrète. Šta ja znam?*] (Schaeffer, 1967).

2.2 Šum umjesto tona (Russolo)

Iako udaljena od dominantnih serijalnih tendencija evropske muzike tog vremena, pomenuta Schaefferova najranija djela *Cinq études de bruits*, praižvedena na radijski emitovanom *Concert des bruits* [*Koncert šumova*] 1948. godine, ipak se mogu pozicionirati u kontinuitetu alternativnog toka razvoja muzičkog mišljenja koji izvorište ima u futurističkim koncepcijama o muzici, posebno onim Luigija Russola. Sam njihov naslov rezonira s *Arte dei Rumori* [*Umjetnost šuma*], manifestom futurističke (bruitističke) muzike, koji je Luigi Russolo napisao 1913. godine

(Russolo, [1913] 1976). Ova veza nije samo nominalna jer se između Schaeffera i futurističke ideologije mogu uspostaviti brojne paralele, čak i unatoč tome da Schaeffer ovu vezu u korijenima *musique concrète* nije priznavao (Schaeffer, [1966] 2017, 535). Russolo, naprimjer, u ovom tekstu nudi nove pristup dosezanju estetski idealne muzike industrijskog doba, zasnovane na šumu kao njenom autentičnom zvučnom identitetu. Na ovom tragu predviđa i šest porodica šumova kao temelj budućeg futurističkog orkestra, a zatim konstruira i vlastite instrumente – *intonarumore* [intonatori šuma]. Godine 1914. u Milanu je održan koncert futurističke muzike na kojem je Russolo predstavio djela za orkestar *intonarumora*, na kojem su izvedene kompozicije naslovljene *Convegno d'Automobili e d'Aeroplani* [Sastanak automobila i aviona], *Si Pranza sulla Terrazza dell'Hotel* [Ručanje na hotelskoj terasi], *Il Risveglio di una Città* [Buđenje grada], idealno opredmećujući futurističku muzičku estetiku koju je Filippo Tomas Marinetti proklamirao još u *Futurističkom manifestu* 1909. kada je proglasio “buku automobila (...) ljepšom od Nike sa Samotrake” (Marinetti, [1909] 2009, 40).

Ni Russolove ideje, skoro četiri decenije prije Schaefferovih, nisu imale dobrodošlicu u institucionalnim prostorima muzičke umjetnosti kojima on, uostalom, kao slikar i kompozitor bez akademskog obrazovanja nije ni pripadao. *Umjetnost šuma* je objavljena 1913, u istoj godini u kojoj historija umjetničke muzike bilježi dva “skandalozna” događaja koja su simbolički naznačila njen radikalni razlaz s tradicijom, prvi od njih *Skandalkonzert* u Beču, koji je najavio atonalitetnu praksu Druge bečke škole, a drugi dramatična premijera *Posvećenja proljeća*. Postavljene u odnos s Russolovim idejama, prakse Schönberga, Weberna i Berga, kao i Stravinskog se, međutim, i ne doimaju toliko radikalnim, baš zato što su figurirale kao novi korak u postupnoj evoluciji sistema. Russolo, nasuprot njima, ne nudi unutarnju reformaciju postojećeg sistema, nego ga, u duhu futurističkog etosa, želi razoriti i uspostaviti novu realnost, takvu koja je izvedena iz sadašnjosti, a ne prošlosti.

Upravo zbog njegovog nesudjelovanja u institucionalnim tokovima umjetničke muzike, ali moguće i zbog činjenice da su njegova djela, kao i *intonarumori*, uglavnom uništena u Drugom svjetskom ratu, Russolovo mjesto u historiji muzike ostalo je marginalno. Venn primjećuje da *Grove* Russola određuje samo kao “italijanskog izumitelja, slikara i kompozitora”, izdvajajući kao relevantnu jedino činjenicu da je izumio nove instrumente, dok su njegove estetske koncepcije marginalizirane (Venn, 2010, 8). Kritizirajući *Grove*, Venn smatra da Russola treba posmatrati

upravo u kontinuitetu evolucije tradicije muzičkog mišljenja, kojoj on pripada barem po primjeni kompozicionih postupaka koji su analogni tradicionalnom tretmanu tonske visine ili harmonije. On navodi da i sam Russolo odstupanje od tradicije obrazlaže upravo u odnosu prema njoj, naglašavajući da su i futuristi “duboko cijenili harmonije velikih majstora muzike, ali da je sada njih dosta, jer je mnogo veći užitak u kombiniranju u mislima zvukova tramvaja, automobilskih motora, kočija i narodnih masa, nego ponovno slušanje *Eroice* ili *Pastoralne simfonije*” (10). Po ovom bi se kriteriju, dakle, Russolova “emancipacija tembra” mogla gledati analogno “emancipaciji disonance” kod Schönberga. Ova analogija, međutim, daleko je od uvriježene u muzikološkom diskursu, baš kao što je Russolova pozicija u njemu ostala marginalna.

2.3. Organizacija umjesto kompozicije (Varèse)

Iako futurizam zvanično nikad nije uvršten u glavne razvojne linije muzike 20. stoljeća, epitet futuriste pridavao se kompozitoru koji se smatra jednim od najpriznatijih nositelja njene tehnološko-estetske revolucije, iako ni on svoje mjesto nije pronašao unutar dominantne struje evropskog modernizma. Francuski kompozitor Edgard Varèse nominalno je odbijao vezu s futurizmom, uglavnom zato jer su njegovi protagonisti u akademskom muzičkom miljeu smatrani diletantima. Unatoč tome, veza između njih ipak postoji, i čak je dublja i od činjenice da je njegovao dugogodišnje prijateljstvo s Russolom i da je čak, na poziv Marinettija, govorio na otvaranju jedne futurističke izložbe 1929. godine i tada promovirao *rumorarmonio* [harmonij šumova], jedan od Russolovih *intonarumora* (v. Mattis, 1992, 583). Naime, Varèseova umjetnička ideologija nije bila zasnovana na kontinuitetu i razvoju tradicije muzičke umjetnosti, nego na utemeljenju radikalno nove estetike zvučnosti savremenog doba obilježenog tehnologijom, što je vjerovatno u značajnoj mjeri bilo i pod utjecajem stavova njegovog učitelja Ferruccia Busonija o nepostojanju prostora za razvoj muzike u ograničenjima tonskog medija. Vođen idejom razvoja muzičkih sredstava do elektroničkih kompozicijskih instrumenata koju je predstavio još 1927. godine (Cross, 1968, 35), Varèse će istraživanja na planu zvučne boje odvesti do revolucionarno novog tretmana udaraljki i do nekonvencionalne upotrebe instrumenata poput sirena (*Ionisation*, 1929), zatim i do pionirske upotrebe elektroničkih instrumenata poput *ondes Martenota* (*Amériques*, 1918) i *teremina* (*Ecuatorial*, 1932),

a na kraju i do studijske elektroakustičke muzike (*Deserts*, 1950). Vizionarskim odnosom prema razvoju muzičkih sredstava te fokusiranjem na tembralne i dinamičke aspekte zvuka, Varèse je uspostavio jedinstven kompozicioni jezik u kojem se muzika više ne čuje kao sukcesija tonova, nego kao tok fluidnih zvučnih masa i površina, zbog čega je prozvan “skulptorom zvuka” i “ocem elektroničke muzike”.

Varèseova atipična estetika, ako ne pod utjecajem futurista, onda paralelno s njima, bila je rezultat njegovog generalnog interesa za mehaniku i elektrotehniku (pa se smatra da je čak razmišljao i o tome da postane inženjer), ali i za želju za pripadanjem progresivnim strujama u umjetnosti doba u kojem je djelovao. Nakon studija, i nakon što je svjedočio razvoju Nove muzike u Evropi, godine 1915. odlazi u SAD, gdje je uspostavio bliske veze s dadaistima, posebno Marcelom Duchampom, Tristanom Tzarom i Francisom Picabiom, u najplodnijem periodu dadaizma. U odgovoru na pitanje Thomasa Greera 1965. godine o njegovom odnosu sa futurizmom, dadaizmom i kubizmom Varèse je insistirao na tome da on, za razliku od svojih prijatelja dadaista, nije ikonoklast, kao ni “futuristički, dadaistički, kubistički kompozitor” te da nije zainteresiran ni za kakvo rušenje, “nego za iznalaženje, za sebe, novih sredstava kojima bih mogao komponovati zvukovima izvan temperovanog sistema, koji nisu mogli biti izvedeni postojećim instrumentima” (prema Mattis, 2002, 129). Potrebu za revolucijom u muzici eksplicira i dalje, u izjavi koju je 1916. godine objavio the *New York Morning Telegraph*: “Naš muzički alfabet mora se obogatiti. Hitno su nam potrebni i novi instrumenti. (...) U svojim djelima uvijek sam osjećao potrebu za novim medijima izraza (...) koji se mogu prilagoditi svakom izrazu misli i koji mogu pratiti misao” (Holmes, 2002, 124). Njegova vizija transformacije sredstava muzičkog izraza, ali i generalnih modusa muzičkog mišljenja, 1940-ih godina konačno rezultira stavom o potrebi napuštanja termina “muzika” u korist “organiziranog zvuka” (Varèse, 1940, 204-5).

Schaeffer je cijenio Varèseova zvučna istraživanja i vidio u njima izvjesnu sličnost s *musique concrète*, iako je imao primjedbe na nedovoljnu radikalnost Varèseovih koncepcija, tj. njegovu potrebu da napredne ideje o novoj estetici savremene zvučnosti ipak realizira u tradicijom opterećenom aparatu tradicionalnih instrumenata (Schaeffer, [1966] 2017, 169). Tako je u praksi Varèse, iako “otac elektroničke muzike”, ipak svoju prvu elektroakustičku kompoziciju realizirao tek kada ga je Pierre Schaeffer pozvao u Pariz (iako ju je započeo u SAD-u) i kada je 1954. godine uz pomoć Pierrea Henryja (Mattis, 1992, 559) komponovao elektroaku-

stički segment kompozicije *Déserts* za konvencionalni ansambl i traku, kojoj je čak predvidio i nikad realizirani filmski sloj. Ovo je bio njegov prvi korak prema muzici budućnosti koju je u svojim ranim radovima vizionarski najavio, a koju će zatim ostvariti i u vrlo kompleksnoj formi prostorno distribuiranog djela zvučne arhitekture, bliskog *musique concrète*, *Poème électronique*, komponovanog za Phillipsov paviljon na Svjetskoj izložbi 1958. godine u Briselu na poziv arhitekta Le Corbusiera.

2.4. Diletantizam kao vještina (Cage)

Schaefferov odnos s još jednim revolucionarom zvuka, ako ne i najradikalnijim, Johnom Cageom, bio je kompleksan i komplementaran, iako nije bio u sinergiji. Cage je također bio nastrojen protiv sistema baziranog na naslijeđu muzike 19. stoljeća, najavivši takav odnos još svom učitelju Schönbergu kada je, unatoč njegovom savjetu, rezolutno odbio da izučava pravila harmonije, čak iako bi “do kraja života morao da udara glavom o zid” pred koji bi ga nepoznavanje zakona harmonije, kako je Schönberg smatrao, nepobitno prije ili kasnije dovelo (Cage, 1973b, 261). Stoga je i Cageov radikalni razlaz s tradicijom u muzici bio u značajnoj mjeri potpomognut činjenicom da je njegovo formalno muzičko obrazovanje bilo minimalno te da je inspiraciju za svoje stvaranje, podjednako uz muzičku historiju, pronalazio u zen-budizmu, vizuelnoj umjetnosti, književnosti, plesu.

Znatno prije Schaeffera Cage eksplicira svoja zapažanja o potencijalu upotrebe elektronike u muzici. Još 1937. godine objavljuje tekst “The Future of Music: Credo” koji rezonira s Russolovom *Umjetnosti šuma*, u kojem ističe neophodnost studijske elektroničke muzike još u vremenu kada se tehnološke pretpostavke za nju nisu ni blizu ostvarile. U ovom tekstu on eksplicitno izriče uvjerenje da će se “upotreba šuma u stvaranju muzike nastaviti povećavati dok ne dođemo do muzike koja se proizvodi uz pomoć električnih instrumenata, koji će učiniti dostupnim za muzičke svrhe bilo koje i sve zvukove koji se mogu čuti” (Cage, 1973c, 3-4), pri čemu ulogu kompozitora, na tragu Varésea, smatra onom “organizatorom zvuka” (5). U istom periodu započinje istraživanja s muzikom zasnovanom na šumu, 1938. nastaje *Bacchanale* za preparirani klavir, 1939. *First Construction (in Metal)* za nekonvencionalni perkusijski ansambl, kao i *Imaginary Landscape No. 1* za dva gramofona, klavir

i činelu, što je ujedno i prvo znano muzičko djelo koje koristi elektroakustički generirani zvuk. Nedugo nakon Schaefferovih prvih studija *musique concrète*, 1952. godine Cage komponuje *Williams Mix*, elektroakustičko djelo za magnetofonsku traku mehanički uređenu kao kolaž fragmenata s nasnimljenim zvukovima te montiranim uz pomoć operacija sa slučajem.

Schaeffer je imao rezerve spram Cageove muzike slučaja, čije se otvorene forme prilikom svake izvedbe realiziraju različito “zbog njene pretjerane subjektivnosti”, iako nije osporavao revolucionarnost srodnih Cageovih ideja o strukturnoj ulozi zvuka, smatrajući ga “susjedom” te jednim od najznačajnijih aktera istraživanja novog u muzici (Schaeffer, 1980, 9; Schaeffer, [1966] 2017, 169). I Cageov odnos prema Schaefferu odražavao je sličnu dihotomiju. Iako je s jedne strane priznavao njegovu ulogu u utemeljenju elektroakustičke muzike, te da je “od pionirskog rada Pierrea Schaeffera u *Radio Diffusion* u Parizu, stvaranje muzike za traku postalo internacionalno” (Kahn, 1999, 113), on Schaefferove koncepcije, procedure i rezultate ipak ocjenjuje pretjerano simplističkim i referencijalističkim, priklanjajući se generalnom dominantnom stavu kompozitorske zajednice da je Schaefferov problem upravo nedovoljna utemeljenost njegovog mišljenja u apstraktnom te da je kod njega “referencijalnost u velikoj mjeri opstala, unatoč nastojanjima da se ona iskorijeni”. Cage se stoga “priklanja stanovištu da *musique concrète* nije zapravo muzička”, a opet, u mnogim prilikama, on ne samo da razumijeva *musique concrète* kao muzičku “nego čak kao previše konvencionalno muzičku, optužujući Schaeffera kasnije za, između ostalog, simuliranje solfeđa nametanjem dvanestoslojne taksonomije na zvučni prostor” (Kahn, 1999, 114). Dakle, i po Cageovoj ocjeni Schaeffer nije ništa više doli inovator, a ironija je htjela da je slično i o njemu samome govorio njegov učitelj Schönberg – “ne kompozitor, nego inovator, ali genije” (Hicks, 1990, 134).

U knjizi *Silence* John Cage navodi anegdotu da mu je jednom prilikom u Amsterdamu holandski muzičar rekao: “Mora da je za vas vrlo teško da pišete muziku u Americi, gdje ste tako daleko od centara tradicije.” Cage mu je na to dogovorio: “Mora da je za vas u Evropi vrlo teško da pišete muziku, gdje ste tako blizu centrima tradicije” (Cage, 1973a, 73). Upravo se na ovom tragu može sagledati i Schaefferova oponentska pozicija u odnosu na normativne prakse moderne muzike, čije ideje on odbacuje, i, s druge strane, bliskost s kompozitorima koji svoju poziciju nisu sagledavali u kontinuitetu ovih praksi i koji su, u avangardističkom maniru, tražili ne promjenu sistema nego zamjenu čitavog svjetonazora

novom paradigmom koja odgovara stanju znanja u 20. stoljeću. Njihove pozicije danas upravo prepoznajemo kao one koje su stvorile mogućnost za radikalno nove oblike muzičkog mišljenja, takvog koje se danas može prepoznati u muzici u njenom historijskom kontinuitetu, ali i u njoj pridruženim prostorima proširenog polja muzike.

3.0 Lateralni izvori muzičkog mišljenja

Schaefferova estetika i postupci, baš kao i one Russola, Varèse i Cagea, koliko su mogli biti osporavani zbog nedovoljnog utemeljenja u kontekstu misli u muzici prve polovine 20. stoljeća, toliko su jasniji ako se pozicioniraju unutar generalnih tendencija u umjetnosti njegovih formativnih godina, te posebno tehnika apropijacije materijala iz prirode i njegove upotrebe u formalnim procesima kolažnog tipa.

Postupci inkorporacije pronađenog materijala prisutni su kroz historiju u likovnim djelima, ali tek u 20. stoljeću postaju dominantni u umjetničkom diskursu. Više od tri decenije prije Schaefferovih pronađenih zvukova, u maju 1912. godine, Pablo Picasso pravi prvi *collage*, *Nature morte à la chaise cannée* [*Mrtva priroda sa stolicom*] na kojem pokazuje objekte rasute po stolicu za kafu, gdje dominira dio zalijepljen na platno na kojem je mehanički odštampan dizajn koji simulira tapacirung stolice. Iste godine Marcel Duchamp počinje praviti radikalne otklone od granica medija, 1912. slika *Nu descendant un escalier no. 2* [*Žena koja silazi niz stepenice*], istražujući načine za sugeriranje temporalnosti nasuprot statičnog objekta, impresioniran filmom i hronofotografijom Etienne-Julesa Mareya. Godine 1917. konačno nastaje *Fountain* [*Fontana*], njegov prvi *readymade*, u kojem uspostavlja princip vizuelne indiferentnosti spram objekta fokusirajući se, dakle, na sadržaj forme umjesto na sadržaj materijala. Ova logika najavljena je i u njegova tri djela u zvučnom mediju, *Sculpture musical* [*Muzička skulptura*], *Erratum musical* [*Muzička greška*] i *La Mariée mise à nu par ses célibataires même* [*Nevjesta ogoljena od njenih udvarača*]. *Erratum musical* (nastala vjerovatno 1913) uglavnom su bila zasnovana na tehnikama slučaja. Uskoro zatim, 1918. godine, i Kurt Schwitters u apstraktnim kolažima kao materijal uspostavlja *objet trouvé* označavajući tako predmete iz okoline koju smatra apsolutnom zalihom materijala na kojima će biti zasnovan i njegov generalni umjetnički koncept *Merz*. Schaefferov *objet sonore* višestruko funkcioniра po analogiji s navedenim apropijacijskim postupcima.

Pored toga, uvođenje pronađenog materijala koji u djelu zadržava svoju autonomiju, kako u likovnoj umjetnosti tako i kod Schaeffera, podrazumijevalo je i uspostavljanje specifične sintakse. Ona je u praksi uglavnom vođena intuitivnom arbitražom, dakle bez slijeđenja prethodno definiranih apstraktnih formalnih modela. Primjer ove logike može se pronaći još u nadrealističkim djelima Salvadora Dalija i Renéa Magrittea, koji su fotografskom preciznošću postavljali realne objekte u potpuno ne-realnim kombinacijama i kontekstima. Delaune otkriva da su Schaefferovi sintaksički postupci još i više slični djelima koja su srodnim tehnikama vremenski organizirana, kako je slučaj kod Williama Burroughsa i Briona Gysina, koji su u svojoj poeziji primjenjivali tehniku *cut-upa*, to jest kolaža na tragu *poèmes-collés* Andréa Bretona ili Tristana Tzare (Delaune, 2008). *Cut-up* poezija također je zasnovana na fiksiranim riječima, kao što je sadržaj zvuka fiksiran u Schaefferovim *objets sonores*. Kroz postupke kolažiranja, u oba slučaja forma se razvija kao pokretna masa teksta ili zvuka te, umjesto strukturnim radom, nastaje stvaralačkom gestom analognom Picassovoj gesti u konstrukciji kolaža. Pri tome su i kod Schaeffera, kao i kod Burroughsa, korišteni objekti transformirani na način da im se kompozicionim radom oduzimaju referencijalna svojstva te se u konačnici traži prepoznavanje apstraktnih svojstava djela koja postoje izvan sadržaja materijala. Zbog toga Schaeffer i zahtijeva da se *musique concrète* pristupa primjenom reduciranog slušanja kao načina isključivo strukturnog prepoznavanja zvučnih događaja te eliminiranja evokacije njihovog porijekla izvan samog djela, čime ovakav postupak kolažiranja pretpostavlja u recepciji drugačije rezultate od nadrealističkog kojem je cilj kreiranje paradoksa, ili postmodernističkog koji nastoji uspostaviti redundanciju u značenju kroz intertekstualnost.

Uspostavljanje paralela između Schaefferovih ideja i onih u likovnoj umjetnosti i književnosti podrazumijeva sagledavanje njegovog rada unutar polja koje je šire od muzičkog i koje je opisano parametrima koji nisu historijski svojstveni muzici i muzikologiji. Višeznačnost ovog područja, međutim, svojstvena je savremenom razumijevanju zvukovne umjetnosti koja podrazumijeva polivalentnost načina mišljenja u mediju zvuka te inkluzivni odnos spram praksi koje historijski nisu priznate kao muzičke, ali su prepoznate kao načini na koji se zvuk može *umjetnički misliti* (više u Ramović, 2020, 30).

4.0 Zaključak

Uloga Pierrea Schaeffera u procesima diversifikacije muzike 20. stoljeća višestruko je zanimljiva, ne samo zbog inovacija na tehnološkom i teorijskom planu nego i uopće zbog činjenice da je muzika kroz njegov rad reformirana izvan *sistema*, jer Schaeffer nije bio akademski obrazovan kompozitor niti je imao prethodno iskustvo stvaranja u tradiciji umjetničke muzike. Štaviše, njegova idiosinkratska stvaralačka misao i nije bila formatirana kao muzička *per se*, u smislu afirmacije i razvoja Eggebrechtovog “muzički važećeg”, nego je utemeljena u višestrukim kontinuitetima različitih aspekata njegovog iskustva, čiji je muzika bila samo jedan dio.

Schaefferovi stvaralački motivi primarno se mogu razumjeti u smislu protesta protiv tada prevladavajućih trendova Nove muzike u Evropi, posebno u Francuskoj. Ova opozicija prema razvojem u muzici njegovih savremenika bila je usmjerena spram činjenice da je fokusiranjem na tehniku djelo postalo “vještački” određeno izvan samog sebe jer mu je postojanje temeljno definirano na apstraktnom nivou. Nasuprot tome, konkretnost izvedena iz primarnog materijala kod Schaeffera je značila utemeljenje muzike u realnosti te priliku da se muzika propita s druge strane kanona i da se uspostave ne samo nova rješenja nego i nove vrijednosti prema kojima se ta rješenja mogu procjenjivati. Njegova je reformatorska pozicija spram postulata historijskog institucionalnog kontinuiteta muzičkog mišljenja tako i konkretizovana, kako s aspekta kompozicionog procesa, u kojem je sintaksu vođenu tradicionalnom teorijom zamijenio sintaksom muzičkih objekata, pa s aspekta uloge instrumenata, zamjenjujući tradicionalne instrumente studijom, tako, na kraju, i s aspekta situacije koncertnog događaja kao institucionalne forme predstavljanja muzike, gdje je subjektivna interpretacija zamijenjena reprodukcijom u akuzmatičnoj situaciji.

Relevantnost Schaefferovog doprinosa stoga dobija svoj konačni smisao tek ukoliko se posmatra izvan granica manje-više linearno usmjerenog historijskog razvoja muzike 19. stoljeća prema Novoj muzici 20. stoljeća, odnosno ako se gleda unutar rizomatskih putova umjetničke i teorijske misli vremena u kojem je djelovao, te posebno ideja plasiranih kroz futurizam, nadrealizam i dadaizam. Manjak muzikološke literature koja nastoji da razumije njegovo stvaranje unutar širih odnosa u kojima je realno pozicionirano i procjenjivanje njegovog djelovanja samo kroz one aspekte koji se prate kao utemeljeni parametri razvoja “muzičkog”

mišljenja pokazuje se kao oblik redukcionističkog pristupa koji ne daje alate za razumijevanje situacije koja je prevazišla granice prostora unutar kojih se opservira. U savremenom dobu ovaj diskurs je znatno raširen kroz prepoznavanje *proširenog polja muzike*, u okviru kojeg se razmatraju najsavremenije interdisciplinarne i intermedijske prakse. Upravo se ovaj pristup može uzeti kao adekvatan model koji se retroaktivno može primijeniti na razmatranje historijskih pojava u kojima prepoznajemo interdisciplinarnost kao legitimno svojstvo. Cage i Varèse su još davno došli do stava da je pojam “muzika” opterećen svojim historijskim teretom i kao takav nepodesan za djelovanje koje propituje suštinska pitanja muzičkog stvaranja, te su neovisno jedan od drugog zagovarali pojam “organizirani zvuk” kao novu paradigmu. Upravo bi i Schaefferovo, ali stvaranje drugih umjetnika u zvukovnom mediju koji su djelovali izvan sistema, moglo biti shvaćeno bolje i potpunije ako bi se razmatralo unutar višeznačnog proširenog polja muzike, takvog koje uključuje muziku u svome historijskom značenju, ali koje samo po sebi nije samo i jedino *muzika*.

BIBLIOGRAFIJA

1. Cage, J. (1973): *Silence: Lectures and Writings*. Hannover, NH: Wesleyan University Press.
2. Cage, J. (1973a): *History of Experimental Music in the United States*. U: *Silence: Lectures and Writings* (str. 67-75). Hannover, NH: Wesleyan University Press.
3. Cage, J. (1973b): *Indeterminacy*. U: *Silence: Lectures and Writings* (str. 260-273). Hannover, NH: Wesleyan University Press, 260-273.
4. Cage, J. (1973c): *The Future of Music: Credo*. U: *Silence: Lectures and Writings* (str. 3-6). Hannover, NH: University Press of New England / Wesleyan University Press.
5. Chion, M. ([1983] 2009): *Guide to Sound Objects: Pierre Schaeffer and Musical Research* (Prev. J. Dack, C. North). Leicester: EARS, De Montfort University. https://monoskop.org/images/0/01/Chion_Michel_Guide_To_Sound_Objects_Pierre_Schaeffer_and_Musical_Research.pdf. Pristupljeno 20. 5. 2011. (Original: Chion, M. (1983): *Guide des objets sonores: Pierre Schaeffer et la recherche musicale*. Paris: Buchet-Chastel).

6. Chion, M. ([1990] 1994): *Audio-Vision. Sound on Screen* (C. Gorbman, ur. i prev.). New York: Columbia University Press. (Originalno objavljeno kao *L'Audio-Vision*, Paris: Editions Nathan, 1990).
7. Ciciliani, M. (2019): *Music in the Expanded Field – On Recent Approaches to Interdisciplinary Composition*. https://www.academia.edu/35170374/Music_in_the_Expanded_Field. Pristupljeno 20. 5. 2011.
8. Cross, L. (1968): *Electronic Music, 1948-1953. Perspectives of New Music*, 7 (1), 32-65. doi:10.2307/832425
9. Delaune, B. (2008): *Collage, montage, cut-up, musique concrète: figures de l'intégration du chaos dans l'œuvre chez William Burroughs et Pierre Schaeffer*. TRANS- [Online], 6. <http://journals.openedition.org/trans/265>. Pristupljeno 10. 10. 2020. doi:10.4000/trans.265
10. Eggebrecht, H. H. (1979): *Heinrich Schütz*. U: R. Schaal (ur.). *Sinn und Gehalt. Aufsätze zur musikalischen Analyse (= Taschenbücher zur Musikwissenschaft*, 58, str. 106-139). Wilhelmshaven: Heinrichshofen's Verlag.
11. Fulcher, J. (2011): *From "the Voice of the Maréchal" to Musique Concrète: Pierre Schaeffer and the Case for Cultural History*. U: J. Fulcher (ur.). *The Oxford Handbook of the New Cultural History of Music* (str. 381–402). Oxford: Oxford University Press.
12. Hicks, M. (1990): *John Cage's Studies with Schoenberg*. *American Music*, 8 (2), 125-140. doi:10.2307/3051946
13. Holmes, T. (2002): *Electronic and Experimental Music: Pioneers in Technology and Composition*. New York – London: Routledge.
14. Kahn, D. (1999): *Noise, Water, Meat: A History of Sound in the Arts*. Cambridge, MA – London: MIT Press.
15. Leggio, J. (ur.) (2002): *Music and Modern Art*. New York – London: Routledge.
16. Levinson, J. ([1990] 2011): *The Concept of Music*. U: *Music, Art, and Metaphysics: Essays in Philosophical Aesthetics* (str. 267-278). Ithaca, NY: Cornell University Press.
17. Marinetti, F. T. ([1909] 2009): *Fondazione e Manifesto del Futurismo*. U: G. D. Bonino (ur.). *Manifesti Futuristi* (str. 37-57). Milano: Rizzoli.

18. Mattis, O. (1992): Varèse's Multimedia Conception of "Déserts". *The Musical Quarterly*, 76 (4), 557-583.
19. Mattis, O. (2002): Varèse and Dada. U: J. Leggio (ur.). *Music and Modern Art* (str. 129-162). New York – London: Routledge.
20. Ramović, A. (2020): *Nakon Muzike. Zvuk kao materijal u savremenoj umjetnosti*. Sarajevo: Institut za muzikologiju Muzičke akademije Univerziteta u Sarajevu – Muzikološko društvo FBiH.
21. Russolo, L. ([1913] 1976): *L'Arte dei Rumori*. Roma: Carucci.
22. Schaeffer, P. ([1952] 2012): *In Search of a Concrete Music*. (C. North J. Dack, prev.). Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press. (Originalno objavljeno kao *À la recherche d'une musique concrète*. Paris: Éditions du Seuil).
23. Schaeffer, P. ([1966] 2017): *Treatise on Musical Objects, An Essay across Disciplines*. (C. North J. Dack, prev.). Oakland: University of California Press. (Originalno objavljeno kao *Traité des objets musicaux*, Paris: Éditions du Seuil, 1966).
24. Schaeffer, P. (1967): *La Musique concrète. Que sais-je?*. Paris: Presses Universitaires de France.
25. Schaeffer, P. (1980, Feb): *Sound and the Century: a Socio-Aesthetic Treatise* (trans. & intro. D. Zapf), (str. 6-12). *Vanguard*.
26. Schaeffer, P. (1986): Pierre Schaeffer, An Interview with the Pioneer of Musique Concrete. (T. Hodgkinsonon, voditelj intervjuja). *Recommended Records Quarterly Magazine* (2) 1. Ovdje preuzeto s http://www.ele-mental.org/ele_ment/said&did/schaeffer_interview.html. Pristupljeno 1. 1. 2020.
27. Varèse, E. (1940): *Organized Sound for the Sound Film*. *The Commonweal*, 204-205.
28. Venn, E. (2010): *Rethinking Russolo*. *Tempo*, 64 (251), 8-16. doi:10.1017/S0040298210000021

izvorni znanstveni članak / original scientific article
 primljen / received: 20. 06. 2020.

UDK: 911.375:316.334.56
 (497.11)“19/20

RAZLIČITA LICA POSTSOCIJALISTIČKOG URBANOG RAZVOJA: ISKUSTVA IZ BEOGRADA

Nikola JOCIĆ

University of Erlangen-Nuremberg
 GeoZentrum Nordbayern
 Henkestraße 9-11, 91054 Erlangen, Germany
 E-mail: nikola.jocic@fau.de

ABSTRACT

Zbog tragičnih razvoja događaja koji su pratili raspad zemlje početkom devedesetih godina 20. veka, post-socijalistički tranzicioni period je na najvećem prostoru bivše Jugoslavije nastupio sa zakašnjenjem u odnosu na zemlje centralne i istočne Evrope. Nastupajuće sveobuhvatne političke, ekonomske i društvene promene odrazile su se i na urbani prostor kroz fizičke i socijalne manifestacije inicirajući urbanu transformaciju. U radu je analiziran postsocijalistički urbani razvoj Beograda, uz primere iz dva dela grada sa drugačijim istorijskim nasleđem, socijalnim razvojem i urbanim funkcijama. Nasleđene karakteristike posmatranih urbanih celina, kao i aktuelne političke i društveno-ekonomske promene, kreirale su mogućnosti za diferencijaciju razvojnih trajektorija. Sagledane su urbane dinamike tokom poslednjih nekoliko godina i tako identifikovani mehanizmi i akteri koji vode aktuelne urbane procese u Beogradu. Ti mehanizmi nisu isključivo vezani za Beograd, već su često prisutni i u ostalim postsocijalističkim urbanim okruženjima, posebno u gradovima regiona.

Ključne reči: postsocijalistička tranzicija, urbani razvoj, urbana transformacija, Beograd, Savamala, Novi Beograd

DIFFERENT FACETS OF POST-SOCIALIST URBAN DEVELOPMENT: EXPERIENCES FROM BELGRADE

Due to the tragic developments that followed the country's disintegration in the early 1990s, the post-socialist transition in the former Yugoslavia was delayed compared to the countries of Central and Eastern Europe. The emerging comprehensive political, economic, and social changes have also affected the urban space through physical and social manifestations, initiating urban transformation. The paper analyses the post-socialist urban development of Belgrade with examples from two parts of the city with different historical heritage, social development, and urban functions. The inherited characteristics of the observed urban units, as well as the current political and socio-economic changes, have created opportunities for the differentiation of development trajectories. Urban dynamics have been examined over the last few years, and thus, the mechanisms and participants leading the current urban processes in Belgrade have been identified. These mechanisms are not exclusively related to Belgrade but are often present in other post-socialist urban environments, especially in the cities of the region.

Keywords: post-socialist transition, urban development, urban transformation, Belgrade, Savamala, New Belgrade

1.0 Uvod¹

Iako je “Gvozdena zavesa” pala pre više od trideset godina, pojedine zemlje se i dalje nalaze u lavirintu post-socijalističke tranzicije. Proces tranzicije podrazumeva prelazak iz jednopartijskog sistema u politički pluralizam i prelazak iz planske u tržišnu privredu. Na tom putu su se u bivšim socijalističkim zemljama javljale različite prepreke. Umesto Berlinskog zida, koji se suštinski prožimao od severa od juga kontinenta, podižu se drugi imaginarni i materijalni zidovi (Hirt, 2012) kao rezultat kontinuirane tranzicije. Posebno je to naglašeno u državama nastalim nakon raspada Jugoslavije koje su prošle (ili još prolaze) kroz odloženu tranziciju zbog poslednje decenije 20. veka provedene u oružanim sukobima, a neke i u međunarodnoj blokadi. Zvanični cilj svih država nastalih nakon raspada Jugoslavije je članstvo u Evropskoj uniji. Slovenija kao prva i Hrvatska kao druga su postale članice EU, dok se ostale bivše jugoslovenske republike sa manje ili više uspeha još uvek nalaze u integracionom procesu.

Srbija je zapravo ušla u proces post-socijalističke tranzicije nakon pobeđe predsedničkog kandidata Vojislava Koštunice i Demokratske opozicije Srbije na predsedničkim i parlamentarnim izborima 2000. godine nad Slobodanom Miloševićem i Socijalističkom partijom Srbije. Proces međunarodnih integracija je aktiviran nakon 2000. godine i započela je ubrzana reforma privrede i institucija. Entuzijazam povodom evropskih integracija je delom splasnulo nakon atentata na reformski orijentisanog premijera Zorana Đinđića. Sledeće poteškoće se javljaju nakon svetske ekonomske krize iz 2008. godine, te kasnijih kolebanja unutar same EU oko daljeg proširenja zbog ekonomskih, političkih i društvenih problema u državama članicama. Srbija se i dalje nalazi na putu integracije u EU. Zvanična politika Vlade je takođe na tom kursu, mada je napredak u poslednjih nekoliko godina usporen. Tome doprinosi i uspon populističke i delimično autokratske vlasti koji je usporio razvoj demokratije u Srbiji. Prema najnovijem izveštaju Freedom House, stanje demokratskih institucija i sloboda je na najnižem nivou od 2001. godine, a status Srbije je devalvirao iz “delimično konsolidovane demokratije” u “hibridni režim”.

¹ Ovaj rad se delom zasniva na knjizi “Creative Economy in a Post-Socialist Transitional Context: Spatial Distribution of Creative Activities and Their Interrelation with Urban Milieus in City Quarters of Belgrade” (Nikola Jocić, 2019, University of Bamberg Press). Kako je knjiga objavljena na engleskom jeziku, njeni delovi su prilagođeni i objavljeni u ovom radu na bosanskom/srpskom/hrvatskom jeziku.

Ekonomska, politička i društvena tranzicija imaju značajan uticaj na gotovo sve elemente društva. Urbana naselja čine značajan deo bivših socijalističkih zemalja tako da je pitanje načina na koji oni prolaze kroz tranziciju i kako se transformišu na tom putu veoma relevantno (Sýkora i Bouzarovski, 2012). Ta naselja predstavljaju klasičan primer (post-) modernog urbanizma, sa sličnim trendovima koji se dešavaju u mnogim post-industrijskim gradovima, ali često sa različitim rezultatima zbog drugačijeg istorijskog nasleđa i razvojnih trajektorija (Hirt 2008). Post-socijalistička urbana tranzicija se odvija različitim tempom i sa raznovrsnim rezultatima, a što je uslovljeno karakteristikama samih gradova. Ipak, svakako je moguće detektovati određene generalne trendove validne za gotovo sva post-socijalistička urbana područja. Iako je u žiži interesovanja već tri decenije, post-socijalistička urbana tranzicija je i dalje aktuelna tema (npr. Kovács, 2020).

Između ostalih procesa u post-socijalističkom periodu, privatizacija, kao podrška neoliberalnom sistemu, diktira i promene u urbanom prostoru – od funkcionalnih, društvenih, preko promena namene prostora, ali i estetskih (Hirt, 2012). Kontekstualne promene na političkom, društveno-ekonomskom i institucionalnom nivou iniciraju urbanu transformaciju koja se ogleda u promenama u prostornom planiranju i politikama, diverzifikaciji urbanih pejzaža, kao i u pojavi nove lokalne, ali i međunarodne konkurencije (Nedović-Budić, Tsenkova i Marcuse, 2006). Procesi deindustrijalizacije i razvoj masovnog potrošačkog društva, ali i restitucija, su takođe uticaji koji ne smeju biti zanemareni. Privatizacija stambenog fonda, kao i pojava nove srednje i više klase su neki od faktora koji utiču na proces džentifikacije, koji ipak ne igraju glavnu ulogu u transformaciji post-socijalističkih gradova (Sýkora 2005). Kao rezultat posebnog istorijskog nasleđa i faktora koji su zavisni od lokalnog konteksta, džentifikacija je ostvarila različite pojavne oblike u post-socijalističkim urbanim regijama (Kubeš i Kovács, 2020).

Uopšteno govoreći, tranzicija u višestranački politički sistem, tržišnu ekonomiju i u decentralizovani sistem upravljanja donosi sveobuhvatne promene u gradovima na društvenom, ekonomskom, prostornom planu, kao i na planu upravljanja gradom (Tsenkova, 2006). Glavni uticaji koji se mogu izdvojiti su globalizacija, ekonomsko restrukturiranje, socijalna diverzifikacija, novi kontekst urbanog razvoja, decentralizacija i revitalizacija (Tsenkova i Nedović-Budić, 2006).

Beograd kao glavni grad nekadašnje Jugoslavije i glavni grad Srbije, sa svojih gotovo 1,7 miliona stanovnika, predstavlja jednu od naj-

značajnijih metropola u jugoistočnoj Evropi. Istorijske osobenosti Beograda – uticaji nasleđeni od otomanske do socijalističke ere, kao i više od milion stanovnika – izdvajaju ga od mnogih drugih post-socijalističkih gradova u regionu, a samim tim Beograd predstavlja intrigantan poligon za analiziranje urbanog razvoja (Göler i Lehmeier, 2012). Ovaj rad analizira karakteristike urbanog razvoja Beograda u drugoj deceniji 21. veka. Poseban osvrt je na razvoju dve urbane celine – jedne u starom delu grada, a jedne na Novom Beogradu. Time se rad osvrće i na dva fenomena koji su već zabeleženi u urbanom razvoju zapadnih gradova – kulturnom i kreativnom razvoju u urbanom miljeu, kao i razvoj i ekspanzija usluga zasnovanih na znanju, a posebno sektora informacionih tehnologija (IT sektor). Cilj je da se sagledaju trendovi u savremenom razvoju ovih urbanih celina i da se povuku analogije sa njihovim društveno-geografskim i istorijskim razvojem, kao i sa aktuelnim društveno-političkim promenama. Na osnovu ovih primera sagledaćemo koji sve procesi utiču na današnji urbani razvoj Beograda, koji akteri imaju ključni uticaj i kakve to tragove ostavlja na urbano tkivo grada. Prepoznavanje jedinstvenih urbanih dinamika u analiziranim primerima vodi do definisanja dinamika relevantnih za urbana područja sa sličnim istorijskim nasleđem i razvojem putem poput Beograda.

5.0 Karakteristike urbanog razvoja Beograda

Beograd je glavni grad Republike Srbije i lociran je na ušću Save u Dunav. Podeljen je na sedamnaest opština od kojih deset imaju status gradske, a sedam prigradske opštine. Dugo se nalazio na granici između dva velika carstva (Austro-Ugarskog i Otomanskog) i bio je često poprište njihovih sukoba. Pretpostavlja se da je u svojoj istoriji rušen i obnavljan 140 puta (Vujović, 2014, 148). Od kada je proglašen glavnim gradom Kneževine Srbije 1841. godine, bio je glavni grad različitih država koje su se osnivale na tom području. Nakon ustanaka protiv otomanske vlasti početkom 19. veka, Srbija stiče delimičnu i postepenu samostalnost, a potpunu nezavisnost 1878. godine potpisivanjem Berlinskog mira (Sarmadžić, 2009). Beograd ima neprekidnu tradiciju glavnog grada od skoro dva veka. Ta činjenica je značajna za njegov urbani razvoj jer je razvojni fokus vlada u tom periodu okrenut ka Beogradu i njegovom rastu.

Početkom 20. veka Beograd je imao oko 90.000 stanovnika, a značajan rast broja stanovnika vezuje za period nakon Drugog svetskog rata,

obnovu grada i intenzivnu industrijalizaciju. Veliki talas (ovog puta) neželjenih migracija se vezuje za poslednju deceniju 20. veka kada su se na prostoru bivše Jugoslavije zbog oružanih sukoba dogodile, u tom trenutku, najveće migracije u Evropi od Drugog svetskog rata (Fassmann i Münz 1994, 530). U Beogradu je u tom periodu utočište našlo između 150 i 200 hiljada ljudi (Hirt, 2008, 792; Lukić, 2015, 25). S druge strane, istovremeno je veliki broj ljudi emigrirao iz Srbije, uglavnom ka zemljama Zapada.

Industrijalizacija je osim ekonomskih i demografskih inicirala i promene u urbanom tkivu grada (Grčić 1990). Priliv stanovništva je podrazumevao proširenje stambenog fonda i izgradnju novih naselja, dok su industrijska postrojenja, koja su se nalazila u blizini centra od sedamdesetih godina 20. veka, preseljena na obod grada (Vojković, Miletić i Miljanović 2010). Deindustrijalizacija koja je usledila devedesetih godina prošlog veka drastično je smanjila broj zaposlenih u industriji (Grčić i Ratkaj 2006). Pored oružanih sukoba i međunarodne blokade, deindustrijalizacija je bila i jedan od glavnih razloga usporavanja ekonomskog razvoja Beograda (Göler, Grčić i Ratkaj 2007; Ratkaj 2009). Na početku 21. veka najveći deo zaposlenih u Beogradu je u uslužnom sektoru (Vojković, Miletić i Miljanović 2010), ali je udeo zaposlenih u industriji još uvek značajan (Hirt 2009). U čitavom post-socijalističkom periodu je uočljiv porast zaposlenosti u tercijarnom i kvartarnom sektoru (Ratkaj 2009).

Prema Hirt (2009), sa istorijskog gledišta, evolucija urbanog razvoja Beograda se može podeliti na drevnu / srednjevekovnu / otomansku fazu, zatim ranu modernu, komunističku, tranzicionu i savremenu fazu. Vujošević and Nedović-Budić (2006) razlikuju tri faze u urbanom planiranju nakon Drugog svetskog rata: od centralnog upravljanja, preko stepene decentralizacije i samoupravljanja, do post-socijalističkog (demokratskog) planiranja. Svaka od ovih faza je ostavila tragove na pojedine delove Beograda, time ih obeležila i delimično im odredila budući razvoj.

Urbano planiranje u post-socijalističkom periodu je pokazalo određene slabosti i stoga je potrebno da se okrene principima otvorenosti, transparentnosti, pravičnosti, te da bude proaktivno i fleksibilno (Vujošević i Nedović-Budić 2006). Vujović i Petrović (2007) izdvajaju četiri glavne grupe učesnika u urbanom razvoju²: politički akteri, ekonomski akteri, prostorni planeri i građani. Interesi ovih grupa su često sukobljeni.

²Zasnovano na Bassand, Kaufmann i Dominique (2001).

Među najvažnijim problemima u post-socijalističkom razvoju Beograda oni primećuju neuspešnu institucionalnu tranziciju, rasprostranjenu bespravnu gradnju, nedostatak komunikacije i razumevanja između aktera, kao i nedostatak proaktivnih upravljačkih pristupa.

U svakom slučaju, kao jedan od najvažnijih regionalnih urbanih centara, Beograd je sačuvao i određenu međunarodnu prepoznatljivost:

“Beograd – grad koji je tokom sedamdesetih i osamdesetih godina 20. veka bio jedan od najpopularnijih i najviše kosmopolit-skih centara Evrope, tokom devedesetih godina je proživljavao siromaštvo i izolaciju, tek sada počinje da oporavlja samopouzdanje i dinamičnost.” (Hirt 2009, 293).

Nedostatak sistematičnosti u urbanom razvoju savremenog Beograda je svakako prisutna. Takva otvorena struktura ostavila je prostora pojedinim fenomenima da se iskažu u različitim urbanim miljeima.

6.0 Kulturna četvrt u centru Beograda

Savamala je gradska četvrt u Beogradu koja se nalazi na desnoj obali reke Save, neposredno pre ušća te reke u Dunav. Locirana je u blizini (udaljena 1-2 kilometara) Trga Republike, Terazija ili Slavije koji se smatraju centralnim gradskim trgovima. Sa svojim istorijskim nasleđem predstavlja jedno od istorijskih jezgara grada.

Početak 19. veka Savamala je bila naselje u blizini Beogradske tvrđave sa nekoliko stotina domova i brojnim mehanama (Borić 2017, 30). Iako je Kneževina Srbija u to vreme imala određeni stepen nezavisnosti, u Beogradskoj tvrđavi su još uvek bili stacionirani turski vojnici. Savamala sa svojom pozicijom na reci i u blizini tvrđave predstavljala je pogodan teren za formiranje nove varoši. Ključnu ulogu odigrao tadašnji srpski vladar Knez Miloš, koji je naredio da se tu nasele zanatlije, pre svega abadžije (Pavlović 2013). Savamala tako postaje atraktivan deo grada sa sve izraženijom ekonomskom funkcijom. Tu se redom sele carinarnica i luka, gradi železnička stanica, te se uspostavljaju prve tramvajske linije. Savamala postaje svojevrstni poslovni i trgovački centar grada (Gavrilović 2013), a najviđeniji trgovci tog vremena grade tu svoje domove i druge objekte koje projektuju poznati savremeni arhitekti i koje postaju arhitektonski urbani simboli (Gordić 1997; Peacock 2013; J. Pe-

trović 2008). Kasnije, zdanja poput Hotela Bristol i zgrade Beogradske zadruge (Nedić 2012) dominiraju urbanim pejzažem i doprinose prepoznatljivosti Savamale koja proživljava svoje zlatno doba do početka 20. veka.

Novim ekonomskim i političkim elitama koje će upravljati razvojem Beograda u 20. veku pružaju se teritorijalno i finansijski mnogo veće mogućnosti, pa Savamala ostaje na periferiji interesovanja. Nakon Prvog svetskog rata započinje njena postepena socioekonomska devastacija. Isti proces se nastavlja i nakon Drugog svetskog rata, kada komunistička vlast stavlja naglasak na obnovu, ali i izgradnju novih delova grada koji neće biti asocirani sa prethodnim vladajućim sistemom. Iako je većina originalnih građevina sačuvana, Savamala se nalazi u tihom urušavanju koje traje decenijama, postaje tranzitna saobraćajna zona sa sve prisutnijim teretnim saobraćajem. Naime, njena pozicija se koristi kao saobraćajna aorta za obilaženje samog centra grada.

Uređenje Savskog amfiteatra, zemljišta između Savamale i mosta Gazela, bilo je tokom prethodnih decenija predmet različitih urbanističkih planova koji nisu realizovani (Petrović-Balubdžić 2017; Slavković 2013). Između ostalog, tokom sedamdesetih godina 20. veka sazrela je ideja da se ovaj deo grada sačuva od tadašnje ekspanzije stanogradnje (Slavković 2013) za neka druga vremena i za neku prikladniju upotrebu poput izgradnje opere, muzeja, galerija i sličnih sadržaja od javnog interesa (Stojanović 2018). Savamala i Savski amfiteatar su od reke Save od tridesetih godina 20. veka bili odvojeni železničkom prugom (Vuksanović-Macura 2015), čime je dalja urbanizacija ovog dela grada svakako bila blokirana.

6.1 Kulturne aktivnosti, uspon kreativnih organizacija i transformacija Savamale

Bogato istorijsko i arhitektonsko nasleđe, kao i relativno centralna lokacija privukle su pojedine nezavisne kreativne i kulturne organizacije koje se od 2007. godine doseljavaju u Savamalu. Time se završava više-decenijska tiha devastacija ove gradske četvrti koja se ponovo nalazi u fokusu interesovanja opšte i stručne javnosti.

Prva kulturna organizacija je bio je Kulturni centar Magacin koji se uselio u prostor nekadašnjeg skladišta u Savamali 2007. godine. Prostor je adaptiran da služi kao alternativni kulturni centar za pripremu i prezentaciju izložbenih, scenskih, filmskih i drugih kulturnih programa nezavisne scene. Tokom godina je Magacin zauzimaao dodatne prostore

u okolini i širio svoju delatnost.

Usledio je dolazak Kulturnog centra Grad 2009. godine, koji se takođe uselio u nekadašnje skladište. Ovu organizaciju osnovali su profesionalni kulturni aktivisti uz finansijsku podršku holandskih fondova. Skladište u koje su se uselili je renovirano kako bi se obezbedila njena funkcionalnost, a vodeći računa da se ne naškodi jedinstvenosti prostora. Danas je to multifunkcionalni prostor u kome se održavaju izložbe, debate, koncerti, konferencije i radionice.

Goethe Institut u Beogradu je od 2010. godine sa svojim projektom “Urban Incubator: Belgrade” jedan od važnijih aktera u urbanoj regeneraciji Savamale. Cilj projekta je bilo oživljavanje prostora Savamale i skretanje pažnje javnosti na značaj ove gradske četvrti. Takođe, podsticano je učešće građana, građansko samoorganizovanje i saradnja između aktera uključenih u lokalni razvoj. Tokom projekta korišćene su neke od značajnih lokacija, a Španska kuća (nekadašnja carinarnica, skladište i muzej) je doživela svoju reafirmaciju kao izložbeni prostor. Nakon što je projekat Goethe Instituta završen, neki delovi projekta su nastavili samostalno da funkcionišu.

Mikser je kreativno udruženje koje se u Savamalu doselilo 2013. godine u takođe adaptirano skladište koje postaje Mikser House – multifunkcionalni kulturni prostor. Ova organizacija je i pre dolaska u Savamalu stekla iskustva u kulturnom menadžmentu organizujući Mikser festival na Donjem Dorćolu. Ovaj festival je pre uspostavljanja Mikser House već imao svoju premijeru u Savamali 2012. godine. Mikser House je ugostio razne kulturne događaje, a svojim delovanjem i renomeom je zaslužio mesto na *Guardianovoj* listi deset najatraktivnijih šik-industrijskih prostora na svetu (Coldwell 2016). Tako je porasla njegova međunarodna prepoznatljivost, a njegovo delovanje je od početka bilo okrenuto ka jačanju kontakata između kreativaca u regionu. Mikser House se nakon nesuglasica sa vlasnikom prostora seli iz Savamale 2017. godine i započinje novo poglavlje u Sarajevu.

Nova Iskra je organizacija koja je zaokružila kreativnu ponudu Savamale tako što je kreativcima i *freelancerima* ponudila zajednički prostor za stvaranje i rad (*coworking space*). Organizacije otvorene u Savamali, od Magacina do Nove Iskre, su obeležile kreativni razvoj Savamale. Osim njih veći broj manjih organizacija i galerija je u tom periodu bio aktivan, često u saradnji sa već navedenim akterima.

Ipak, iako ovaj razvoj deluje kao potpuno spontan i “odozdo” (*bottom-up*), ne treba zaboraviti ulogu tadašnje opštinske vlasti (Jocić, Bu-

dović i Winkler 2017). Nakon što su pojedine građevine kroz restituciju vraćene prvobitnim vlasnicima, postalo je jasno kojim prostorima raspolaze lokalna samouprava. Pojedinci iz lokalne samouprave, poučeni iskustvima iz zapadnih zemalja, odlučili su da podrže regeneraciju Savamale uz razvoj kulturnih i kreativnih aktivnosti. Njihova podrška se sastojala u omogućavanju kulturnim organizacijama da pronađu adekvatne prostorijske za funkcionisanje po povoljnoj ceni, kao i eventualnoj pomoći oko renoviranja. Iako nisu svi učesnici kreativnog miljea bili zadovoljni ulogom lokalne samouprave u Savamali, njen uticaj se ipak može oceniti kao konstruktivan u tom pogledu.

Kako su kulturne i kreativne organizacije bivale uspješnije, a broj posetilaca uvećavao, rasla je i atraktivnost Savamale za dodatne komercijalne aktivnosti. Naupečatljiviji je bio razvoj klubova, pabova i kafića, koji su postepeno počeli da preuzimaju primat od kulturne sfere. Takav razvoj događaja nije stran u sličnim gradskim četvrtima u svetu (npr. Roberts 2006). Za razliku od kulturnih organizacija koje su često suočavale sa teškoćama vezanim za finansijska sredstva i profitabilnost poslovanja, klubovi i kafići obično nisu imali taj vid pritiska. Neke kulturne i kreativne organizacije su takođe odlučile da organizovanjem zabavnih događaja i ugostiteljskom delatnošću finansijski podrže svoje funkcionisanje. U periodu nakon 2015. godine primetno je smanjenje broja kulturnih organizacija i povećanje broja klubova i kafića (Jocić 2019). Na početku transformacije ove gradske četvrti njom je dominirala *underground* kulturna i zabavna scena, ali se to vremenom menjalo u pravcu *mainstreama*. Uprkos svemu, kulturni i zabavni deo Savamale su uspevali da se dopunjuju i održavaju razvoj ove gradske četvrti dinamičnim, na određeni način uporedivim sa “novim Berlinom” (Dragičević Šešić i Mihaljinac 2016, 101). Iako je noćni život preuzimao primat od kulturne i kreativne funkcije, to nije bila najveća pretnja daljem kulturnom razvoju u Savamali.

6.2 Uticaji “odozgo”

Lokalna samouprava nije bila jedina politička instanca zainteresovana za razvoj ovog dela grada. Nekako istovremeno sa razvojem kulturne i kreativne četvrti u Savamali, tadašnji kandidat za gradonačelnika Aleksandar Vučić je tokom kampanje za gradske izbore 2012. godine predstavio ideju za izgradnju “Beograda na vodi” na terenu Savskog amfiteatra i Savamale.

Nakon dolaska Vučića i stranke na čijem je čelu na vlast, projekat “Beograd na vodi” je najavljen kao projekat od najvišeg nacionalnog značaja koji će promeniti lice Beograda i diktirati njegov dalji razvoj. Prema planovima iznetim 2014. godine, po realizaciji projekta, “Beograd na vodi” bi trebalo da ima oko dva miliona kvadratnih metara stambenog i poslovnog prostora, a kompletna investicija bi trebalo da iznosi oko tri milijarde dolara (Slavković 2015). Partnera za realizaciju projekta republička i gradska vlast su pronašli u *Eagle Hillsu*, kompaniji iz Ujedinjenih Arapskih Emirata.

Tokom 2014. godine započelo je uklanjanje šina i obnovljena je zgrada nekadašnje Beogradske zadruge (kasnije Geozavoda), gde je smeštena centrala firme “Beograd na vodi” i predstavljen masterplan projekta. Tim činom je zgrada koja je bila simbol Savamale transformisana u centralu budućeg novog dela grada. Usvojen je i Plan područja posebne namene za “Beograd na vodi”, a kako bi se projekat legalizovao, usvojen je i *lex specialis* (Perić 2020). Izgradnja ne ide brzinom koju je na početku optimistično najavio državni vrh. Prva zgrada je otvorena 2018. kada su useljeni i prvi stanari, a tržišni centar je otvoren tokom pandemije 2020. godine.

Jedan od najvećih skandala oko “Beograda na vodi” se dogodio krajem aprila 2016. godine, kada je grupa maskiranih ljudi u organizovanoj akciji, praćena teškom mehanizacijom, porušila deo Savamale u Hercegovačkoj ulici. Iako je policija bila više puta kontaktirana te noći, niko nije reagovao. Pojedini domaći i strani službenici, kao i novinari, uočili su veliki broj nepravilnosti u radu javnih službi te noći. Takav razvoj događaja pojačava sumnje da je akcija rušenja bila koordinisana sa nekih viših političkih instanci. U toj ilegalnoj akciji očišćen je prostor koji je iskorišćen za nastavak izgradnje “Beograda na vodi”.

Osim toga, javljaju se mnoge nejasnoće i kontradiktornosti koje prate “Beograd na vodi”. Neke od njih su vezane za to što nije bilo javnog dijaloga, te što šira stručna zajednica nije konsultovana. Zatim, tu je nedovoljno jasna finansijska konstrukcija koja podržava projekat. Konačno, ne treba zaboraviti pitanja funkcionalne održivosti projekta, kao i grada u celini. Upitno je kako će značajno povećanje broja stanovnika u tom delu grada (Zeković, Maričić i Vujošević 2018) odraziti na saobraćaj i druge komunalne usluge (Popović 2019).

Odgovor zainteresovanih građana na nemogućnost učešća u planiranju razvoja grada se javio kroz brojne demonstracije koje je organizovala inicijativa “Ne da(vi)mo Beograd”. Protesti su bili najbrojniji tokom

2016. godine, sa željom da ukažu na nelegitimnost projekta i traže građansko učešće u upravljanju gradom, protiveći se “neoliberalnom instrumentalizmu” (Matković i Ivković 2018).

7.0 Novi život Novog Beograda

Na levoj obali Save, između starog jezgra Beograda i Zemuna, nalazi se Novi Beograd. Danas je to najveća beogradska opština sa preko 200.000 stanovnika. Planovi za urbanizaciju ovog nekada močvarnog zemljišta postojali su od 1920-tih, ali su uvek odlagani, uglavnom zbog razloga finansijske prirode. Nakon Drugog svetskog rata, vlast je započela izgradnju Novog Beograda, potpuno novog dela grada, koji je trebalo praktično i simbolički da predstavi moć novoformirane socijalističke države. Novi Beograd je bio planiran na modernističkim principima (Mecanov 2009), a predviđena dominantna funkcija je bila “upravljačka” funkcija. U skladu sa tim, zgrada Centralnog komiteta KPJ i zgrada Saveznog izvršnog veća su bile neke od prvih izgrađenih objekata. Usledilo je suočavanje sa ekonomskom realnošću preterano ambicioznog projekta. Finansijska sredstva su preusmerena u izgradnju stambenih blokova, a Novi Beograd je apsorbovao veliki deo doseljenog stanovništva za potrebe industrijskog i sveukupnog razvoja grada. Prvi stambeni blokovi su izgrađeni tokom pedesetih godina 20. veka, dok je veliki broj njih izgrađen u nastupajućim decenijama. Tako je umesto “upravljačke” dominantna funkcija Novog Beograda postala rezidencijalna, a ovaj deo grada je često kolokvijalno nazivan “spavaonicom”. Pre privatizacije je većina stanova na Novom Beogradu bila u javnom/društvenom vlasništvu, a najveći deo stanovništva je pripadao modernoj jugoslovenskoj srednjoj klasi (M. Petrović i Backović 2009). Nakon devedesetih godina 20. veka zemljište koje je ostalo slobodno postaje vrlo interesantno novim investitorima u talasu komercijalizacije koji nastupa. Izgradnja novih poslovnih zgrada te otvaranje novih komercijalnih objekata dovode do razvoja još jedne izražene funkcije ovog dela grada – komercijalne. Kako bi u toj transformaciji i simbolika odigrala svoju ulogu, nekadašnja zgrada Centralnog komiteta je privatizovana, renovirana i postala poslovni centar sa prestižnim kancelarijskim prostorom i tržnim centrom.

Nepostojanje prethodnih značajnijih naselja na tom prostoru omogućio je planiranje novog grada oslobođenog prethodnih istorijskih ili ideoloških uticaja (Blagojević 2009; Kulić 2013), kao i realizaciju pro-

jekta bez značajnih imovinsko-pravnih komplikacija. Iako neki blokovi i zgrade predstavljaju istinske primere modernističke arhitekture i delovi Novog Beograda otelotvorenje modernističkoga grada, ipak se ne može skrajnuti činjenica da taj proces nije u potpunosti realizovan i da je kao nedovršen (Blagojević 2007) ovaj deo grada ušao u proces urbane tranzicije. Ideali zamišljeni tokom projektovanja Novog Beograda su se izgubili tokom poslednjih decenija i aktuelna perspektiva ovog dela grada je utemeljena na ideologiji “turbo-kapitalizma” (Dimitrijević 2009, 111). Nova tržišna paradigma je uticala i na urbanu paradigmu Novog Beograda, promenivši njegovu poziciju unutar gradskog nivoa sa periferne ka centralnoj (Blagojević 2008).

Novi Beograd nije rezultat spontanog urbanog razvoja, već rezultat planske izgradnje. Tako je ovaj deo grada dugo bio pošteđen bespravne izgradnje koja je pogađala Beograd, posebno njegove obodne prostore. Transformacija Novog Beograda nije bila vođena samo kapitalističkim, već i nacionalističkim narativom. Mnoge ulice koje su nosile imena povezana sa komunističkim nasleđem promenile su ime, dok je izgrađeno i nekoliko pravoslavnih crkava. Bespravna gradnja je takođe dobila na zamahu u post-socijalističkom periodu. Na krovovima stambenih zgrada često su vidljive dograđene konstrukcije, dok su kiosci pored trotoara postali sastavni deo urbane strukture. Osim toga je izrađen veliki broj poslovnih zgrada i tržnih centara na neiskorišćenom zemljištu time ojačavši novorazvijenu komercijalnu funkciju.

7.1 Urbana personifikacija savremenog kapitalizma

Neki delovi koji su izgrađeni početkom devedesetih godina 20. veka imali su priliku da se potpuno formiraju tokom procesa urbane tranzicije Novog Beograda. Takva je situacija sa Blokom 12, koji je takođe poznat i kao YU biznis centar. Blok 12 je od centralnih delova Beograda udaljen svega nekoliko kilometara. S obzirom na to da se nalazi u neposrednoj blizini zgrade Opštine Novi Beograd, te nekih simbola ovog dela grada kao što su Palata Srbija (nekadašnja zgrada Saveznog izvršnog veća), Hotel Jugoslavija i Beogradska Arena, Blok 12 je lociran u nezvaničnom središtu Novog Beograda. Imajući u vidu bulevar koji ga okružuju, blizinu auto-puta i broj linija javnog prevoza, saobraćajna dostupnost ovog dela grada je vrlo visoka. Blok 12 se sastoji od devet zgrada (ukupno 180.000 kvadratnih metara) i zajedničkog prostora iz-

među njih. Izgradnja je započela 1991. godine, prve zgrade su izgrađene do 1994, dok je ceo projekat završen 2002. godine.

U centralnim delovima Novog Beograda se u tranzicionom periodu formirala nova poslovna gradska zona, uglavnom pod uticajem tercijarne ekonomije (Jovanović i Ratkaj 2014; Ratkaj 2009). U ovom delu grada su izgrađene niže stambene zgrade boljeg kvaliteta, obrazovna struktura stanovništva je na višem nivou u poređenju sa drugim delovima Novog Beograda i sa republičkim prosekom, a stanari smatraju ovaj deo grada atraktivnim mestom za život (M. Petrović i Backović 2009). U centralnim delovima Novog Beograda je bilo planirano nekoliko trgova, ali taj plan nikada nije realizovan. Arhitekta Bloka 12 je imao ideju da stvori novi prostor gde će se ljudi susretati, projektujući između estetski upečatljivih zgrada prvi trg na Novom Beogradu (Jobst 2000). U prizemnom delu ovog kompleksa se nalaze komercijalni prostori, dok su na višim spratovima stanovi. Osim za dostavna vozila u jutarnjim časovima, te za vozila hitnih službi, unutar bloka nema saobraćaja. Garaže se nalaze u podzemnom nivou, a sam kompleks je okružen parkinzima.

Kako je i planiran kao stambeno-komercijalni kompleks, Blok 12 od samog početka ima izraženu komercijalnu funkciju. Tamo su stacionirani preduzetnici, trgovinske radnje, butici, manje uslužne firme, restorani i piljarnice. Sve do početka 21. veka okolina Bloka 12 nije bila u potpunosti izgrađena. To zemljište je iskorišćeno kasnije kako bi se izgradile prostrane poslovne zgrade, sa porastom tražnje za atraktivnim kancelarijskim prostorima.

Otvaranje Srbije prema svetu u 21. veku je između ostalog dovelo i do rasta IT sektora. Firme iz ovog sektora su locirane uglavnom u centru grada i na Novom Beogradu, a Blok 12 i njegova okolina su jedna od lokacija sa najvećom koncentracijom kompanija u ovoj delatnosti (Jocić 2019). Tokom prethodne decenije broj kompanija koje se bave informacionim tehnologijama u ovom susedstvu je u stalnom porastu,³ ali takođe i broj zaposlenih, kao i količina novca u opticaju. Struktura kompanija je veoma heterogena. Neke od njih su manji domaći *start-up*-ovi (od njih su se neki razvili u velike firme, npr. *Nordeus*), dok ima i veliki broj predstavništva stranih kompanija (npr. *Microsoft*, *TeleSign*). Adekvatni kancelarijski prostori i zadovoljavajuća infrastruktura (internet, saobraćajna dostupnost, relativno dobre mogućnosti za parking) su bili neki od najvažnijih faktora zašto su se kompanije odlučile za ovaj deo grada (Budo-

³ Godine 2016. njihov je broj narastao na preko 20 (Jocić 2019).

vić 2020; Jocić 2019). Veće kompanije su se ovde doselile nakon što su izgrađene nove poslovne zgrade u okolini, a lokalni *start-up*-ovi koji su se razvili mogli su u tim istim zgradama pronaći prostranije moderne kancelarijske prostore. Kompanije iz IT sektora su lokacijski fleksibilnije u odnosu na kompanije koje imaju direktni kontakt sa kupcima. One mogu da se, umesto na kupce, prevashodno orijentišu na potrebe svojih zaposlenih, koji su njihov ključni poslovni resurs.

8.0 Diskusija

Unutargradski položaj dva posmatrana susedstva predstavlja prvu razliku između njih. Relativno centralni položaj Savamale ispostavio se atraktivnim za kulturne i kreativne organizacije koje streme ka privlačenju posetilaca. Osim toga, vredno istorijsko nasleđe i, istovremeno, zapuštenost izgrađenog okruženja, odigrale su ključnu ulogu za urbanu regeneraciju vođenu kulturnim i kreativnim aktivnostima. Istorijsko nasleđe zbog inspirativnosti koje pruža kreativnim aktivnostima, a delimična zapuštenost je bila bitna jer su ti prostori bili dostupni po pristupačnim cenama za iznajmljivanje. S druge strane, Blok 12 i njegova okolina su privukli firme iz informatičkog sektora svojom dobrom infrastrukturuom i modernim poslovnim prostorom. Iako ne poseduje izrazitu centralnu lokaciju, to nije njegova mana. Najveći deo kompanija u ovom sektoru nema direktan kontakt sa kupcima, te im nije potrebna neka vrsta fizičkog “izloga”. Oni prezentuju svoje proizvode i usluge u virtuelnom svetu, a fokus prilikom izbora lokacije je okrenut prema zaposlenima, odnosno zadovoljenju njihovih potreba (saobraćajna povezanost i dostupnost, raspoloživi parking, prostran i dobro opremljen radni prostor i sl).

Jedno od pitanja je šta je ovakav razvoj značio za lokalno stanovništvo? Razvoj kulturne četvrti u Savamali je imao pojedinih prednosti. Interesovanje javnosti se okretalo ka ovom susedstvu, počela su da se pokreću pitanja od javnog interesa, redukovani su neki socijalni problemi poput sitnog kriminala i prostitucije. Kulturne i kreativne organizacije su takav razvoj podržavale svojim programima. S druge strane, rast broja posetilaca i turista, te razvoj noćne zabavne scene, imao je i negativne strane. Nivo buke koja traje do duboko u noć je rastao, povećavali su se problemi komunalne prirode, dok su mnogi stanovi u susedstvu pretvarani u hostele. Tako ovaj deo grada nije transformisan u atraktivno susedstvo za život, nedostajale su značajnije promene u strukturi lokalnog stano-

vništva, te se stoga klasična džentrifikacija nije dogodila (Jocić 2020). Blok 12 i okolina su se od kada postoje smatrali atraktivnim stambenim delom grada. Pojačani komercijalni razvoj doneo je određene poteškoće za lokalno stanovništvo, poput povećanih saobraćajnih gužvi i otežanog parkiranja. Iako je ovaj deo grada u relativno boljoj situaciji po tom pitanju od centra grada, rast parking-prostora ne može da prati rastuću potražnju. Deo stanova u Bloku 12 su iznajmljeni i firmama koje u njima sprovode svoje poslovne aktivnosti, time transformišući deo stambenog fonda u komercijalni. U ovom delu grada su propuštene prilike za povećanje kvaliteta života za lokalno stanovništvo. Prostori koji su bili namenjeni trgovima i javnim prostorima iskorišćeni su za izgradnju poslovnih zgrada koje nude prostrane kancelarijske prostore, tako prepuštajući tržišnim mehanizmima vodeću ulogu u urbanističkom planiranju.

Pitanje aktera koji diktiraju razvoj u različitim post-socijalističkim urbanim okruženjima je takođe pitanje na koje se delom može odgovoriti sagledavajući iskustva iz dva primera predstavljena u ovom radu. Veoma su značajni i mehanizmi koji se pri tome aktiviraju. Kulturne i kreativne organizacije su u poslednjih nekoliko godina počele da gube primat u uticaju na urbani razvoj Savamale, delom zbog finansijske održivosti njihovih aktivnosti, a delom i zato što je urbano okruženje koje je podržavalo njihov razvoj promenjeno. Prvi talas promena se dogodio sa rastom ugostiteljskog i zabavnog segmenta koji nije imao finansijskih poteškoća poput kulturnog i kreativnog sektora. Kao što je već napomenuto, ovaj talas promena je uticao na promene u kulturnom i kreativnom sektoru Savamale, ali ipak nije predstavljao ultimativnu opasnost. To se dogodilo sa “Beogradom na vodi”, koji se agresivno nametnuo kao dominantni pravac urbanističkog razvoja ovog dela grada. To je postignuto snažnim uticajima političke i ekonomske elite. Neki mehanizmi svojstveni tranzicionim društvima u regionu su viđeni i u Savamali. Nelegalno rušenje u Hercegovačkoj i izgradnja gigantskih istorijskih spomenika koji referišu na davnu istoriju su fenomeni slični onima koji su se takođe dogodili u Tirani ili Skoplju. Struktura čitavog susedstva se menja, čime se realizuje proces džentrifikacije. U ovom slučaju uočljivi su elementi (za investitore) profitabilne džentrifikacije i investitorskog urbanizma (Backović 2019), te se čitav razvoj uklapa u Davidsonov (2007) opis kolonizacije urbanog prostora od strane kapitala (Jocić 2020). U takvom okruženju glavni akteri u procesu džentrifikacije su vlada i korporacije te njihovo partnerstvo (Smith 2002). Tipologija džentrifikacije u post-socijalističkim urbanim regijama (Kubeš i Kovács 2020) nam može poslužiti kao okvir

unutar koga džentifikaciju ostvarenu preko “Beograda na vodi” možemo svrstati u kategoriju organizovane džentifikacije i super-džentifikacije.

Kompanije iz IT sektora su svoju moć u transformaciji urbanog prostora demonstrirale na potpuno drugačiji način. Njihovo prisustvo je direktno vidljivo preko velikih svetlećih reklama koje obasjavaju krovove novoizgrađenih poslovnih zgrada. Ostale prostorne reprezentacije nisu očigledne. Ipak, mnoge prakse koje definišu funkcionisanje Bloka 12 i okoline su promenjene pod uticajem velikog broja zaposlenih u kompanijama čije poslovanje počiva na uslugama zasnovanim na znanju. Veliki broj lokalnih preduzetnika delom posluje kako bi zadovoljio potrebe tog dela radnika. To je upečatljivo, na primer, kod restorana koji zenit svog dnevnog poslovanja dosežu tokom pauze za ručak, dok u večernjem terminu značajno opada njihova posećenost. Ta dinamika se poklapa sa dnevnom rutinom zaposlenih u kompanijama koje posluju u ovom delu grada. Velike svetske kompanije u IT sektoru obično grade kampuse sa svim sadržajima neophodnim za zadovoljenje potreba njihovih zaposlenih. Manji *start-up* ili predstavništvo strane firme u Beogradu se svakako ne mogu porediti sa kompanijama koje su svetski lideri na tom polju. Urbani razvoj Bloka 12 se prilagodio formiranom klasteru kompanija IT sektora. Naime, veliki broj malih preduzetnika je u ovom delu grada stvorio ponudu prilagođenu grupi ljudi zaposlenih u tom sektoru, na taj način spontano kreiravši okruženje nalik kampusu.

Simbolika koja obavlja urbani razvoj dva dela grada o kojima ovaj rad diskutuje otkriva dinamike koje karakterišu generalni post-socijalistički urbani razvoj. S jedne strane transformacija Savamale je često bila opisivana kao transformacija poput one viđene na primeru Berlina (Dragičević Šešić i Mihaljinac 2016). “Beograd na vodi”, gde finansijski motivi preovlađuju nad socijalnim i gde su viđeni autoritativni metodi i nedostatak transparentnosti u urbanom planiranju, predstavlja pre urbanu transformaciju nalik onoj u Dubajju (Koelemaj 2020). Ovakva transformacija je ostvarena pod uticajem kapitalizma sa značajnom ulogom države. S druge strane, u centralnom delu Novog Beograda je na delu transformacija grada pod uticajem tržišnih mehanizama neoliberalnog kapitalizma bez uticaja države. Trenutno profitabilne poslovne aktivnosti su tako promenile simboliku ovog prostora. Nekada deo grada koji je personifikovao urbano planiranje u komunističkom periodu, jedan je od simbola aktuelne urbane tržišno vođene transformacije.

9.0 Zaključak

Dinamike koje dominiraju urbanim razvojem u dva sagledana primera u ovom radu nisu jedine koje su prisutne u današnjem razvoju Beograda. Ipak, na osnovu primera Savamale i dela Novog Beograda, kao dva dela grada koji imaju drugačije urbanističko i socijalno nasleđe i strukturu, mogu se sagledati pojedine komponente koje upravljaju urbanim razvojem Beograda.

Neizvesnost i nedostatak vizije su zahvatili urbani razvoj Beograda u post-jugoslovenskom periodu. Tranzicioni vrtlog je progutao neka pozitivna nasleđa komunističkog perioda, a novi institucionalni okviri još nisu formirani. Stoga je moguće očekivati netransparentne i gotovo autokratske metode u urbanom razvoju post-socijalističkih gradova na Zapadnom Balkanu. S druge strane, profitabilne poslovne aktivnosti takođe imaju i imaće u budućnosti svoju ulogu u urbanoj tranziciji.

Ne sme se zaboraviti da je “pravo na grad” jedno od najvažnijih prava savremenog čoveka. Zbog toga je neophodno da javni interesi budu definisani i socijalna odgovornost zastupljena prilikom trasiranja urbanog razvoja. U trenutno aktuelnoj areni post-socijalističke urbane tranzicije, gde pravila igre nisu u potpunosti definisana, a institucionalni okvir nedovoljno razvijen, interesi kapitala svakako preovlađuju u odnosu na javne interese i socijalnu odgovornost. Građanske inicijative u takvom okruženju mogu da preuzmu ulogu čuvara javnog interesa, da se profilisu u ključnog aktera u post-socijalističkoj urbanoj tranziciji kao čuvara građanskog “prava na grad”.

BIBLIOGRAFIJA

1. Backović, V.. (2019). ‘The Specificity of Gentrification in the Postsocialist City: The Case of the Belgrade Waterfront Project’. In *Experiencing Postsocialist Capitalism: Urban Changes and Challenges in Serbia*, eds. Vera Backović and Jelisaveta Petrović. Belgrade, Serbia: University of Belgrade – Faculty of Philosophy, Institute for Sociological Research, 23-43.
2. Bassand, M., Kaufmann, V., Joye, D. (2001) ‘Vers Une Nouvelle Sociologie Urbaine?’ U: M. Bassand (ed.): *Enjeux de La Sociologie Urbaine*. Lausanne: Presses polytechniques et universitaire romandes, 247-56.

3. Blagojević, Lj. (2007). *Novi Beograd: Osporeni modernizam*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
4. Blagojević Lj. (2008). 'Pejzaž slobodnog tržišta'. *Forum* 53: 58-59.
5. Blagojević Lj. (2009). 'Novi Beograd: Glavni grad ničije zemlje'. U *Diferencirana Susedstva Novog Beograda*, ur. Zoran Erić. Beograd: Muzej savremene umetnosti, 22-33.
6. Borić, Tijana. 2017. 'Dvor u Savamali – Temelj srpskog Beograda izvan šanca'. *Kultura* 155: 356-74.
7. Budović, A. (2020). 'Dinamika i faktori lokalizacije znanjem intenzivnih poslovnih usluga u Beogradu'. Doktorska disertacija. Geografski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
8. Coldwell, W. (2016). '10 of the Best Industrial-Chic Spaces Worldwide.' *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/travel/2016/mar/07/top-10-industrial-chic-restaurants-exhibition-spaces-architecture> (November 19, 2020).
9. Davidson, M. (2007). 'Gentrification as Global Habitat: A Process of Class Formation or Corporate Creation?'. *Transactions of the Institute of British Geographers, New Series* 32 (4): 490-506.
10. Dimitrijević, A. (2009). 'Vrlo nova novobeogradska susedstva'. U *Diferencirana Susedstva Novog Beograda*, ur. Zoran Erić. Beograd: Muzej savremene umetnosti, 109-19.
11. Dragičević Šešić M.,,Mihaljinac N. 2016. 'From City Identity to City Branding: Artivistic Initiatives or Top-down Urban Regeneration?'. In *The Role of Cultural Institutions and Events in the Marketing of Cities and Regions*, ed. Tomasz Domański. Lodz, Poland: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 93-103.
12. Fassmann, H., i Rainer M.. (1994). 'European East-West Migration 1945-1992'. *The International Migration Review* 28 (3): 520-38.
13. Gavrilović S. 2013. 'Savamala: Mit o gradu - Prostorno fizički okvir'. *Kamenzind* 2: 22-29.
14. Göler D., Grčić M., i Ratkaj I. (2007). 'Tendenzen Der Jüngerer Industriellen Entwicklung in Serbien Und Ihre Regionale Differenzierung – Untersucht Mit Einem Quantitativen Analyseansatz'. *Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft* 149: 109-32.

15. Göler D, ir Lehmeier H. (2012). 'From Post-Socialist Transition to Globalisation and Europeanisation? Metropolitan Development in Belgrade, Bucharest and Sofia'. *Collection of papers – Faculty of Geography at the University of Belgrade* 60: 33-48.
16. Gordić G.. (1997). 'Znamenite građevine Beograda XIX veka'. *Nasleđe* 1: 25-31.
17. Grčić M.. (1990). *Analiza prostorne organizacije industrije regiona Beograd*. Beograd: Ekonomski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
18. Grčić M., i Ratkaj I. (2006). 'Strukturne promene i regionalna diferencijacija industrije Srbije u periodu tranzicije (1988-2005)'. *Glasnik Srpskog geografskog društva* 86: 97-112.
19. Hirt, S. (2008). 'Landscapes of Postmodernity: Changes in the Built Fabric of Belgrade and Sofia Since the End of Socialism'. *Urban Geography* 29 (8): 785-810.
20. Hirt S. (2009). 'Belgrade, Serbia, City Profile'. *Cities* 26: 293-303.
21. Hirt S. (2012). *Iron Curtains: Gates, Suburbs, and Privatization of Space in the Post-Socialist City*. Hoboken, N.J., USA: Wiley & Sons.
22. Jobst M. . (2000). 'Stambeno-poslovni objekat G u Bloku 12, Novi Beograd'. *Arhitektura Energoprojekt* 10: 13-18.
23. Jocić N.. (2019). 'Creative Economy in a Post-Socialist Transitional Context: Spatial Distribution of Creative Activities and Their Interrelation with Urban Milieus in City Quarters of Belgrade'.
24. Jocić N.. (2020). 'Culture-Led Urban Development vs. Capital-Led Colonization of Urban Space: Savamala—End of Story?' *Urban Science* 4 (3): 35.
25. Jocić N., Budović A., iWinkler A.. (2017). 'Dynamics Behind the Rise of a Creative Space? A Creative Quarter Development in Belgrade'. In *The Impact of Artists on Contemporary Urban Development in Europe*, GeoJournal Library, eds. Monika Murzyn-Kupisz and Jarosław Działek. Cham, Switzerland: Springer International Publishing, 121-39.
26. Jovanović M.iRatkaj I. (2014). 'Functional Metamorphosis of New Belgrade'. *disP – The Planning Review* 50 (4): 54-65.

27. Koelemaj J.. (2020). 'Dubaiification in Practice: An Inter-Scalar Analysis of Belgrade Waterfront'. *Urban Geography*: 1-19.
28. Kovács Z. (2020). 'Do Market Forces Reduce Segregation? The Controversies of Post-Socialist Urban Regions of Central and Eastern Europe'. In *Handbook of Urban Segregation*, Edward Elgar Publishing, 118-33.
29. Kubeš J., i Kovács Z. (2020). 'The Kaleidoscope of Gentrification in Post-Socialist Cities'. *Urban Studies*: 004209801988925.
30. Kulić, V. (2013). 'National, Supranational, International: New Belgrade and the Symbolic Construction of a Socialist Capital'. *Nationalities Papers* 41 (1): 35-63.
31. Lukić V.. (2015). *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji*. Dve decenije izbeglištva u Srbiji. Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije.
32. Matković A. i Ivković M. (2018). 'Neoliberal Instrumentalism and the Fight against It: The "We Won't Let Belgrade D(r)Own" Movement'. *East European Politics* 34 (1): 27-38.
33. Mecanov D. (2009). 'Arhitektonski konkursi na Novom Beogradu od 1947. do 1970. godine'. *Nasleđe* 10: 113-40.
34. Nedić S. (2012). 'Palata Beogradske zadruge'. *Nasleđe* 13: 49-57.
35. Nedović-Budić, Zorica, Sasha Tsenkova, and Peter Marcuse. 2006. 'The *Urban Mosaic of Post-Socialist Europe*'. In *The Urban Mosaic of Post-Socialist Europe. Space, Institutions and Policy*, eds. Sasha Tsenkova and Zorica Nedović-Budić. Heidelberg: Physica-Verlag, 3-20.
36. Pavlović M. (2013). 'Knez Miloš i njegova Sava(Mala)'. *Kamenzind* 3: 33-36.
37. Peacock L. (2013). 'Sećanje na Luku Čelovića'. *Kamenzind* 1: 21-25.
38. Perić A. (2020). 'Public Engagement under Authoritarian Entrepreneurialism: The Belgrade Waterfront Project'. *Urban Research & Practice* 13 (2): 213-27.
39. Petrović J. (2008). 'Zgrada Zadužbine Luke Čelovića – Karađorđeva 65, Zagrebačka 1-9 i Gavrilina Principa 16'. *Nasleđe* 9: 227-38.
40. Petrović M. i Backović V. (2009). 'Istraživanje susedstva u Novom Beogradu'. U *Diferencirana Susedstva Novog Beo-*

- grada*, ur. Zoran Erić. Beograd: Muzej savremene umetnosti, 63-86.
41. Petrović-Balubdžić M. (2017). 'Creating the Belgrade Waterfront Identity through a Prism of Architecture and Urban Planning Competitions'. *Spatium* (37): 74-81.
 42. Popović V. (2019). 'Beograd zbog rekonstrukcija više nije funkcionalan grad.' *Voice of America*. <https://www.glasamerike.net/a/beograd-zbog-rekonstrukcija-vi%C5%A1e-nije-funkcionalan-grad/4959476.html> (November 21, 2019).
 43. Ratkaj I. (2009). Prostorno-funkcionalna organizacija Beograda. Beograd: Geografski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
 44. Roberts M. (2006). 'From "Creative City" to "No-Go Areas" – The Expansion of the Night-Time Economy in British Town and City Centres'. *Cities* 23 (5): 331-38.
 45. Samardžić N. (2009). 'Od prve moderne nezavisnosti do prve jugoslovenske integracije'. *Helsinška povelja* 131-132: 52-55.
 46. Slavković Lj. (2013). 'Beograd na političkoj volji'. *Kamenzind* 4: 6-15.
 47. Slavković. 2015. 'Belgrade Waterfront: An Investor's Vision of National Significance.' *Failed Architecture*. <https://failedarchitecture.com/belgrade-waterfront/> (November 1, 2020).
 48. Smith N.. (2002). 'New Globalism, New Urbanism: Gentrification as Global Urban Strategy'. *Antipode* 34 (3): 427-50.
 49. Stojanović M. (2018). 'Savski Amfiteatar: Od društveno odgovornog socijalizma do surovog kapitalizma.' *Gradnja*. <https://www.gradnja.rs/savski-amfiteatar-od-drustveno-odgovornog-socijalizma-do-surovog-kapitalizma/> (November 24, 2020).
 50. Sýkora L. (2005). 'Gentrification in Post-Communist Cities'. In *Gentrification in a Global Context*, eds. Rowland Atkinson and Gary Bridge. Abingdon, UK: Taylor & Francis, 90-105.
 51. Sýkora L. i Bouzarovski S.. (2012). 'Multiple Transformations: Conceptualising the Post-Communist Urban Transition'. *Urban Studies* 49 (1): 43-60.
 52. Tsenkova S. (2006). 'Beyond Transitions: Understanding Urban Change in Post-Socialist Cities'. In *The Urban Mosaic of Post-Socialist Europe*, Contributions to Economics, eds. Sasha Tsenkova and Zorica Nedović-Budić. Heidelberg: Physica-Verlag, 21-50.

53. Tsenkova S. i Nedović-Budić Z. (2006). 'The Post-Socialist Urban World'. In *The Urban Mosaic of Post-Socialist Europe. Space, Institutions and Policy*, eds. Sasha Tsenkova and Zorica Nedović-Budić. Heidelberg: Physica-Verlag, 349-66.
54. Vojković G., Miletić R. i Miljanović D. (2010). 'Savremeni demografsko-ekonomski procesi u prostoru beogradske aglomeracije'. *Glasnik Srpskog geografskog društva* 90 (1): 215-35.
55. Vujošević M. i Nedović-Budić Z. (2006). 'Planning and Societal Context. The Case of Belgrade, Serbia'. In *The Urban Mosaic of Post-Socialist Europe*, eds. Sasha Tsenkova and Zorica Nedović-Budić. Heidelberg: Physica-Verlag, 275-94.
56. Vujović S. (2014). 'Socioprostorni identitet Beograda u kontekstu urbanog i regionalnog razvoja Srbije.' *Sociologija* 56 (2): 145-66.
57. Vujović S. i Petrović M. (2007). 'Belgrade's Post-Socialist Urban Evolution: Reflections by the Actors in the Development Process'. In *The Post-Socialist City*, The GeoJournal Library, ed. Kiril Stanilov. Dordrecht, Netherlands: Springer, 361-83.
58. Vuksanović-Macura Z. (2015). 'Bara Venecija i Savamala - željeznica i grad'. *Nasledje* (16): 9-26.
59. Zeković S., Maričić T. i Vujošević M. (2018). 'Megaprojects as an Instrument of Urban Planning and Development: Example of Belgrade Waterfront'. In *Technologies for Development*, eds. Silvia Hostettler, Samira Najih Besson, and Jean-Claude Bolay. Cham, Switzerland: Springer International Publishing, 153-64.

izvorni znanstveni članak / original scientific article
primljen / received: 23. 07. 2020.

UDK: 141.336

FENOMENOLOGIJA SUFIZMA

Rusmir ŠADIĆ

University of Tuzla, Faculty of Philosophy,
Tihomila Markovića 1, 75000 Tuzla, B&H
E-mail: rusmirsadic@yahoo.com

ABSTRACT

Sufizam u svojoj doktrinarnoj i praktičnoj dimenziji predstavlja integralni dio tradicije islama, koji upotpunjuje njegovu duhovnu, intelektualnu i kulturnu komponentu. U radu nastojim osvijetliti polje sufizma kroz fenomenološku analizu (duhovnog) Puta, doktrine i prakse, karakterističnih za sufijski nauk. Rad u grubim linijama skicira temeljne konture metafizike sufizma koja je duboko sedimentirana unutar svakog polja njegova povijesnog ozbiljenja. Takav pristup slijedi referiranja na pojedine izvore klasičnog tipa, ali i na interpretacijske osvrte ponuđene u recentnim izdanjima pojedinih savremenih autora.

Ključne riječi: fenomenologija, Sufizam, duhovni put, doktrina, praksa, metafizika, Islam

PHENOMENOLOGY OF SUFISM

In its doctrinal and practical dimension, Sufism is an integral part of the tradition of Islam, which complements its spiritual, intellectual and cultural component. In this paper, I try to point out the field of Sufism through a phenomenological analysis of the (spiritual) Path, the doctrine and practice that are characteristic of the Sufi doctrine. In a rough outline, the paper sketches the fundamental contours of the metaphysics of Sufism which is deeply sedimented within each field of its historical realization. Such an approach follows references to some classical sources, but also to interpretative reviews offered in recent publications of some contemporary authors.

Keywords: phenomenology, Sufism, spiritual path, doctrine, practice, metaphysics, Islam

1.0 Uvod

Tradicija sufizma je neodvojivo vezana za konstitutivna vrela islama, dok je praktična dimenzija njegova nauka, kao karakteristična metodologija primjene znanja/principa (*tariqa*), stara koliko i sam vjerovod zakon (*šaria*) objavljen u Kur'anu kao posljednjoj Riječi Božijoj. Poslanik islama je viđen kao onaj na kome počiva Božija pažnja i koji mora biti slijeđen na Putu ka Bogu. Sufije će upravo iz njegovih riječi i postupaka crpiti temeljne postulate vlastitog učenja i naputke za duhovni odgoj.

I dok su sufije samu suštinu sufizma i njegov unutarnji smisao dijele među najbližim drugovima Poslanika islama a njega kao duhovnu paradigmu i prvog istinskog učitelja (*šayh*), na one koji će prvi ponijeti ime sufije/a ili njime biti označeni moralo se pričekati do II stoljeća islama, kada su Abu Yazid al-Bistami, Junayd al-Bagdadi, Ma'ruf al-Karhi i Mensur Hallaj udarili kamen temeljac formativnog perioda sufizma. Prva značajna djela o sufizmu nastaju krajem X i tokom XI stoljeća. Prvo takvo djelo ispisuje Abu Bakr Sarraj pod naslovom *Kitab al-Luma*¹, koga slijedi Hujwiri sa čuvenim djelom *Kašf al-mahjub*² i Qušayri koji u svojoj *Risali*³ kroz tri opsežna poglavlja govori o znamenitim sufijama,

¹ *Kitab al-Luma* predstavlja jedno od najranijih sačuvanih djela o sufizmu koje je posvećeno različitim kategorijama znanja/spoznaje te eksplikaciji karakterističnih sufijskih pojmova i iskaza. Sarraj nastoji afirmirati sufizam kao autentično religijsko učenje. Također, jedna od najvažnijih značajki ovog djela sadržana je u činjenici što je autor nastojao pokazati kompatibilnost sufizma sa sunitskom interpretacijom islama.

² *Kašf al-mahjub* je Hujwirijevo najznačajnije, posljednje napisano i jedino sačuvano djelo. Smatra se kako je Hujwiri u djelu *Kašf al-mahjub* slijedio nacrt koji je njegov prethodnik Abu Bakr Sarraj postavio u djelu *Kitab al-luma*. Djelo je podijeljeno na dvadeset i pet poglavlja od kojih svako sadrži potpoglavlja. Sadržaj sukladira onome iz Sarrajovog djela, budući se i Hujwiri bavi analizom duhovnog profila znamenitih sufija te njihovim učenjem i principima na kojima se zasniva sam sufizam. Prijevod na engleski jezik, a što je inače prvi prijevod na neki od evropskih jezika, ponudio je R. A. Nicholson na temelju izdanja iz Lahorea. Vidi: Hujwiri, *The Kašf al-Mahjub, The Oldest Persian Treatise on Sufism by Hujwiri*, trans. R. A. Nicholson, Gibb Memorial Series, London, 1911, reprint 1959. Ono što je karakteristično za ovo djelo jeste da je izvorno napisano na perzijskom jeziku. Važne interpretacije o povijesnom značaju ovog djela mogu se pronaći u sljedećim izvorima: Carl Erns, *Sufism – An Introduction to the Mystical Tradition of Islam*, Shambhala, 2016; Idries Shah, *The Sufis*, ISF Publishing, London, 2015.

³ Qušayri, *Al-Risala al-qushayriyya fi 'ilm al-tasawwuf*, Dar ihya' al-turath al-'arabi, Beirut, 1998. Qušayrijeva *Risala* ima sasvim jasnu apologetsku intenciju: prikazati sufizam kao legitimnu i respektabilnu islamsku znanstvenu disciplinu u potpunom skladu sa slovom i duhom islamskog vjerovodakona (*šaria*). Za više pojedinosti u vezi sa karak-

specifičnim sufijskim pojmovima te o duhovnim stupnjima (*maqamat*) i njihovim znakovima. Njima se može pridodati manje poznato djelo Kalabadhija *Kitab al-ta'arruf* te djelo *Asrar al-tawhid* slavnog Abu Saida Abu al-Hayra. Međutim, moralo se pričekati na al-Gazalija koji će sa svojim *Ihyaom* pripremiti put za opće priznanje sufizma i na Ibn Arabija čiji *Fusus* i *Futuhat* predstavljaju fundamentalne tekstove doktrinarnog sufizma.

Rad se sastoji iz u uvoda i tri poglavlja. Prvo poglavlje je posvećeno općoj analizi onoga *što sufizam jeste*, te razumijevanju određenih religijskih kategorija i realiteta karakterističnih za tu vrstu diskursa. Genealogija derviških redova te bogato intelektualno i duhovno naslijeđe svjedoče kako je sufizam izrazito živa mistična tradicija islama, koja tokom svih četrnaest stoljeća snažno obogaćuje duhovnu dimenziju islama. Predmet drugog poglavlja je *doktrina* sufizma, čije će glavne konture biti iscertane na primjeru dva fundamentalna sufijska nauka, i to onome o transcendentnom jedinstvu bitka (*wahdah al-wujud*) koje zorno odslikava sufijsko razumijevanje Apsoluta, a koje skončava u teoriji o savršenom čovjeku (*insan al-kamil*). *Praktični* sufizam ili ono što uključuje pitanje odgoja duše (*tarbiyyah al-nafs*), te metafizička prosezanja kroz različita duhovna stanja (*ahwal*) i postaje (*maqamat*) bit će razmatrano u posljednjem poglavlju.

2.0 Put

Fenomenološki pristup sufizmu cilja na odgonetanje onog *što sufizam jeste* i onog *kako se to što on jeste nadaje unutar sasvim određenog* i karakterističnog *religijskog iskustva*. Temeljna intencija fenomenološkog pristupa leži u pokušaju da se odredi opseg i sadržaj onog što pripada određenom području – u našem slučaju području sufizma – a na temelju odgonetanja suštine koja je njemu imanentna.

Jedan od najčešće korištenih pojmova unutar sufijske terminologije

terom sadržaja i stilom kojim je *Risala* pisana vidi predgovor prevodioca engleskog izdanja; Qushayri, *Epistle on Sufism*, Garnet Publishing, 2007, (trans. Alexander Knysh), kao i uvod koji je Hamid Algar napisao za ranije objavljeni prijevod drugog izdanja *Risale*; Qushayri, *Principles of Sufism by al-Qushayri*, trans. Barbara von Schlegell, introd. Hamid Algar, Mizan Press, Berkeley, 1990. *Risala* je također prevedena i na bosanski jezik pod naslovom: Kušejri, *Risala – Kušejrijeva poslanica o tesawwufskoj znanosti*, Bookline, Sarajevo, 2006.

a koji se nerijetko javlja i kao sinonim za sufizam u praktičnom smislu jeste pojam *Put* (*suluk/tariq*). *Put* je simbol za nikad dovršenu i okončanu potragu za Bogom. *Put* je simbol za ono kretanje koje omogućava viđenje iz blizine ili samu blizinu spram onog što jeste Krajnji Cilj. Zato se sufijom često naziva onaj ko je stigao (*sahib al-wusul*). Sufijski put – sa jasno razvijenim principima i metodologijom – omogućava *putniku* (*salik*) da posredstvom potpune predanosti duhovnom sazrijevanju transcendirira vlastito sopstvo i dosegne blizinu Apsoluta na sasvim vlastit i neponovljiv način.

Fenomen *puta* (*suluk/tariqa*) cilja na jasno naznačenu i pravilima normiranu duhovnu stazu koja vodi ka Izvoru, odakle put zapravo proizlazi ali i gdje se zasvodi. *Biti na Putu* znači preuzeti aktivnu ulogu duhovnog tragaoca (*salik*) koji je spreman stupiti na polje duhovne borbe (*mujahada*) kako bi okusio plod istinskog osvjedochenja (*mušahada*). Sufizam naučava da samo onaj ko odlučno stupi na duhovni put (*tariqa*) osvjetljavajući ga svjetlom vjerezakona (*šaria*) ima priliku dosegnuti zbilju/istinu (*haqiqa*) koja je smještena onkraj samih stvari i pridržana za one “koji su u znanje upućeni”. Sufija koji bi odstupio od određenih principa vjerezakona ili bi kanio ukazati na izlišnost pridržavanja određenih obredoslovnih radnji i odredbi šerijata općenito, a po dostizanju izvjesnih duhovnih stupnjeva koji garantiraju “blizinu” spram Boga i vrlo vjerovatno stupanj prijateljevanja s Bogom (*wilayah*), zapravo bi tim činom samome sebi oduzeo takav status (*sufije*) i svrstao se u red onih koje oficijelni sufizam i sufijski nauk osuđuju.

U nastojanju da ponudi odgovor na pitanje šta sufizam jeste, Anamarije Schimmel zapaža kako raznolikost postojećih i kroz povijest ponuđenih odgovora snažno podsjeća na priču o slonu iz Rumijeve *Mesnevice*. Naime, ljudi koji su bili u mraku, dodirujući različite dijelove slonova tijela, nastojali su odgonetnuti šta je u pitanju i svaki put su ponudili drugačiji odgovor. Jednom je riječ o lepezi, drugi put o stubu, treći put o prijestolju, ali niti pri jednom pokušaju nije bio ponuđen odgovor koji bi pokazao da je stvorena jedno cjelovita predodžba koja otkriva šta je posrijedi. Prema mišljenju ove slavne njemačke orijentalistice iz čijeg pera su proizašla neka od najznačajnijih djela o islamskoj intelektualnoj i duhovnoj tradiciji, isti slučaj je i sa sufizmom koji se uobičajeno razumijeva kao islamski misticizam, a kod koga mnoga određenja ciljaju samo na jednu dimenziju onog što pripada tom fenomenu, istovremeno previđajući ili potiskujući druge elemente koji ipak učestvuju u kreiranju onog što taj pojam zbiljski označava.

Svaki misticizam, pa tako i islamski – ukoliko takvo kvalificiranje u ovoj fazi prihvatimo kao legitimno – upućuje na jednu vrstu duhovnog iskustva u kome tragalac/mistik traga/teži ka samoj zbilji, a pri čemu nešto takvo ne ovisi o senzualnoj niti racionalnoj metodi, nego tragalac “biva vođen unutarnjim svjetlom”. Riječ je o onoj mudrosti koja izmiče diskurzivnom mišljenju i svakom pokušaju umskog raskrivanja, te koja srcu postaje imanentna posredstvom duhovnog pročišćenja (*via purgativa*) i prosvjetljenja (*via illuminativa*).⁴

Jedno od prvih zabilježenih određenja sufizma – a koje bi htjelo ostati vjerno mogućim izvedenicama korijenskog značenja same riječi – jeste ono koje je ponudio Hujwiri u znamenitom djelu *Kašf al-mahjub*: “Neki tvrde da je sufija nazvan tako zato što nosi vunenu odjeću/hrku (*jama-i suf*), drugi zbog toga jer je on u prvom saffu (*saff al-awwal*), dok treći ističu kako sufije pripadaju Drugovima sa sofe (*ashab al-suffa*). Nadalje, ima i onih koji tvrde da je taj naziv izveden iz riječi *safa*’ (čistoća).⁵” Bilo kako bilo, svako od ovih određenja ukazuje na jednu od bitnih dimenzija onog što sufizam jeste ili bi pak trebao biti, pri čemu se ne bi smjelo pasti u zamku svođenja tog fenomena na jednu od ovih definicija a pogotovo ne na one koje ukazuju na određene elemente izvanjskog karaktera.

Među nizom određenja koja Hujwiri bilježi navest ćemo samo dva koja se vezuju za poznate autoritete među sufijama. Naime, dok je Šibli isticao kako naziv sufija pripada “onome ko na oba svijeta ne vidi ništa drugo do li Gospodara”, Junayd el-Bagdadi je naznačio osam principa na kojima se temelji tesawwuf, a koji su bili prisutni u praksi Vjerovjesnika: žrtvovanje, zadovoljstvo, strpljenje, išaret, usamljenost, nošenje odjeće od vune, hodočašće i siromaštvo. Ipak, prihvatajući sve navedeno, Hujwiri će kazati kako je sufizam toliko uzvišen da ne može imati definiciju ili jedno određenje. Konačno, imajući u vidu ukupnu tradiciju sufizma, nema sumnje da je riječ o onome fenomenu kome doktrinarno i praktično pripadaju pitanja duhovnog iskustva, odgoja duše, intuitivne spoznaje, božanske ljubavi te duhovnih stanja i stupnjeva.

Fenomenološki pristup sufizmu koji se temelji na neposrednom duhovnom iskustvu – pokazuje kako Bog kao Najviša Zbilja nije ništa predmetno ili objektivno fiksirano što kao takvo trebamo (pro)naći, nego

⁴ Vidi: Annemarie Schimmel, *Mystical Dimensions of Islam*, Chapel Hill, NC: The University of North Carolina Press, 1978.

⁵ Hujwiri, *The Kashf al-Mahjub, The Oldest Persian Treatise on Sufism by Hujwiri*, trans. R. A. Nicholson, Gibb Memorial Series, London, 1911. (reprint 1959), str. 30.

ono *susrećuće*, što nas pri tom samom *susretu* suštinski određuje. Drugim riječima, ne samo da Bog nije nešto objektivno u smislu predmetno danog načina bivanja i odnošenja nego je aktivno determinirajuća Zbilja koja snagom vlastitog bivanja/opstojanja privlači onog što jeste *na Putu*, te ono što subjekt iskušava kao razinu vlastite samorealizacije, suštinski nije drugo do li čin božanskog samoočitovanja, pri čemu sam subjekt jeste mjesto javljanja Transcendencije.

Iščezavanje konačnog u Beskonačnom ili samoutrnuće (*fana'*) vremenitog u Vječnom nije nikakva destrukcija nego dekonstrukcija onog sopstva koje sebe sada vidi optrajavajućim s Bogom (*baqa'*) a ne kao autonomnu egzistenciju koja postaje parnjak spram Apsoluta, narušavajući tako princip apsolutnog jedinstva (*tawhid*).

Premda kur'anski iskaz "...pa gdje god se okrenete tamo je Allahovo Lice" ima svoj konkretan povijesni povod, sufije nastoje živjeti u skladu s njim te princip Božije *sveprisutnosti* učiniti fundamentalnim načelom vlastitog duhovnog puta. Svijest o Božijoj *sveprisutnosti* snažno je povezana sa poznavanjem duhovne gramatike i znakova Božijeg samoočitovanja ili duhovnospoznajne osposobljenosti za čitanje "šifri transcendencije". Bog se u islamu primarno javlja pod dva vida, posredstvom objave (*wahy*) i posredstvom kreacije/stvaranja (*halq*). Stoga sufije u svakom egzistentu vide božansku kreaciju i jedan od modusa Njegova bitka (*anha al-wujud*). Stoga na putu ka Bogu sve može biti znak i ništa nužno nije znak. Potencijalno, sve ukazuje na Njegovo Lice, ali ono što On jeste ostaje skriveno iza mnoštva velova fenomenalnog svijeta.

Bliska ovoj ideji jeste ona o Božijem *sveviđenju* koja sufijino srce drži budnim a čiji značaj na putu duhovnog samoozbiljenja naglašavaju mnogi učitelji sufizma. Spoznati smisao ovog duhovnog principa znači vjerovati i ophoditi se u skladu s uvjerenjem da su Božija pažnja i pogled neprekidno usmjereni ka čovjeku, te da bi grijehenje predstavljalo izravni neposluh u trenutku dok se s Uzvišenim gledate licem u Lice. Na toj razini, grijeh nije puki neposluh ili duhovni posrtaj, nego prkos i najveći stupanj oholosti kod onog koji se ne susteže prekršiti zakon u samom prisutnosti Zakonodavca. To je izravno pokazano definicijom *ihsana* koju sufije neumorno naglašavaju a koju je izrekao sam Poslanik islama na upit Meleka objave u prisustvu čestitih drugova (*ashab*). Nakon što je odgovorio šta je *iman* i *islam*, Pečat poslanika nudi definiciju *ihsana* rekavši: "Ihsan je da vjeruješ u Boga kao da Ga vidiš, jer ako ti Njega ne vidiš, On tebe zasigurno vidi."

Neki istraživači govore o trostrukoj dimenziji sufizma, koja se

ogleda kroz znanje/doktrinu, metodu/praksu i zbilju. Doktrina odgovara znanju sukusiranom u vjerozakonu (*šaria*'), odnosno u onome što čini konstitutivnu tradiciju islama, dok metoda cilja na praktičnu primjenu takvog znanja, a što nije drugo do li Put (*tariqa*) slijedeća onog koji jeste duhovna paradigma u islamu.⁶ Konačno, treća dimenzija jeste dimenzija duhovnog ozbiljenja koje uključuje unutarnje putovanje kroz ona stanja (*ahwal*) i duhovne stupnjeve (*maqamat*) koji vode sjedinjenju sa samom Zbiljom i neposrednom gledanju u raskrivenu istinu ukupne egzistencije.⁷

Antropologijski gledano, sufizam jeste ona staza duhovnog ozbiljenja u kojoj putnik prolazi sve razine preobrazbe vlastite duše, od prizemne (*nafs al-ammara*) do potpuno očišćene/savršene (*nafs kamila*), uspinjući se od palog i posrnulog do svjetlosnog čovjeka (*adam nurani*) koji se poput časnog Jusufa – kako to poredi Najm al-Din Kubra – uspijeva uspeti iz tamnog bezdana gdje su ga bacila “njegova braća” kojima je vjerovao i predao se u potpunosti.⁸ Uspinjući se iz svijeta prizemnog, mistični putnik se povezuje sa svojim duhovnim parnjakom ili svjedokom na nebu (*shahid fi al-sama*'), nakon čega srce biva osposobljeno za kontemplaciju Najviše Zbilje (*maqam al-mušahada*) i primanje onih spoznaja koje dolaze isključivo snagom mističnog otkrovenja (*mukašafa*).

Razvijajući učenje o Božijim Imenima i Svojstvima, sufije su nerijetko ukazivale na to kako je upravo čin dosezanja suštine božanskih imena i zaodijevanja vlastite duše božanskim svojstvima sama punina sufizma i onog čemu on poziva. Skidajući ovozemaljsku odoru i napuštajući “drugu prirodu” u koju je čovjek ukročio, te vraćajući se primordijalnom stanju duše u kome čovjek jeste nalik Bogu, sufije nastoje ozbiljiti cijelu lepezu božanskih imena te snagom iluminacije zadobiti izgublenu čistotu onostranosti i posvjedočiti predanost onom *Da* izrečenom pri preegzistentnom savezu (*misaaq*).

Drugi će tvrditi kako je cjelina sufizma sažeta u onom kur'anskom iskazu “Zaista smo mi Allahovi i Njemu se vraćamo” (II, 156). Premda nesumnjivo svi jesu Božiji, sufije naglašavaju kako svi toga podjednako nisu svjesni, te čak i ako jesu, onda Mu se svi u jednakoj mjeri ne “vraćaju”. “Vraćati se” Bogu ne samo u trenutku rastanka duše sa tijelom nego pri svakoj misli, na svakom mjestu i pri svakom djelu, za sufije znači biti

⁶ “Ako Allaha volite mene slijedite...”

⁷ Usp. Chittick, *Sufi Path of Love: The Spiritual Teaching of Rumi*, SUNY Press, 1984; F. Schoun: *Razumijevanje islama*, al-Kalem, 2008; F. Schoun: *Dimenzije islama*, el-Kalem, Sarajevo, 1996.

⁸ Najm al-Din Kubra, *Fawa'ih al-jamal*, Dar sa'ad al-sabah, Kairo, 1993.

od onih koji istinski putuju (*salikun*) putem povratka. Insistiranje na tom “traženju povratka” (*istirja*) bit će povod da Martin Lings (Abu Bakr Sirajuddin) u jednom od svojih ključnih određenja zaključi kako sufizam i nije ništa drugo do li “kretanje povratka ili (duhovno) otjecanje”, budući da je, prema mjerilima sufizma, ostatak zajednice “iako okrenut u pravom smjeru, nepokretan”.⁹ Drugim riječima, mogli bismo kazati da, premda svi jesu *na putu*, ipak svi ne *putuju*. Pokrenuti se na tom putu znači uvijek biti u stanju *slušati* eho onog Božijeg *alastu* te u onom izvanjskom/makrokosmičkom (*fi al-afaq*) i iznutarnjem/mikrokosmičkom (*fi anfusihim*) fenomenalnog svijeta odgonetati Božije znakove.

3.0 Doktrina

Sufije smatraju kako je zbilja, odnosno ono što nas u fenomenalnom svijetu okružuje, zbiljsko u onoj mjeri u kojoj se razumijeva kao refleksija istinske Zbilje. Drugim riječima, sve što sudjeluje u konstituiranju onog što razumijevamo kao zbilju samo je jedna od razina očitovanja apsolutnog Bitka (*wujud al-mutlaq*), pri čemu se isto u svojoj samonadavajućoj formi ima pojmiti kao pričin. Buđenje iz “sna” te mogućnost transcendiranja fenomenalnog zarad viđenja stvari kakve uistinu jesu – a što je od Apsoluta tražio i sam Poslanik islama – ovisi o Božijoj milosti i predanosti na putu duhovne borbe.

Princip samoočitovanja (*tajalli*) igra važnu ulogu i u sufijskom razumijevanju teorije stvaranja. Naime, teorija o stvaranju će vrlo rano voditi ka polarizaciji muslimanskog mišljenja, otvarajući dilemu oko karaktera samog svijeta i pitanja njegove vremenitosti (*hudus*) i vječnosti (*qidam*). I dok su muslimanski teolozi zastupali prvu, a filozofi drugu poziciju, sufije su prihvatile teoriju stvorenosti/stvaranja na sasvim originalan način.

Sam čin stvaranja ili tzv. uvođenje u postojanje (*takwin*) za sufije – a naročito za ekberijansku sufijsku tradiciju koja je ostvarila snažan povijesni utjecaj – nije *ništa* drugo do princip samoočitovanja bitka u različitim formama i na različitim razinama. Egzistentom postaje ili u postojanje biva uvedeno ono što posjeduje unutarnji potencijal da bude. Drugim riječima, Bog izriče ono Budi a stvar biva. To će reći da ono ništa iz koga Bog stvari izvodi u postojanje (*creatio ex nihilo*) nije puko ništa,

⁹ Vidi: Martin Lings, *Šta je sufizam*, Sebil, Zagreb, 1994, str. 26.

nego ništa u značenju fenomenalnog, ali onog što ipak ima mogućnost da bude i da usljed božanskog imperativa (*amr*) pređe iz potencijalnog u aktualno.¹⁰

Konačno, u samom središtu sufijskog nauka nalazi se učenje o Bitku (*wujud*), čija se interpretacija temelji na principu transcendencije (*tahzih*) i imanencije (*tašbih*), te skončava u najdozrelijoj metafizičkoj teoriji sufizma koju gnostici označavaju pojmom transcendentno jedinstvo bitka ili teomonizam (*wahdah al-wujud*), a čiju je najpotpuniju eksplikaciju u svojim djelima ponudio Ibn Arabi.

Princip tenziha ukazuje na aspekt Božije neuporedivosti i apsolutne neočitovanosti (*batin*), dok *tešbih* cilja na aspekt imanentnosti/uporedivosti i određenja (*taqayyud*). *Tanzih* teži razlikovanju Boga od svih kontingentnih i materijalnih stvari, ali pri tome se – prema mišljenju Ibn Arabija – zapada u istu vrstu redukcije ili determinacije Boga kakva jeste i ona pri zagovaranju principa *tašbiha*. ‘Čistiti’ Boga od nečega, u ovom slučaju isticati Njegovu transcendentnost, znači učiniti ga sličnim nematerijalnim bićima i ponovo ga ograničiti. Istovremeno, Bog se očituje *pri* svakoj stvari, jer On je ono unutarne svega što *jeste*. Tačnije, stvari nisu *po sebi*, nego bivaju *po Drugome* i tako predstavljaju različita očitovanja iste Zbilje. Konačno, Bog se i pokazuje i skriva, očituje i ostaje u stanju apsolutnog tajanstva. Kako sam tekst Kur’ana kaže – “On je i Prvi i Posljednji, i Vidljivi i Nevidljivi”. Sufije ističu kako je jedina ispravna ona pozicija koja pravi balans između ova dva principa, odnosno koja kombinira aspekt Božije transcendencije i imanencije. Insistirati samo na *tenzihu* znači lišiti Boga fenomenalnog svijeta, dok insistirati na principu *tašbiha* znači skončati u politeizmu. Kur’anski princip, prema mišljenju Ibn Arabija, je jedini objedinjujući i kao takav prvi put u povijesti objavljen/naznačen u islamu. Konačno, mogli bismo reći da Bog, iako se pokazuje pri *mnoštvu* svih stvari koje jesu izvanjska manifestacija Njegovih Imena i Atributa, ostaje Jedan (*wahid*) i ono sveprožimajuće ukupne Zbilje, koja nije drugo do li On sam.

Sufije svjedoče ne samo da On *jeste* (Bog), nego da On *jeste* na način da snagom Njegovog očitovanja sve drugo *biva*. Drugim riječima, za njih se suština *šhadeta* u najdubljem smislu ne sastoji u tome da On *jeste*, nego da jedino On *jeste*. Šta On *jeste* – gnostici se pitaju – ako nije najviša Zbilja i krajnji realitet iz kojeg izvire sve što posjeduje *wujud*. Shodno tome, *wujud* u konačnici pripada *samo* Bogu koji jeste Čisti Bitak

¹⁰ Usp. Toshihiko Izutsu, *Sufizam i taoizam*, Sarajevo-Publishing, Sarajevo, 1995.

(*sarīh al-wujūd*), Jedan i Nedjeljiv.

Učenje o transcendentnom jedinstvu bitka (*wahdah al-wujud*) svjedoči da, iako Bog transcendirira stvoreni svijet, on nije apsolutno odvojen od Njega. Zapravo, prihvatiti ideju da pored Apsolutne Zbilje postoji neka druga zbilja koja bi bila samostalna i neovisna značilo bi stupanje u klasičnu zamku politeizma. Učenje o *wahdat al-wujudu* gradi takav svjetonazor koji na fenomenalni svijet i stvari u njemu gleda kao na ono različito od Boga, ali istovremeno tvrdeći da njihova zbiljnost nije ništa drugo do Božija Zbiljnost. U protivnom, svijet i stvari u njemu bi onda imale status samostalnih i neovisnih realiteta, koji u konačnici ne bi ovisili o egzistencijalnoj potpori ili održavanju u postojanju od Apsolutne Zbilje koja jeste Bog. U svom traktatu, naslovljenom *Risalah al-wujudiyyah*, andalužanski teozof piše:

“Kada bi imao neovisnu egzistenciju, tada ne bi bilo potrebe za tvojim utrućem (*fana* ') i samospoznajom (*ma'rifah al-nafs*). Ti bi zapravo u tom slučaju bio poput nekog izdvojenog gospodara, a Allah je iznad toga da postoji neki gospodar osim Njega. Korist koju sebi možeš priskrbiti od samospoznaje sastoji se u tome da znaš i da shvatiš da tvoj *wujud* nije ni nešto postojeće niti nešto nepostojeće, te da niti si bio, niti jesi a niti ćeš biti na način egzistencijalne neovisnosti i samoopstojnosti.”¹¹

Govoreći o odnosu između Apsoluta (*haqq*) i stvorenog (*khalq*), zagovornici doktrine *wahdah al-wujuda* su došli do zaključka da, što god je zamjetljivo u ovom svijetu, ima bez izuzetka dva različita aspekta; božanski aspekt ili aspekt u kome to (nešto) jeste sama apsolutna Zbilja i stvoriteljni ili aspekt u kome je to nešto relativno, nešto drugo u odnosu na apsolutnu Zbilju.

Kako bi objasnili ovu vezu i odnos, muslimanski filozofi i sufije su koristili mnoge metafore. Navest ćemo primjer koji koristi jedan čuveni iranski filozof iz 14. stoljeća – Haydar Amuli – u svom djelu *Jāmi al-asrār*. Ta je metafora utemeljena na jedinstvenom odnosu i vezi između tinte i slova koja su njome napisana. Tinta strukturalno korespondira sa sveprožimajućom jedinstvenom zbiljom egzistencije, dok slova napisana njome odgovaraju kviditetima (*mahiyat*) koji su aktualizirani u oblicima

¹¹ Ibn Arabi, *Risala ahadiyya* ili *Risala fi ma'na man arafa nafsahu faqad 'arafa rabbahu*, objavio Asin Palacios u: Acts of the 14th Oriental Congress, Alžir, 1905.

različitih stvari u empirijskom svijetu. Smisao onog što Haydar Amuli ovdje želi kazati ogleda se u sljedećem.

Pretpostavimo da čitamo knjigu. Naša pažnja je prirodno usmjerena na napisana slova. Ono što privlači naše oči su slova. I mi na to jedino i usmjeravamo pažnju. Mi ne vidimo tintu kojom su slova napisana. Mi čak nismo ni svjesni tinte, dok u zbilji ne vidimo ništa drugo osim različitih formi koje je tinta uzela na sebe. Blagi pomak bi bio da shvatimo kako slova jesu ali samo “zamišljene ili umstvene” (*i'tibari*) prirode. Ono što zbiljski postoji prije našeg pogleda jeste tinta i ništa drugo. Prividna zbilja slova je na kraju krajeva zbog društvene konvencije. Oni nisu nikakvi realiteti u najfundamentalnijem smislu. Riječ je samo o različitim oblicima koje tinta na sebe preuzima. Sve u svijetu se može porediti sa slovima u njihovoj dvostrukoj prirodi na način kako je objašnjeno. Onaj ko vidi samo slova bez obraćanja pažnje na temeljnu zbilju tinte (koja je u temelju slova) jeste onaj čije su oči zakrivene slovima. Međutim, jednako kao što oni koji gledaju samo slova a zaboravljaju na ono što je njihova zbilja (tinta) ostaju uskraćeni za stvarnu spoznaju, tako ni oni koji svoj pogled usmjeravaju samo ka zbilji (tinti) a zaboravljaju konkretne forme koje ona preuzima na sebe ne postižu savršenstvo u spoznavanju. Obje verzije predstavljaju nesavršeni monoteizam, te Haydar Amuli kaže da “čovjek sjedinjenja” (*muwahhid*) mora biti “čovjek sa dva oka” (*dhu al-'aynayn*) – čije viđenje nije zakriveno ničim – ni tintom ni slovima – drugim riječima, to mora biti čovjek koji vidi jedinstvo u mnoštvu i mnoštvo u jedinstvu. Slijedeći ovo objašnjenje, možemo kazati da je za sufije – ali i one među filozofima koji zastupaju princip *wahdah al-wujud* – egzistencija (*wujud*) jedna jedinstvena Zbilja (*haqiqah*), ali da ima mnoga različita očitovanja (*mazāhir*).

Učenje o *wahdah al-wujudu* kao najviši plod gnoze i duhovnog iskustva po svojoj prirodi je ezoterijske naravi te je kao takvo naišlo na otpor egzoterijskih učenjaka koji su usljed nerazumijevanja tog fenomena optuživali sufije za različite vrste iznevjere. To će biti razlog, kako primjećuje Seyyed Hossein Nasr, da će mnoge sufije formativnog perioda o ovoj temi govoriti kroz aluziju i posredstvom karakterističnih teozofskih iskaza (*šatahat*).¹² Tek će tokom dvanaestog i trinaestog stoljeća, odnosno u djelima al-Gazalija, Ibn Sab'ina, a osobito u teozofskim učenjima Ibn

¹² Vidi: Seyyed Hossein Nasr, *Islamic Philosophy from Its Origin to the Present*, SUNY Press, New York, 2006, kod nas prevedeno pod naslovom: S. H. Nasr, *Islamska filozofija: od postanka do danas*, Logos, Tuzla, 2018.

Arabija i njegovih sljedbenika ovo učenje dobiti precizniju eksplikaciju i zauzeto mjesto fundamentalne metafizičke doktrine sufizma.¹³

Sami vrhunac ili najviši plod metafizičke teorije *wahdah al-wjuda* jeste učenje o savršenom čovjeku (*insan al-kamil*), što je jedan od najomiljenijih tema sufijske literature. Naime, na kosmičkoj razini čovjek je najsavršenije stvorenje. Ono u kome su sukusirane sve karakteristike univerzuma, te je on mikrokosmos (*alam al-sagir*) ili sveobuhvatno biće (*al-kawn al-jami*). S druge strane, na pojedinačnoj razini, savršenstvo je nešto što tek treba dosegnuti.

Međutim, budući da Bog stvara svijet kako bi očitovao unutarnju zbilju vlastitih Imena, te da čovjek u sebi sadrži sve attribute univerzuma, slijedi da je čovjek lokus najpotpunijeg očitovanja Apsoluta. Da bi se zbilja Božijih Imena uistinu pokazala na pojedinačnom čovjeku, odnosno da bi srce postalo uglačano ogledalo na kome se reflektira svjetlost Apsoluta, dotični mora ozbiljiti one duhovne potencijale koje je Bog u njega umetnuo i snagom potpune egzistencijalne predanosti srce učiniti primateljem naviruće zbilje/realiteta.

Savršeni čovjek – živi odraz i najpotpunija slika u besprijeckorno uglačanom ogledalu – jeste onaj koji se uzdigao iz najnižih nizina (*asfala safilin*) u stanje duhovnog sklada (*fi ahsan al-taqwim*) sa božanskim, te koji je udaljenost zamijenio blizinom. On je ponovo živi svjedok hadisa u kome stoji da je “Bog stvorio čovjeka na Svoju sliku”. Oba puta su otvorena, put na dolje i puta ka gore. Sufizam, kao nauk o unutarnjoj supstanci islama, pomaže čovjeku da postigne stupanj najviše duhovne odličnosti (*ihsan*) i očuva “teomorfnu jezgru” posredstvom koje ima priliku biti Božiji zastupnik (*halifa*), Božiji štićenik (*waliyy*) ili snagom Božijeg odabira duhovni stožer svijeta (*qutb*).

¹³ Sufijsko učenje o *wahdah al-wujudu* imalo je snažan utjecaj na razvoj kasne islamske filozofije ili onog što označavamo pojmom *transcendentna filozofija* (*hikma muta'aliyya*) kao njen najviši intelektualni izdanak. Naime, Mulla Sadr Širazi kao najznačajniji predstavnik isfahanske škole ili postavicenijanske islamske filozofije na Istoku općenito, razvit će takav koncept filozofije u kome će sintetizirati peripatetičku filozofiju (*falsafah*), teologiju (*kalam*) i gnozu (*irfan*). Utjecaj sufijske metafizike, dominantno ekberijanske provenijencije, bit će primjetan u mnogim njegovim djelima, a prije svih u magnum opusu *Asfar, Kitab al-maša'ir i Šawahid al-rububiyah*. Njegova filozofija predstavlja najsistematičnije izlaganje filozofije bitka u islamu a temelji se na tri principa: počelnost bitka (*asalah*), gradacija bitka (*teškik*) i transcendentno jedinstvo bitka (*wahdah al-wujud*). O tome više vidi: Sajjad Rizvi, *Mulla Sadr and Metaphysics: Modulation of Being*, Routledge, London, 2009.

Prema riječima Abd al-Karima Jilija, autora dvotomnog djela pod naslovom *Insani kamil*, savršeni čovjek prolazi tri stadija duhovnog napredovanja koji odgovaraju trima stupnjevima očitovanja božanskog Bitka.¹⁴ Na prvoj razini čovjek kontemplira o Imenima, na drugoj o Atributima, a na posljednjoj razini kroči u sferu same Biti. Na tom mjestu, on zbiljski postaje savršenim ili jednim od Božijih ljudi (*rijalullah*), sukladno tekstu poznatog hadisi kudsija u kome Bog kaže: “Moj rob mi se približava obaveznim (*fard*) a potom dobrovoljnim (*nawafil*) obredoslovnim radnjama sve dok ga Ja ne zavolim. A kada ga Ja zavolim, Ja postajem oko kojim on gleda, uho kojim on sluša, noga kojom on hodi...” Prema riječima Al-Jilija, riječ je o takvom iskustvu koje predstavlja vrhunac duhovnog razvoja, a čiji instrument je srce (*qalb*) ili duhovno oko koje ima snagu gledati samu bit Imena i zbilje stvari fenomenalnog svijeta (Kur’an, XXII, 46). Srce za sufije ne predstavlja samo središnji organ tijela, on je i samo središte duše a nerijetko i sinonim za intelekt, ali ne u značenju koje mu pripisuje moderna zapadnoevropska misao, nego u značenju latinskog *intellectus* – “sposobnost koja opaža transcendentno” (Martin Lings). Sufijski učitelji su razvili cijelu metodologiju duhovnog usavršavanja ili onog što se često označava terminima odgoj duše (*tarbiyyah al-nafs*) i čišćenje srca (*taswiyyah al-qalb*), što pripada području praktičnog sufizma (*tariqah*), a predmet je narednog poglavlja.

4.0 Praksa

Da bi neko bio u mogućnosti uvidjeti i čitati znakove Transcendencije u sebi i u stvarima oko sebe, on konstantno mora biti *svjestan* same Transcendencije. Ta *svijest* se jača različitim metodama i duhovnim vježbama koje je sufizam razvio kroz bogatu metodologiju praktičnog puta i temeljne principe (*usul*) sufijskih redova. Ta svijest je neodvojivo povezana sa samosviješću koja – kao *differentia specifica* čovjeka u odnosu na druga ne-ljudska bića – otvara mogućnost napredovanja ka primordijalnom stupnju duše, kada čovjek ima priliku postati/spoznati ono što uistinu *jeste*. Samosvijest, mogućnost izbora, odnosno očitovanje vla-

¹⁴ Vidi: Abd al-Karim Jili, *al-Insan al-Kamil*, Kairo, 1981. Također vidi: Muhammad Iqbal, *The Development of Metaphysics in Persia: A Contribution to the History of Muslim Philosophy*, (dvojezično izdanje) Connectum, Sarajevo, 2004. Poglavlje V je posvećeno pitanju sufizma, gdje Iqbal – baveći se pitanjem Zbilje (*haqiqa*) – u značajnoj mjeri uključuje i interpretira Jilijevo sufijsko učenje.

stite volje pri djelovanju te refleksija djela na čovjekovo sopstvo (*nafs*) njega odvaja od drugih bića i uvodi u dramu duhovnih uspona i padova, pokušaja i posrtaja, drugim riječima otjecanja jednih i naviranja drugih stanja (*ahwal*) i duhovnih raspoloženja.

U sufijskoj praksi primjetna je jasna distinkcija između onog što se označava pojmom *hal* i *maqam*. Naime, prema većini sufijskih učitelja pojam *hal* ukazuje na *stanje* duše koje nema karakter stalnosti, te shodno tome može trajati vrlo kratko. Također, riječ je o *stanju* koje u osnovi ne ovisi o duhovnom zalaganju mističnog putnika nego isključivo o Božijoj naklonosti, Koji kao znak vlastite milosti odabire srce vjernika i podaruje mu kušanje onog duhovnog stanja koje mu je bilo nepoznanica. Nastupanje, trajanje i prestanak tog stanja u potpunosti ovise o Darivatelju. S druge strane, pojam *maqam* u sufijskoj terminologiji ukazuje na *stupanj* duhovne postojanosti, koji ne može biti pomućen nikakvim trenutnim ushićenjima ili posrtajima a dosegnut je snagom osobnog zalaganja i predanosti *salika* na Putu ka Bogu. Njegova neprekidna posvećenost duhovnim pregnućima i težnja da svoju volju potčini volji Apsoluta doveli su ga na onu razinu duhovnosti i samosvjesnosti koja svjedoči kako je niže stupnje u potpunosti realizirao i “usvojio”.

Abu Sa'id Sarraj u spomenutom djelu *Kitab al-Luma'* navodi sedam *maqama*, koje je značajan broj kasnijih sufijskih učitelja preuzimao i to prema sljedećem redosljedu: pokajanje (*tawba*), suzdržavanje (*wara'*), asketizam (*zuhd*), siromaštvo (*faqr*), strpljivost (*sabr*), oslanjanje (*tawakkul*) i zadovoljstvo (*rida'*).¹⁵ I dok je Ala al-Dawlah al-Simnani govorio o *maqamima* u značenju “sedam poslanika” tvoga bića, pri čemu svaki poslanik odgovara jednom unutarnjem stanju,¹⁶ drugi su, zadržavši broj sedam, usmjerili se na kur'ansku terminologiju, tražeći ona mjesta na kojima Bog ili izravno ili aluzivno ukazuje na određeni stupanj duše. Takvo nastojanje će kasnije voditi općepoznatoj hijerarhiji *maqama* koja ide sljedećim nizom: prizemna duša (*nafs al-ammara*), duša koja sebe kori (*nafs al-lawwamah*), nadahnuta duša (*nafs al-mulhimmah*), smirena duša (*nafs al-mutma'innah*), zadovoljna duša (*nafs al-radiyyah*), duša kojom je Bog zadovoljan (**nafs al-mardiyyah**) i savršena/čista duša (*nafs al-kamilah/safiyyah*). S druge strane, za razliku od Hujwirija koji se zadovoljava time da ukratko obrazloži *razliku* između *hala* i *maqama*, bez ulaženja u

¹⁵ Vidi: Abu Sa'id al-Sarraj, *Kitab al-Luma'*, prijevod R. A. Nicholson, Leiden, 1914, str. 42.

¹⁶ Više vidi u: Henry Corbin, *Islam u Iranu*, Bemust, Sarajevo, 2000. Simnani pripada duhovnoj genealogiji kubravijskog sufijskog reda, te je pri njegovu čitanju i razumijevanju važno imati na umu Najma al-Dina Razija.

detaljniju analizu pojedinačnih *maqama*, Qushayri posvećuje opširno poglavlje eksplikaciji teorije o duhovnim stupnjevima, navodeći pedeset i jedan stupanj na putu duhovnog ozbiljenja i sjedinjenja s Uzvišenim.¹⁷

Bogat izvor sufijske prakse su djela utemeljitelja sufijskih redova koja su uglavnom nastajala kao zapisi njihovih obraćanja duhovnim sljedbenicima (*muridin*) i praktični napuci (*išarat*) na stazi unutarnjeg odgoja. Među njima se ističu djela Abdul Qadir Ghaylanija, prije svih *Fath al-rabbani*¹⁸ i *Futuh al-gayb*¹⁹ (sadržaj objavljivan i pod naslovom *Adab al-suluk*),²⁰ potom spis pod naslovom *Burhan al-mu'ayyad*²¹ Seyyida Ahmada al-Rifai'yya, poznata *Qudsiyya* Shaha Naqshibanda, te *Awarif al-ma'arif* Umara Suhwardija.

Ono što dominantno pripada sufijskoj praksi i ono što sufije u fun-

¹⁷ U navođenju pojedinačnih stupnjeva Qushayri slijedi sljedeći redosljed: pokajanje (*tawba*), duhovna borba (*mujahaba*), osama (*halwa*), bogobožnost (*taqwa*), suzdržavanje (*wara'*), asketizam (*zuhd*), šutnja (*samt*), strah (*hawf*), nada (*raja'*), tuga (*huzn*), poniznost (*hušu'*) i skromnost (*tawadu'*), suprotstavljanje prizemnoj duši (*muhalaifat al-nafs*) i sjećanje na njene pogreške (*dhikr 'uyubiha*), zavist, ogovaranje (*giba*), zadovoljstvo (*qana'a*), oslanjanje na Boga, zahvalnost (*shukr*), sigurnost/izvjesnost (*yaqin*) itd. Detaljnije vidi: Qushayri, *Risala*, nav. izd., str. 111-417.

¹⁸ Zbirka od šezdeset i dva predavanja u kojima Gaylani na veoma karakterističan i neposredan način govori o iskrenosti (*sidq*), oslanjanju na Boga (*tawakkul*), blizini (*qurb*), ljubavi (*mahabba*), spoznaji (*ma'rifa*), svijesti (*muraqaba*). Više vidi u: Gaylani, *Fath al-rabbani*, Damask, Dar al-Albab, 2002; Gaylani, *The Sublime Revelation*, Houston, Al-Baz Publishing, 1992.

¹⁹ U ovom djelu je zabilježeno sedamdeset i osam predavanja Abd al-Qadira Ghaylanija, čiji je sadržaj kompatibilan s onim u naprijed spomenutom djelu *Fath al-rabbani*. Vidi: Ghaylani, *Futuh al-gayb*, Dar al-Albab, 1986; na engleskom jeziku je moguće pronaći dva prijevoda; *Futuh al-Ghaib, Revelations of Unseen*, (prev. Muhammad Ashraf), Lahore, 1986; Ghaylani, *Revelations of Unseen, Futuh al-Ghaib*, (prev. Muhtar Holand), Houston, Al-Baz Publishing, 1992.

²⁰ Za detaljniji uvid u povijesni i duhovni profil Abd al-Qadira Gaylanija pogledaj iscrpan rad Samira Beglerovića (Fakultet islamskih nauka), koji donosi i kraću analizu Gaylanijeve sufijske nauke, kao i specifičnosti kadirijevog sufijskog reda. Rad je izrađen na temelju prethodno odbranjene doktorske teze o životu, djelu i mišljenju Abd al-Qadira Geylanija. Vidi: Samir Beglerović, "Abd al-Qadir Gaylani – čovjek koji je rasplakao meleka smrti", *Znakovi vremena*, proljeće – ljeto, Sarajevo, 2009, br. 43/44.

²¹ Sayyid Ahmad al-Rifai', *Advocated Proof*, Xlibris, UK, 2012. Riječ je o najznačajnijem djelu Sayyida Ahmada Rifaija, u kome su sadržana predavanja upućena njegovim učenicima. Ono što karakterizira ovaj tekst jeste neumorno referiranje na Kur'an i izreke Poslanika islama pri eksplikaciji sufijskih stajališta spram različitih tema i pitanja, što ukazuje na nastojanje sufijskih učitelja da ukažu na kompatibilnost i neodvojivost sufizma od temeljnih izvora islama. Također vidi: *J. Spencer Trimmingham, The Sufi Orders in Islam*, Oxford University Press, 1998.

damentalnom smislu karakterizira jeste fenomen sjećanja na Boga (*zikr*) posredstvom izgovaranja Njegovih Lijepih Imena (*asma' al-husna*). Riječ je o takvom vidu duhovnog angažmana koji *saliku* pomaže da kod sebe posvijesti stalnu prisutnost (*hudur*) Apsoluta i snagom te spoznaje se trgne iz sna duhovne zapuštenosti (*gaflah*). Posredstvom *zikra* salik osvaja nova stanja duhovne smirenosti i žudnje, pri čemu se – shodno razini dosegnute svijesti i samosvijesti – kod njega smjenjuju stanja *qabda* i *basta*. Također, sufizam neumorno podsjeća na kur'anski stavak prema kojem Bog spominje onog ko Njega spominje, te shodno tome On čini da Njegovo spominjanje “nas” proizlazi iz “našeg” spominjanja Njega.

Dozivajući Ga različitim Imenima, *salik* čezne za Imenovanim, ne ograničavajući Ga samo na jedno Ime. Bog se u Svetom Tekstu muslimana opisuje sa devedeset i devet Imena, te naređuje da Ga se doziva bez naročitog preferiranja nekog od Imena. Kroz višestoljetnu sufijsku praksu je primjetno kako je akcenat stavljen na ono Ime kojim se Bog najčešće oslovljava u Kur'anu, a to je Njegovo Ime *Allah*, kao i na temeljnu sintagmu islama *La ilahe illallah*, uz ono što jeste zaštitni znak praktičnog tesawwufa, a to je lična zamjenica *Hu/On*, koja ukazuje na svepristuno Lice Apsoluta na stranicama mikrokosmičkog i makrokosmičkog svijeta, kako to sufije često vole istaknuti. Premda postoje i drugi oblici/sintagme koji se koriste pri individualnim ili grupnim obredima sjećanja (*zikra*), ovo su dominantne forme. U nastojanju da potcrta prvorazredni značaj takvog vida pobožnosti/predanosti, sufijska literatura podsjeća na dvojako značenje često navođenih riječi Svetog Teksta u kojima se kaže kako je *spominjanje Allaha najveće* (Kur'an, Ankebut, 45). Pozivajući se na autoritet Ibn Abbasa, sufije ističu kako gornji tekst hoće reći da je Allahovo sjećanje na one koji se Njega sjećaju *veće* od njihovog sjećanja na Njega, i drugo, da je spominjanje Allaha najveće/najvrednije pobožno djelo u odnosu na sva druga.²²

Također, pored stalnog dozivanja Božijih Imena (*zikr*) sufizam insistira i na drugim oblicima duhovne prakse, kao što je učenje Kur'ana (*qira'ah*), različite vrste dobrovoljnih molitvi (*nawafil*), svakodnevno učenje vlastitih duhovnih zaduženja (*virid*) i osamljivanje, a što je naročita karakteristika nakšibendijskog derviškog reda.²³

²² Vidi: Abu Hamid al-Gazali, *Ihyâ' ulum al-din*, (pogl. *Kitab al-azkâr wa al-da'wât*), Kairo, 1987; kod nas prevedeno pod naslovom Ebu Hamid al-Gazali, *Oživljavanje vjerskih znanosti*, Sarajevo, Bookline, 2004.

²³ O različitim oblicima duhovne prakse sufija, kao i povijesnom razvoju pojedinih sufijskih redova, detaljnije vidi: Rešid Hafizović, *Temeljni tokovi sufizma*, Bemust Sarajevo, 1999, str. 238-435. Također vidi značajnu studiju o sufijskim redovima: J. Spencer Tirimingham, *The Sufi Orders in Islam*, Oxford University Press, 1998.

Sufije insistiraju na tome kako su kategorije sjećanja (*zīkr*) i razmišljanja (*fīkr*), odnosno molitva srca i molitva uma, neodvojivo vezane, te da je prvo uvjet za ispravnost drugog. Takvo stajalište temelji se na kur'anskom stavku koji na početku govori o onima koji prakticiraju *zīkr* i koji razmišljaju o stvaranju nebesa i zemlje, te ih u ranijem iskazu označava kategorijom ulu *al-albab* (razumom obdareni).²⁴

Govoreći o sufijskoj duhovnoj praksi, mnogi autori se pozivaju na djelo *Qut al-qulub* Abu Taliba al-Makkija, koji je istakao važnost četiri kategorije duhovnih vježbi što ih prakticiraju oni među sufijama koji su dosegli *maqam* prisnosti (*uns*) i blizine (*qurb*).²⁵ To će učiniti i Ibn Arabi u svom nevelikom djelu *Hilyat al-abdal* kada, referirajući na Al-Makkija, govori o šutnji (*al-sukut*), osami ('*uzlah*), sustezanju od jela (*al-ju'*) i bdijenju (*al-sahar*).²⁶ Princip šutnje cilja na izbjegavanje govora sa svima osim s Gospodarom, jer tek kada smiri svoja izvanjska osjetila i sposobnosti (*quwwah*) te pažnju usmjeri u onom pravcu (*qibla*) odakle se čuje eho Njegovoga govora i mig Njegovog znaka, progovaraju unutarnja osjetila (*lata 'if*) *murida* koji tajnom svoga srca stupa u prisni razgovor sa Voljenim. Da bi se princip šutnje barem na neko vrijeme mogao primijeniti, sufije insistiraju na osami (*uzlah*), pozivajući se na praksu samog Poslanika islama, koji je nerijetko prakticirao taj vid duhovne vježbe. Umanjenje jela i prakticiranje posta, koji mogu biti znak asketske prakse koja teži odricanju ili pak vid čiste privrženosti postu koji je preporučan praksom znamenitih sufija, trebaju pratiti prethodne vidove predanosti. Rezultat umanjenja jela bi trebao biti bdijenje (*al-sahar*) kao

²⁴ Kur'an, III: 190-191.

²⁵ Abu Talib Makki je jedan od najznačajnijih ranih sufijskih autora koji je svojim djelom ostvario značajan utjecaj na kasnije interpretatore doktrinarnog i praktičnog sufizma. Ipak, do sada nije objavljena niti jedna monografija koja bi se na sustavan način bavila analizom ukupnog intelektualnog ostvarenja Abu Taliba al-Makkija. Za kraći uvid u pojedine aspekte njegove misli vidi: W. Mohammad Azam, "Abu Talib al-Makki: A Traditional Sufi", *Hamdard Islamicus* 22, no. 3 (1999): 71-79; Kojiro Nakamura, "Makki and Ghazali on Mystical Practices", *Oriens* 20 (1984): 83-91; M. A. Shukri, "Abu Talib al-Makki and his Qut al-qulub", *Islamic Studies* 28, no. 2 (1989): 161-170. Jedna od najrecentnijih studija na ovu temu je autora Saeko Yazaki, *Islamic Mysticism and Abu Talib al-Makki: The Role of the Heart*, Routledge, 2012. Za izdanje na arapskom jeziku vidi: Abu Talib al-Makki, *Qut al qulub, Dar al-Kutub al-'Ilmiyya*, 2016. Jedini potpuni prijevod djela *Qut al-Qulub* na neki od evropskih jezika je onaj Richarda Gramlicha, *Die Nahrung der Herzen*, 4 vols. (Stuggart: F. Steiner, 1992).

²⁶ Vidi: Ibn Arabi, *The Four Pillars of Spiritual Transformation (Hilyat al-abdal)*, dvojezično izdanje, Anqa Publishing – Oxford, 2009.

četvrti naznačeni princip. Sufije razlikuju dvije vrste bdijenja/budnosti, i to budnost očiju i budnost srca. I dok prva teži odagnati san i u tišini noći stupiti u razgovor s Onim Koga ne obuzima ni drijemež ni san, budnost srca je takav stupanj na kome *salik* čak i kada spava njegovo srce Boga ne zaboravlja i ostaje mu predano (*taslim*). Konačno, sufijska praksa uključuje još mnoge vidove duhovnih vježbi i specifičnih zaduženja usmjerenih na duhovni stupanj pojedinca, uz uvažavanje svih karakteristika njegove postojanosti i spremnosti da ih aktivno preuzme i realizira, ali uvažavajući formu rada u kojoj se želi ponuditi jedna eksplikacija opće slike fenomena kakav jeste sufizam, odustat ćemo od uvođenja daljnjih kategorija i s njima povezanog pojmovlja.

5.0 Umjesto zaključka

Ako bismo tragali za središnjim tekstom sufizma u kojem bi bila sukusirana sama suština teorijske gnoze kao intelektualna eksplikacija sufijske teorije i prakse, onda bi to bio *Fusus al-hikam* Ibn Arabija, zajedno sa njegovim *Futuhatom* u kojem se detaljnije analizira ono što je sintetički naznačeno u tekstu *Fususa*. Interpretacije fundamentalnih pojmova i sufijskih učenja iznesenih u ta dva djela andaluzanskog sufije bit će izvor mnogim kasnijim teoretičarima sufizma i ostvarit će neuporedivo najsnažniji utjecaj na daljnji razvoj sufizma i njegov nauk, što bi se moglo pratiti od Maroka do Perzije, te od Bosne do Malezije i Kine.

Usmjeravajući svoju pažnju na neposredno iskustvo i kušanje duhovnih naputaka samog Poslanika islama, te izrodivši imena – poput Hal-laja, Hamadanija, Suhrawardija, Ibn Arabija, Rumija, Gaylanija i Shaha Nakshibanda – koja su sinonim za čistu duhovnost u najdoslovnijem smislu, sufizam je nerijetko viđen kao fenomen koji obezbjeđuje vitalnost i optrajavanje duhovne dimenzije islama, te bez čije bi hermeneutičke perspektive i karakteristične epistemologije zauvijek bila izgubljena ljepota i slojevitost niza religijskih pojmova i učenja te s njima povezanih značenja. U korist argumentacije rečenih stajališta možemo se pozvati i na nemali broj zapadnih istraživača koji su bili privučeni fenomenom sufizma te, razviđajući različite vidove sufijske teorije i prakse, u određenim slučajevima i osobno prolazili stazom koju su sufijski učitelji normirali i do krajnjih pojedinosti pojasnili.

Insistirajući na duhovnosti, intelektualnoj intuiciji i osobnom iskustvu, te afirmirajući ideju ljubavi i vječne mudrosti, sufizam se pokazao

kao nesvakidašnja forma mističnog Puta koji otvara prostor za Drugog, te postulirajući teoriju o transcendentnom jedinstvu religija uvodi ideju religijskog pluralizma u samo središte vlastitog nauka.

Konačno, sufizam ne samo da predstavlja neodvojivi dio tradicije islama, nego upotpunjuje njegovu duhovnu, intelektualnu i kulturnu dimenziju, ostavljajući neizbrisiv trag tokom svih četrnaest stoljeća u kojima je religija islama kročila kroz povijest.

BIBLIOGRAFIJA

1. Al-Gazali, Abu Hamid (1987): *Ihyâ 'ulum al-din* (Revival of the Religious Sciences) Kairo; kod nas prevedeno pod naslovom Abu Hamid al-Gazali, *Oživljavanje vjerskih znanosti*, Sarajevo, Bookline, 2004.
2. Beglerović S. (2014): *Tesavvuf Bosne u vidicima Fejzulaha Hadžibajrica: vjerski i kulturni razvoj bosanskih muslimana u prvoj polovini XX stoljeca* (Tasawwuf of Bosnia in the Perspective of Fejzulah Hadžibajrić: Religious and Cultural Development of Bosnian Muslims in the First Half of the 20th Century), Sarajevo, Bookline.
3. Beglerović, S. (2009): „Abd al-Qadir Gaylani – čovjek koji je rasplakao meleka smrti,“ *Znakovi vremena* (Sings of the Time), proljeće-ljeto, Sarajevo, Institut „Ibn Sina“, br. 43/44.
4. Chittick W. (1984.): *Sufi Path of Love: The Spiritual Teaching of Rumi*, SUNY Press, 1984.
5. Corbin H. (2000): *Islam u Iranu* (Islam in Iran), Sarajevo, Bemust.
6. Ernst, C. (2016): *Sufism – An Introduction to the Mystical Tradition of Islam*, Shambhala.
7. Ghaylani, Abd al-Qadir (1986): *Futuh al-gayb* (Revelations of Unseen), Dar al-Albab, Lahore.
8. Ghaylani, Abd al-Qadir (2002): *Fath al-rabbani* (The Sublime Revelation) Damask, Dar al-Albab; Gaylani, *The Sublime Revelation*, Houston, Al-Baz Publishing, 1992.
9. Hafizović, R. (1999): *Temeljni tokovi sufizma* (Fundamental directions of Sufism) Sarajevo, Bemust.
10. Hujwiri (1959): *The Kashf al-Mahjub* (The Oldest Persian Treatise on Sufism by Hujwiri), trans. R. A. Nicholson, Gibb Memorial Series, London.

11. Ibn 'Arabi (1982): *Fusus al-hikam (The Bezels of Wisdom)* al-Qahira, (prev. Rešid Hafizovic); Ibn 'Arabi, Dragulji poslaničke mudrosti, Zenica, 1995.
12. Ibn 'Arabi, *The Four Pillars of Spiritual Transformation (Hilyat al-abdal)*, dvojezično izdanje, Anqa Publishing – Oxford, 2009.
13. Ibn 'Arabi (1905): *Risala ahadiyya (The Treatise on Unity)*, publ. Asin Palacios in Acts of the 14th Oriental Congress, Alžir.
14. Shah, I. (2015): *The Sufis*, London, ISF Publishing.
15. Iqbal, M. (2004): *The Development of Metaphysics in Persia: A Contribution to the History of Muslim Philosophy*, (dvojezično izdanje) Sarajevo, Connectum.
16. Jili, Abd al-Karim (1981): *al-Insan al-Kamil (The Perfect Man)*, Kairo.
17. Kubra, Najm al-Din (1993): *Fawa'ih al-jamal (The Fragrances of Beauty)*, Dar sa'ad al-sabah, Kairo.
18. Qushayri (1998): *Al-Risala al-qushayriyya fi 'ilm al-tasawwuf, (Al-Qushayri's Epistle on Sufism)*, Dar ihya' al-turath al-'arabi, Beirut.
19. Lings, M. (1994): *Šta je sufizam (What is Sufism)*, Zagreb, Sebil.
20. Nasr, S. H. (2006): *Islamic Philosophy from Its Origin to the Present*, SUNY Press, New York, 2006.
21. Sarraj, Abu Sa'id (1914): *Kitab al-Luma' (The Book of Light)*, prijevod R. A. Nicholson, Leiden.
22. Schimmel, A. (1978): *Mystical Dimensions of Islam*, Chapel Hill, NC: The University of North Carolina Press.
23. Schoun F. (2008): *Razumijevanje islama (Understanding Islam)*, Sarajevo, al-Kalem.
24. Schoun F. (1996): *Dimenzije islama (Dimensions of Islam)* Sarajevo, al-Kalem.
25. Tirimingham, J. S. (1998): *The Sufi Orders in Islam*, Oxford University Press.
26. Yazaki, S. (2012): *Islamic Mysticism and Abu Talib al-Makki: The Role of the Heart*, Routledge.

izvorni znanstveni članak / original scientific article
 primljen / received: 20. 08. 2020.

UDK: 1 Harvey, D.

DAVID HARVEYEV NEOIMPERIJALIZAM U DOBA LIBERALNOG KAPITALIZMA

Adnan HATIBOVIĆ

University of Sarajevo, Faculty of Philosophy
 adnanhatibovic95@gmail.com

ABSTRACT

U radu govorim o kapitalističkom (neo)imperijalizmu i njegovoj imanentnoj vezi s osnovnim društvenim postavkama (neo)liberalnog poretka. Polazeći od ideja Davida Harveya, želim dokazati povezanost kapitalizma i osnovnih njegovih načela s *oligarhizacijom* društva i imperijalističkim praksama koje proizlaze iz takvih kretanja. Dajem povijesni prikaz nastanka i razvoja kapitalističkog imperijalizma. Posebno pažnje priklanjam neoliberalizmu i načinu njegovog formiranja koji je povezan s interesima uskih slojeva. To nužno povlači diskusiju o ulozi države i stvarnom centru političkog odlučivanja. Centralni dio rada, prema tome, usmjeren je na analizu stvarnih društvenih snaga i iznošenje činjenica koje podupiru tezu da je uska ekonomska elita stvarni donosilac odluka u savremenom (neo)liberalnom kapitalističkom društvu. Definirajući uski ekonomski sloj i dajući osnovne mehanizme njegove reprodukcije, konsolidacije i načina njegovog solidaranja, objašnjavam osnove postupke kojim su se podvrgnule političke sile. Pomenuto nadopunjujem eksplikacijom ideoloških mehanizama proizvođenja pristanka i legitimacija inostranih imperijalističkih operacija.

Ključne riječi: David Harvey, imperijalizam, neoimperijalizam, kapitalizam, neoliberalizam, ekonomska elita, oligarhija

DAVID HARVEY'S NEO-IMPERIALISM IN THE TIME OF LIBERAL CAPITALISM

In this paper, I talk about capitalist (neo)imperialism and its immanent connection with the basic social aspects of the (neo)liberal order. Starting from the ideas of David Harvey, I want to prove the connection of capitalism and its basic principles with the *oligarchization* of society and the imperialist practices that arise from such developments. I give a historical account of the origin and development of capitalist imperialism. I pay special attention to neoliberalism and the way it was formed, which is connected with the interests of the narrow strata. This necessarily entails a discussion of the role of the state and the real center of political decision-making. The central part of the paper, therefore, is focused on the analysis of the real social forces and the presentation of facts that support the thesis that the narrow economic elite is the real decision maker in the modern (neo)liberal capitalist society. By defining the narrow economic layer and giving the basic mechanisms of its reproduction, consolidation and ways of its solidarity, I explain the basic procedures that the political forces have undergone. I supplement the above stated with an explication of the ideological mechanisms of producing consent and legitimation of foreign imperialist operations.

Keywords: David Harvey, imperialism, neo-imperialism, capitalism, neoliberalism, economic elite, oligarchy

1.0 Uvod

Ne postoji mnogo pojmova kojima je sociološka misao bila zaokupljena kao što je bila i kao što jeste zaokupljena pojmom kapitalizam. Dugo vremena je spor između “marksističkih orijentacija” i “građanske sociologije” predstavljao centralnu temu sociološke misli, čime se znanstveno polje pretvaralo u ideološko poprište. Ipak, uprkos kraju komunističkih utopija, problem kapitala i njegove akumulacije važno je pitanje. David Harvey metodom geografsko-historijskog materijalizma analizira savremeni kapitalistički sistem. Geografsko-historijski materijalizam uzima u obzir promjene, relacije i procese koji se odvijaju u prostoru u svrhu razumijevanja protoka i akumulacije kapitala, kao i kontinuitet i samu promjenu tih procesa u vremenu. Pojam (neo)imperijalizma je u njegovom radu od centralnog značaja, putem kojeg jasno opisuje i potencira protivrječja kapitala te s njima povezanim strukturama moći. Problem kapitala postaje, prema tome, pitanje društvene nepravde.

Autor definira kapitalistički imperijalizam kao kontradiktorni spoj *politike države i imperije* (imperijalizam kao distinktivno politički projekt koji podrazumijeva da akteri koji su u moći komanduju teritorijom i imaju kapacitet da mobiliziraju ljudske i prirodne resurse na toj teritoriji, a to čine radi postizanja političkih, ekonomskih i vojnih ciljeva) i *molekularnih procesa akumulacije kapitala u prostoru i vremenu* (imperijalizam kao difuzni političkoekonomski proces u prostoru i vremenu u kojem korištenje i upravljanje kapitalom preuzima primat). Ono što ovaj tip imperije odvaja od drugih jeste prevlast uglavnom kapitalističke logike, dok teritorijalna logika preuzima primat jedino u periodima kriza (Harvey, 2003, 27-33). Cilj ovoga rada je, referirajući se prvenstveno na Harveyeve spoznaje, pokazati da su imperijalističke prakse i *oligarhizacija* imanentni društvu utemeljenom na privatnom vlasništvu i načelima neprestane akumulacije kapitala. Želi se ući u analizu istinskih centara moći i opisati mehanizme pomoću kojih se ta moć provodi.

Razumijevanje imperijalizma i prevlasti ekonomske elite iziskuju razumijevanje i konceptata regionalizacije i hegemonije:

1. Regionalizacija potencira utjecaj akumulacije kapitala u prostoru i vremenu te regionalnih razlika koje on pravi, stvarajući na taj način dominantnije regije, centre ekonomske aktivnosti, sposobne da nametnu svoje interese (Harvey, 2003, 105-108).
2. Referirajući se na Antonija Gramscija, Harvey definira hegemoniju dvojako: najprije je bilo stajalište da se hegemonija ostva-

ruje putem vodstva i pristanka dominiranih da budu vođeni od dominantne sile; drugi je aspekt podrazumijevao hegemoniju kao mješavinu pristanka i prinude, pri čemu je potonje nešto što se koristi u krajnjem slučaju. Kada su međudržavni odnosi u pitanju, autor prati stajalište Giovannija Arrighija, koji smatra da se premoć određene grupe, u ovom slučaju države nacije, ispoljava na dva načina:

- a) Putem dominacije, pri čemu upotreba sile omogućava likvidaciju određene skupine ili njeno podvrgavanje;
- b) Putem intelektualnog i moralnog vodstva (Harvey, 2003, 36-37).

Kapitalistički imperijalizam od ranijih carstava odvaja upravo postavljanje u drugi plan političke sfere. Jaka politička sfera podrazumijevala bi potencijalno zaustavljanje akumulacije kapitala kada bi se ona sukobila sa državnim interesima. Prema tome, kapitalu, kako Immanuel Wallerstein ističe, ne odgovaraju carstva u klasičnom smislu te riječi nego hegemonijske države sposobne da nametnu interese, ali ipak bez čvrstoće i stabilnosti ranijih imperija (Volerstin, 2005, 95). U nastavku će se dati povijesni prikaz razvitka imperijalizma.

2.0 Imperijalizam kao početni stadij buržoaske vladavine

Prekomjerna akumulacija¹ je “prateća sjena” kapitalizma koja nerijetko dovodi do velikih društveno-političkih trzaja. U drugoj polovici XIX stoljeća rješenje za nju našlo se u kolonijalnim osvajanjima koja će eskalirati u Prvom svjetskom ratu. U tim turbulentnim vremenima dešava se nešto što se može odrediti kao početak kapitalističkog imperijalizma – koncentracija proizvodnje. Takav rasplet događaja doveo je do daljnjih aktivnosti, čime je imperijalizam ispoljen u svojim obilježjima koja egzistiraju i danas. Lenjin imperijalizam definira kao umirući kapitalizam koji od ranijih kapitalističkih stadija odvaja:

¹ Prekomjerna akumulacija predstavlja uslove viška rada (rastuća nezaposlenost) i višak kapitala (višak robe koji se bez gubitaka ne može prodati, suvišni proizvodni kapaciteti ili jednostavno višak kapitala kojem nedostaje profitabilna realizacija). Prekomjerna akumulacija se rješava na tri načina: 1) ulaganjem u dugoročne kapitalističke projekte (infrastruktura) ili socijalne izdatke (obrazovanje koje će dovesti do profitabilnih otkrića) koji će doprinijeti akumulaciji kapitala u budućnosti (odlaganje u vremenu); 2) putem otvaranja novih tržišta ili produktivnih prostora (prostorno odlaganje); 3) kombinacija 1) i 2) (Harvey, 2003, 109).

1. Formiranje i vladavina monopola;
2. Vladavina finansijskog kapitala;
3. Dobivanje na značaju izvoza kapitala;
4. Podjela svijeta koju provode međunarodni trustovi;
5. Završetak teritorijalne podjele planete od najmoćnijih kapitalističkih država (Lenjin, 1975, 77).

Vladavina monopola obilježena je vladavinom finansijskog kapitala koji podrazumijeva aktivno učešće bankarskog sektora u privredi. Bankarski sektor ne samo da finansijskim operacijama preuzima kontrolu nad industrijom, on također razmjenjuje svoje kadrove sa državnim i industrijskim sektorom, postajući tako glavnim kapitalistom. Zbog razmjene kadrova, zavisnosti državne ekonomije od aktivnosti koncerna te u konačnici geopolitičke moć koja iz toga izrasta države postaju ovisne o kapitalističkim carevima, koji potom svoj položaj koriste za sprovedbu partikularnih interesa. Koncept regionalizacije ovdje je jasno vidljiv: dominantnije regije i dominantniji centri ekonomskih aktivnosti koji izrastaju iz molekularnih procesa akumulacije kapitala postaju središta kreiranja društvenih tokova. Izvoz kapitala i sistemi kreditiranja osnovni su privredni pogoni. Trustovi međusobno dijele svjetsko tržište i prisiljavaju “svoje” države na saradnju, gdje se od ekonomskih saveza formiraju i oni politički, usmjereni na kolonijalna osvajanja.

Ova mješavina kapitalističke i teritorijalne logike nije se zaustavila na jednom svjetskom pokolju. Strah od komunizma i Velika depresija “pomogli” su usponu ekstremnih ideologija, koje su novim globalnim ratom dovršili ono započeto od ranije: potpunu promjenu konstelacija snaga i pojavu nove hegemonijske države.

SAD su postale predvodnikom čitavog kapitalističkog svijeta i uzorom kako se političkoekonomske aktivnosti trebaju provoditi. Kao država pobjednica u najpovoljnijem ekonomskom i vojnom položaju legitimno je prihvaćena kao zastupnik općih kapitalističkih interesa. Tamo gdje se legitimitet dovodio u pitanje koristili su se mehanizmi prisile i vojna moć da se “neposluh” obuzda ili su se postavljali režimi poslušnici, uz formalno poštivanje suvereniteta država. Na taj način kolonijalizam je nastavio živjeti u pritajenoj formi. Postojanje zajedničkog komunističkog neprijatelja pružilo je dodatne mogućnosti za maskiranje partikularnih interesa pod krinkom “univerzalnosti”. “Američko stoljeće” je stiglo i američka država je bila pozvana da svoj prosperitet proširi na čitav svijet, jer je to njena povijesna zadaća. A taj prosperitet je bio prosperitet utemeljen

prema sljedećim načelima:

- Američko društvo mora ostati stabilno bez radikalne redistribucije bogatstva;
- Domaći kapital mora se raširiti po čitavom svijetu kako bi mu se omogućili novi izvori akumulacije radi njegove stabilnosti kući, a u tu svrhu će, prema potrebi, biti korištena vojna sredstva, štiteći režime poslušnike koji omogućuju ovakav rasplet događaja (Harvey, 2003, 52-53).

Uz učesće Velike Britanije, američka vlada postavila je nova načela ekonomije sporazumom iz Bretton Woodsa.² Ratna razaranja prve polovice XX st. doprinijela su jačanju teritorijalne logike i osnažila države koje su akumulaciju kapitala postavile u određene zakonske granice kako bi spriječile nedavna dešavanja. Periodi kriza omogućuju prevlast teritorijalne logike, ali samo kratkotrajno dok se poredak ne ustabili. Zbog obuzdanosti kapitalističkih impulsa, ekonomskog prosperiteta i povoljnog položaja stanovništva ovaj period je nazvan “zlatnim dobom kapitalizma” ili doba *kontrolisanog kapitalizma*.

Zygmunt Bauman, poredeći faze modernosti, povezuje njihova obilježja u odnosu na *teški i laki kapitalizam*, odnosno doba *hardvera* kao “usađenog” kapitalizma koji je pretendirao na trajnost i onog *softverskog* koji je prolaznost proglasio svojim idealom (Bauman, 2011, 56-62). Kapitalizam je sve do 1970-ih bio “pretežak” da se pomjera. Iako su interesi kapitala i države nerijetko bili poistovjeđivani, nepokretnost kapitala bila je karta na koju su i politički sektor i radnički pokreti mogli igrati. Fordov primjer ilustruje način na koji je kapital funkcionirao: Htio je svoje radnike jednom zauvijek privezati uz Fordove tvornice kako bi mu se isplatilo novac uložen u njihovo školovanje i radnu obuku i kako bi mu se isplatilo još jednom, za trajanja radnog vijeka njegovih radnika... Morao ih je napraviti jednako ovisnima o zaposlenju u *njegovoj* tvornici i prodaji svoga rada *njenom* vlasniku kao što su on sam i njegovo bogatstvo i moć ovisili o tome da ih zapošljava i iskorištava njihov rad (Bauman, 2011, 141-142).

Ovakve spone radnika i poslodavaca polako su nestajale te se od

² Sporazum iz Bretton Woodsa je podrazumijevao otvaranje nacionalnih ekonomija čiji je protekcionizam doveo do svjetskih ratova, podsticanje međunarodne trgovine upravljene prema striktno određenim pravilima i postavljanje međunarodnih institucija koje će u kasnijem periodu imati izuzetno značajnu ulogu, dok je državama ostavljeno na volju da određuju propusnost svojih granica i postavljaju pravila vlastitog dvorišta (Steger, 2007, 37-38).

“braka” prešlo na “kohabitaciju”. Kao što je već navedeno, hegemonija podrazumijeva postavljanje države kao modela koji druge države oponašaju, što se iz prednosti pretvara u nedostatak. Ugledajući se na SAD, Japan i Njemačka su stvorile ekonomske modele koji su potkopali dominaciju američkog kapitala u proizvodnoj sferi. Ubrzo je period “kapitalističkog blagostanja” postao period turbulencija. Američko tlo je obilježeno rasnim problemima, usponom vojno-industrijskog kompleksa, a безусловna zaštita kapitalizma, čak i po cijenu rušenja demokratskog poretka, potkopavali su američki legitimitet i poziciju. Internacionalno, dolazilo je do sve veće inflacije, problema prekomjerne potrošnje (u tri naoružavanja i na socijalne izdatke) i pojave krize kapitalizma (Harvey, 2003, 57-61). To je definitivno bio kraj *hardverskog* kapitalizma i od tada je svijet počeo živjeti u *fluidnom* dobu neoliberalnog ekonomskog modela.

3.0 Neoliberalizam i nova forma imperijalizma

Potresi koji su srušili Bretton Woods podarili su nova pravila ekonomije. Došlo je do provedbe ideja koje su teorijski formulirane nekoliko decenija prije svoje praktične primjene. Neoliberalizam, kako je nazvana nova političkoekonomska doktrina/ideologija, zastupa tvrdnje da se individualna sloboda najbolje može osigurati deregulacijom tržišta i podsticanjem privatnog poduzetništva u kojem će intervencija države biti svedena na minimum. Država je zadužena da upotrijebi svoje mehanizme kako bi kreirala institucionalnu podlogu u kojoj bi se akumulacija kapitala mogla odvijati. Međutim, mimo toga, država ne treba dalje intervenirati, i to iz dva razloga: prvo, ona ne može kontrolirati tržište i protok kapitala, jer sama ne može posjedovati dovoljno informacija za adekvatno procjenjivanje prilika, te je to u nadležnosti onih čija egzistencija od toga zavisi – poduzetnika; drugo, uvijek postoje grupe koje će državni intervencionizam usmjeriti u pravcu postizanja partikularnih interesa (nešto što su, ironično, zagovarači ove doktrine činili) (Harvey, 2005, 2).

Od 1970-ih pa do danas, sve veći predjeli svijeta su uvučeni u pravila nove ekonomije. Najznačajnije političke ličnosti u provedbi ove ideologije bili su Ronald Reagan i Margareth Thatcher, dok je i reforma Federalnih rezervi Paula Volckera imala itekako značajnu ulogu. Ipak, sloboda nije ostvarena, već je poredak postajao nestabilniji, a koncentracija bogatstva i blagostanje postali su “luksuz” nekoliko država, odnosno njihovih elita. Svjetski deregulirano tržište omogućilo je najkrupnijim

ekonomskim igračima neometano traganje za povoljnim poslovnim prilikama i dotad neviđenu koncentraciju kapitala i moć bankarsko-korporativnog sektora najmoćnijih država. Takav rasplet događaja samo je demaskirao stvarnu namjenu ove doktrine – povratak moći ekonomskoj eliti.

Harvey tvrdi da je teorijsko-utopistička zamisao neoliberalizma bila postizanje blagostanja i individualne slobode, međutim, praktično i zbiljski ona je bila sredstvo vraćanja moći ekonomskoj klasi (Harvey, 2005, 19). Državni intervencionizam doveo je ekonomsku elitu u izuzetno težak položaj gdje je opadala profitna stopa, te je ona u neoliberalnim načelima vidjela rješenje za svoje nedaće. Neoliberalne ideje služile su da se obnovi njihova moć, ali je to sve bilo neophodno maskirati idealima slobode i obuhvaćati sva ta opća mjesta pomoću kojih je šira populacija mogla biti namamljena. Kako je već postojala velika doza netrpeljivosti usmjerena prema korporativnom sektoru, ali još važnije, državi, moralo se brzo reagovati, da slučajno konkurentske ideje ne bi prevladale.³ Nezadovoljstvo prema državi iskoristilo se kao oružje protiv državnog intervencionizma, omogućivši plodno tlo za deregulaciju kapitala i tržišta. Kapital se oslobodio legislativnih ograničenja i kontrole putem državnih organa. Ekonomija je “individualizirana” i prepuštena stihijskom razvoju u kojem svako odgovara za sebe. Jednom oslobođen kontrole, uz razvoj novih organizacionih strategija i informacionih tehnologija, kapital je prevazišao prostorno-političke granice i oslobodio se svakog vida odgovornosti.

Ekonomska transformacija najprije je postavila finansijski sistem u prvi plan. Kako je američka hegemonija u okviru proizvodnje opadala usponom Japana i Njemačke, bilo je neophodno upotrijebiti druge načine kako bi se prijašnji položaj dominacije vratio. SAD su bile u najpovoljnijem ekonomskom položaju nakon Drugog svjetskog rata. Finansiranje ratnih operacija savezničkih snaga stavilo ih je u izuzetno povoljan položaj, a sporazum iz Bretton Woodsa postavio je američki novac u najbolju poziciju. Zlato je odbačeno kao materijalna baza dolara i počelo se živjeti u svijetu dematerijalizirane valute. Finansijske institucije i kreditni sistemi postali su baza nove ekonomije te je izvoz kapitala postao učestaliji i veći nego ikad. Bankarski sektor postao je izuzetno moćan te su međunarodne

³ U to vrijeme popularnost socijalističkih ideja rasla je čak i u SAD-u, području gdje su takva načela regulacije socioekonomskih pitanja oduvijek najmanje bila na snazi (Harvey, 2005, 14-15).

finansijske institucije ucjenama i prisilom otvarale tržišta tamo gdje bi se druga strana usprotivila.⁴ Deregulirani finansijski sistem riješio je problem inflacije, ali je postalo jasno da je količina fiktivnog kapitala ipak ogromna. Pošto bi obračunavanje s najjačim ekonomskim akterima predstavljalo izuzetno težak poduhvat za države ovisne o kapitalu tih aktera, bankovni sektor postao je nešto što se pod svaku cijenu moralo zaštititi. Država je refundiranjem gubitaka putem poreza ili iz vlastitih rezervi igrala najznačajniju ulogu u njegovoj protekciji (Harvey, 2010, 30-31). Ubrzo je američka strategija postala glavnim metodom postupanja i drugih aktera. Tako su američke, njemačke i japanske finansijske elite postale glavnim pogonom i tlačiteljem cijeloga svijeta.

Kako je ekonomski poredak postao ovisan o kreditiranju, fiktivni kapital neprestano se uvećavao. Zavladao je dužničko ropstvo i sve veći broj zemalja nije moglo otplatiti svoja dugovanja. Takva situacija je iskorištena u svrhu širenja neoliberalizma. “Strukturalna prilagodba”⁵, kako je nazvan niz institucionalnih reformi, podrazumijevala je otpisivanje duga u zamjenu za prilagodbu vlastitog sistema u skladu s principima neoliberalizma, omogućivši time neometan ulazak krupnog kapitala. “Akumulacija oduzimanjem”⁶, koja je podrazumijevala privatiziranje zajedničkih dobara i usluga (poput vode, zemljišta i sl.) i otvarala mogućnost stranom kapitalu da po niskim cijenama uzima materijalne vrijednosti dužničkih zemalja, proizvodila je visoke stope siromaštva dok je uporedo omogućavala profitabilnu realizaciju privatnom kapitalu. Naziv potpoglavlja u knjizi *New Imperialism* pogađa suštinu priče – akumulacija oduzimanjem je sama po sebi forma imperijalizma, aktivnost koja stvara prilike akumulacije kapitala, nove mogućnosti ostvarivanja profita i jačanja dominantnih slojeva (Harvey, 2003, 180-181).

Takvim praksama nacionalno obojeni trustovi o kojima je Lenjin govorio postali su istinski transnacionalni. Svijet je postao poprište natečaja transnacionalnih korporacija, s njima povezanih banaka i među-

⁴ Harvey ističe američku dominaciju nad MMF-om (Harvey, 2003, 77).

⁵ “Vašingtonski konsenzus”, kako je nazvan čitav niz tačaka koje države radi kompenzacije duga moraju učiniti, prema Stegerovom mišljenju jedna je forma kolonijalizma (Steger, 2007, 52).

⁶ “Akumulacija oduzimanjem” podrazumijeva koncept Marxove primitivne akumulacije i mehanizme pomoću kojih država oduzima zajedničke posjede i stvara uslove njihove privatizacije. Svi mehanizmi koje Marx navodi i danas su prisutni, samo nadopunjeni finansijskim operacijama i konceptom “autorskih prava”, kao u slučaju određenih patenata, iako proizvedenih u sklopu kolektivnih institucija (Harvey, 2003, 145-148).

narodnih finansijskih institucija. Država kao politička forma pokleknula je pred kapitalom i postala je instrument ekonomske elite. U svemu tome radnici su najviše ispaštali. Privatizacijom privrede i ulaskom seoskog stanovništva i žena u procese rada pravila se “velika industrijska armija rada”. Radnički pokret, iscjepkan kulturološkim razlikama u individualiziranom društvu, nije imao snage za kolektivnu akciju. Mobilnost kapitala postala je sredstvo ucjene država i radničkih pokreta. Države su nastojale zadržati kapital pravljjenjem bolje biznis-klime, a prijetnja bijegom smanjivala je i radničke plate. Međutim, plate u potrošačkom društvu ne smiju biti isuviše niske jer bi se tako spriječilo “potrošačko ludilo”, pa je mobilnost kapitala imala i dodatnu ulogu. Prenošnjem postrojenja u dijelove svijeta s jeftinijom radnom snagom omogućeno je da u centru svjetskog tržišta plate ostanu na zadovoljavajućem nivou ne narušavajući zacrtanu stopu konstantne dobiti. To se postiglo snižavanjem troškova proizvodnje putem jeftinije radne snage i zaobilaženjem zakonskih okvira koji su dosta “popustljiviji” u niskorazvijenijim zemljama⁷ (Volerstin, 2005, 9). Ipak, plate nisu mogle konstantno rasti, tako da se pribjegli finansijalizaciji svakodnevnog života. Sistem kreditnih kartica i kreditiranja postao je uslovom opstanka za stanovništvo, čime je dužničko ropstvo sprovedeno i na makro i na mikro nivou (Harvey, 2010, 17). Polako ali sigurno, emancipacija kojom su se neoliberalni zagovarači dičili postala je sofisticirano robovlasništvo koje je sve više dovodilo do ekonomske bipolarizacije stanovništva.

Ipak, neko bi mogao reći da to nije tolika nesloboda kakvom se želi predstaviti, ali ovdje se govori o suštinskim emancipacijama i ekonomskoj neovisnosti koja je pretpostavka stvarne slobode. Formalnopolitičke i ekonomske postavke daju mogućnosti za stvarno slobodno djelovanje: prve garantiranjem državnog aparata o jednakosti prava i zakonskim odredbama i sankcijama glede njihovog kršenja; ekonomska ra-

⁷ Wallerstein je stava da ovaj trend premještanja postrojenja ima svoj kraj i da je to strukturalno protivrjeđe kapitalizma. Stopa profita se, prema njegovom mišljenju, smanjuje iz nekoliko razloga, a jedan se upravo tiče premještanja postrojenja u zone s jeftinijom radnom snagom. Nakon određenog vremena radnici traže povećanje plata i zbog obuzdavanja nemira to se mora i učiniti; s druge strane, neko mora moći i kupovati proizvode, a to podrazumijeva ili veće plate ili smanjenje troškova proizvodnje, a takve nedaće se rješavaju premještanjem postrojenja. Problem je u tome što je tih područja s jeftinijom radnom snagom sve manje i manje, jer i u tim predjelima radnici nakon određenog vremena traže povećanje plata. Danas je taj problem prisutniji nego ikada i postrojenja u “jeftinijim oblastima” u budućnosti će naići na isti problem, s iznimkom da neće imati gdje pobjeći (Volerstin, 2005, 55-57).

vnopravnost, s druge strane, podrazumijeva da ekonomski neovisni akteri sami mogu odlučivati o svom položaju. Ujedno, ravnopravnost u tom polju sprečava osnaženje aktera i stjecanje ogromne količine društvene moći izgrađene na toj ekonomskoj podlozi, koja će dopustiti kršenje formalnopolitičkih garancija i eksploataciju prosječnog čovjeka. Sloboda o kojoj neki govore je sloboda življenja, sloboda životnih stilova koja je opet otišla u krajnost. Komodifikacija i zanemarivanje načela vrijednosti i vrlovitog života doprinijelo je zloupotrebi takve slobode te opadanju i propadanju vrijednosti, tako da danas na američkom tlu univerzalni simbol potpunog zla – đavo – ima svoju crkvu. Nisu li te odvratne zloupotrebe pokazatelj potpune propasti vrline? Komodifikacija društva i neprestano traganje za profitom je omogućilo pretpostavke da se vrlina izgubi. U slobodi, kojom se mnogi diče, postoje ozbiljne zloupotrebe: danas je sve dopušteno!

Padom komunizma kapitalistički poredak se počeo vraćati u svoju agresivniju fazu. Kako je konsolidacija putem zajedničkog neprijatelja nestala, turbulencije izazvane finansijskim nestabilnostima i bankrotima država nadopunjene su nestajanjem američke hegemonije. Otvaranje kineskog tržišta koje je riješilo problem prekomjerne akumulacije i dalo profitabilnu realizaciju kapitala proizvelo je novog jakog aktera – Kinu. Azijska kriza 1998-1999. obilježena je prenosom kapitala u zapadne predjele, čime se zadao veliki udarac istočnim prostranstvima, dok je svjetska ekonomska kriza 2008. bacila neoliberalni kapitalistički poredak na koljena. Legitimnost sistema je počela slabiti, a posebice je narušena time što su države koje nisu u potpunosti usvojile neoliberalna načela, poput Kine i Indije, bolje podnijele ekonomske potrebe. Slabljenje američke pozicije i time nestajanje pogodnosti koje je američki kapital od toga imao pokrenuli su agresivnije aktivnosti, pri čemu je rat u Iraku bio najočigledniji primjer. Prikriveni “retorikom oslobođenja”, takve ratne operacije bile su motivirane kontrolom naftnih rezervi ključnih za usmjeravanje globalne ekonomije (Harvey, 2003, 12-25). Brexit je pokazao manjkavost prenamaglašavanja ekonomske aktivnosti i povezanosti na račun one političke koja je stavljena u drugi plan,⁸ a geopolitički odnosi obilježeni su vidljivim, agresivnim istupima velikih sila. Vojno-politički slabije zemlje postale su poprište interesa najmoćnijih država grupiranih u savezničke tabore (oživljavajući ponovo praiskonski spor Istoka i Zapada), praveći

⁸ Habermas je upozoravao na zanemarivanje političke povezanosti Evropske unije (Habermas, 2011, 40).

slično stanje kao pred Prvi svjetski rat. Međutim, ovdje do direktnog sukoba ne smije doći, a tragično je što je vjerovatno jedini razlog za “svjetski mir” oružje za masovno uništenje.

Nažalost, turbulencije nisu dovele do radikalnih promjena. Neoliberalizam i dalje vlada kao dominantna i neupitna političkoekonomska ideologija, a Lenjinovo predvečerje opće socijalističke revolucije bilo je zapravo svitanje novog oblika kapitalističke vladavine. Tako su karakteristike klasičnog kapitalističkog imperijalizma samo ispunjene različitim sadržajem u doba ovog novog.

1. FORMIRANJE I VLADAVINA MONOPOLA: Deregulacijom tržišta omogućena je nikad veća koncentracija kapitala u rukama transnacionalnih korporacija i najjačih finansijskih institucija.
2. VLADAVINA FINANSIJSKOG KAPITALA: Finansijalizacijom tržišta i svakodnevnog života bankarskom sektoru su omogućene raznovrsne finansijske mahinacije i mogućnosti diktiranja društvenih tokova.
3. DOBIVANJE NA ZNAČAJU IZVOZA KAPITALA: Krediti i finansiranje postali su osnova svjetske privrede.
4. PODJELA SVIJETA OD MEĐUNARODNIH TRUSTOVA: Svjetsko tržište postalo podijeljeno je između transnacionalnih korporacija i s njima povezanih finansijskih institucija.
5. ZAVRŠETAK PODJELE TERITORIJA PLANETE OD NAJKRUPNIJIH KAPITALISTIČKIH DRŽAVA: Države motivirane kapitalističkim interesima današnju dominaciju nad teritorijom provode ratom protiv terora i despotizma, ili instaliranjem poslušničkih režima.

4.0 Država – instrument kapitalističkih elita

Obnavljajući klasnu moć, neoliberalizam je proizveo širu sferu utjecaja ekonomskih elita uvećavši mogućnost prisile koju su od ranije posjedovale. Podjela društvene moći, koju je C. Wright Mills dao analizirajući američko društvo, na ekonomsko-korporativni, državno-politički i vojni sektor nije više posve adekvatna ni unutar američkog konteksta, a niti internacionalno (Mills, 2000, 6). Disbalans koji se stvorio samim postavkama ekonomskog sistema kazuje da je *oligarhizacija* imanentna kapitalizmu i njegovom načelu slobodnog poduzetništva. Iz kapitalističkog

natječaja izrastaju jaki akteri koji su koncentrirali moć u okvirima slobodnog poduzetništva, što se projicira kao zaslužena i pošteno osvojena pozicija. Ipak, ekonomija je od svojih začetaka ozbiljno shvatila Machiavellija, te se uvijek pribjegavalo različitim sredstvima za ostvarenje zadatih ciljeva, potkopavajući konkurenciju na različite načine, dozvoljene i nedozvoljene. Još važnije, i tokom čina *primitivne akumulacije* uvijek postoje akteri koji su, iz različitih razloga, u boljim startnim pozicijama i mogu mnogo bolje iskoristiti situaciju od drugih kojima objektivne okolnosti ne dopuštaju isto da učine. Na taj način dolazi do stvaranja dominantnih regija i uske elite. Neoliberalizam je samo taj proces radikalizirao.

Anthony Giddens je u *Odbjeglom svijetu* isticao prenaplašenost korporativnog utjecaja. Međudržavni naponi i određene organizacije mogu obuzdati njihovu samovolju te prema tome korporacije danas zapravo moraju biti opreznije nego ikad (Giddens, 2005, 17). Ipak državne prakse i razvitak tendencija koje su opisane u prethodnom poglavlju govore suprotno. Međutim, Giddens je bio u pravu rekavši kako politička sfera i dalje ima svoju određenu težinu. Korporacije ne mogu zamijeniti države, koje i dalje imaju monopol na aparate prisile i kontroliraju određeni teritorij sa prirodnim i ljudskim resursima (Giddens, 1999, 74-75). (Neo)liberalni poredak je samo teorijski odvojio ove dvije sfere. Država štiti i širi granice poretka. Zbog toga korporacije trebaju državu, jer same nisu u mogućnosti da kontrolišu aspekte teritorijalne logike, niti bi dobile legitimitet da to čine. Marx je bio u pravu kada je rekao da je država tvorevina koju buržuji stvaraju radi zaštite vlastitog vlasništva i interesa (Marx, 1975, 76-77).⁹

Neoliberalna država ima svoje teorijske i praktične protivrječnosti. U praksi, ona je zastupnik kapitalističkih interesa, što je dokazivala svojim postupcima koji su uvijek u sukobima između povoljne biznis-klime i stabilnosti finansijskih institucija, s jedne strane, i individualnih sloboda i demokratskog poretka s druge, davali uvijek podršku ekonomskim interesima (Harvey, 2005, 70-71). Dokaz tome je i sama provedba neoliberalnih reformi koje su oslabile moć rada i podigle stepen siromaštva. Načini na koji su najmoćniji državni aparati zapadnog kapitalističkog bloka, onoga koji se diči svojom demokratijom (SAD, Njemačka i Japan), upregnuti su sljedeći:

⁹ Harvey, referirajući se na Hannah Arendt, ističe da buržoazija neprestanom akumulacijom kapitala traži neprestano uvećanje državne moći radi zaštite imovine, te je buržoaska povijest upravo povijest tog procesa (Harvey, 2003, 34).

1. UCJENA POLITIČKIH SILA: Mobilnost kapitala bilo je sredstvo putem kojeg su se mogli ostvarivati veći profiti i smanjivati plate radnicima. Države su ušle u natječaj pravljenja bolje biznis-klime jer moć države ovisi o kapitalu. Mimo toga, kao što G. William Domhoff ističe analizirajući korporativnu dominaciju u SAD-u, politički lideri ne žele dopustiti odlazak kapitala zbog nezadovoljstva povodom loše ekonomske situacije koje bi se usmjerilo prema njima i ugrozilo njihovu poziciju, te označilo prijevremeni kraj mandata (Domhoff, 2013, 39).
2. POJAČANO PRISUSTVO BIZNIS-SLOJA U POLITICI: Mnogi ljudi iz biznis-sektora odluče učestvovati u politici i kandidirati se za visoke funkcije, pogotovo u SAD-u, iako rjeđe u Njemačkoj (ali ipak pojava koja je i u toj zemlji zastupljena) (Hartmann, 2006, 94-95). Ovi ljudi formalno napuštaju svoje pozicije u biznis-sektoru pri preuzimanju političkih funkcija, ali zadržavaju bliske veze sa svojim suradnicima i nerijetko se vraćaju na stara poslovna mjesta kada im mandati isteknu. Dakle, tu postoji blizak odnos i mogućnost zloupotrebe državnog aparata u partikularne svrhe. Najnoviji primjer ove vrste je Donald Trump.
3. UTJECAJ NA IZBORE VLADAJUĆIH POZICIJA: Pored toga što članovi biznis-sektora učestvuju u politici, oni se također skrbe da generalno kontrolišu izbore svih važnijih pozicija u političkom sektoru. Tako je finansiranje izbora postalo izuzetno važno sredstvo u postizanju uspjeha u izbornim kampanjama u Japanu i SAD-u (Hartmann, 2006, 99). U posljednjih nekoliko decenija izdaci na određenu političku poziciju konstantno su rasli i postizanje uspjeha ovisi od velike količine novca. Domhoff ipak tvrdi da je potenciranje ovih tendencija, kada su SAD u pitanju, itekako bitno, ali ne i presudno (Domhoff, 2013, 146-151). Autor ističe da na izbore utječu i drugi faktori, ali kazuje da novac bogatih donatora ipak predstavlja važnu pretpostavku za uspjeh. Veće količine novca podrazumijevaju i veću mogućnost promoviranja političkih ideja, a u svemu tome izabrani kandidati osjećaju jednu vrstu duga koji moraju "otplatiti" činjenjem ustupaka. I to se ne odnosi samo na određene kandidate, već su dvije američke stranke ovisne o korporativnom novcu.¹⁰

¹⁰ Chomsky tvrdi da su dvije stranke u SAD-u dvije frakcije biznis-stranke (Chomsky, 2008, 22).

4. **UTJECAJ NA PLANIRANJE POLITIKE:** Planiranje politike vrši se na različite načine. To može uključivati ili javne ili tajne konsultacije s državnim zvaničnicima. Čelnici korporacija susreću se s političkim liderima na formalnim ili neformalnim sastancima iznoseći svoje zahtjeve, što im je omogućeno zahvaljujući prethodnim stavkama, čime se vlada pretvara u tijelo koje je “zatrovano” novcem (Harvey, 2005, 76-78). Michael Hartmann, s druge strane, naglašava veliki utjecaj lobiranja, čime su sve češće državni postupci inicirani takvim činovima (Hartmann, 2006, 98), dok je Domhoff u detalje opisao kako proces planiranja politike teče u onome što on naziva mrežom planiranja politike (*policy-planning network*) (Domhoff, 2013, 76-79), putem provedbe specijalnih interesa (Ibid, 164-147) i u samom činu kreiranja politike (*policy-making proces*) (Ibid, 168-174). Pod prvim, autor podrazumijeva mrežu neprofitnih organizacija poput fondacija koje doniraju novac obrazovnim i odgojnim ustanovama, rjeđe direktno političkim skupovima, što potom omogućava formiranje ideja i oblikovanje svijesti; trustove mozgova (*think-thanks*) koji kreiraju ideje, članke, izvještaje i knjige dostupne široj javnosti, ali i formalnim kreatorima politike, čime finansiranje i vođenje takvih organizacija omogućava naizgled nepristrasni znanstveni napor, koji služi kao orijentacija i ispo- moć političkim liderima u snalaženju u kompleksnim državnim pitanjima; i posebno političke diskusije pod nadzorom biznis- sektora koje omogućavaju direktno sučeljavanje eksperata iz raznih polja, političara i predstavnika ekonomske elite, u kojima se artikuliraju interesi i postavljaju smjernice za političko dje- lovanje. Provedba specijalnih interesa uveliko je slična situaciji koju su Harvey i Hartmann opisali te podrazumijeva formalna, ali češće neformalna susretanja u kojima biznis-sektor iznosi svoje zahtjeve i lobira nudeći u zamjenu za ustupke finansijsku podršku i korisne informacije. Što se postupka kreiranja politike tiče, to je zapravo susret i djelovanje različitih savjetodavnih ti- jela i organizacija u kojima se artikuliraju interesi.
5. **OSTALI DOPRINOSI:** Podrška biznis-sektora budućim politi- čkim liderima ogleda se i u kupovini njihovih nekretnina iznad stvarne vrijednosti, mogućnostima zaposlenja u poslovnom sek- toru, pogotovo u odvjetničkim uredima, kada politički mandati isteknu, i plaćanju za javne govore na određenim skupovima

koje ekonomska elita održava, sve u cilju stjecanja pozitivne finansijske pozicije koja će omogućiti fokusiranje na političku karijeru. Time se kandidat “kupuje” te kasnije služi interesima ekonomskih elita (Domhoff, 2013, 155-157).

Na ove načine ekonomske elite vrše konsolidaciju svoje pozicije unutar država i pokreću političke aparate na sprovedbu imperijalizma, kada sfera interesa prevazilazi okvire određene nacionalne države, što će uvijek postojati dok je kapitalizam na snazi. Neprestana kapitalistička aktivnost proizvodi u konačnici problem prekomjerne akumulacije, pri čemu su imperijalističke prakse najbolji način njenog prevazilaženja. Dominantne regije, poput Silikonske doline, Rurske oblasti, ili čak pojedinih gradova kao finansijskih “prijestolonica” svijeta, time postaju centri odlučivanja i podvrgavaju druge države svojim pravilima. Oni koji su odbijali da “sarađuju” nailazili su ili na finansijske restrikcije bez kojih globalni, a time ni lokalni ekonomski poredak ne može funkcionisati, ili su, ukoliko bi na neki način tvrdoglavo odbili naredbe, dobili demonstraciju vojne moći (Bauman, 2011, 180), što je uostalom, prema mišljenjima nekih autora, bio slučaj sa područjem bivše Jugoslavije.¹¹ Ipak, Harvey tvrdi da je takav rasplet događaja moguć samo u onim zemljama koje su već zahvaćene određenim unutrašnjim institucionalnim krizama. Autor navodi da postoje konkretni primjeri zemalja koje su odbile neoliberalne reforme, čime takvi pritisci nisu toliko svemoćni koliko se zapravo misli. Prije se tu radi o savezništvu vanjskog utjecaja i želja unutarnjih elita koje profitiraju “strukturnim reformama”, uvećavajući vlastiti utjecaj na svome lokalnom području u zamjenu za poslušnost prema carevima modernog svijeta: Ponekad se čini da MMF samo preuzima odgovornost za djelovanje koje interne klase žele svakako da učine. (Harvey, 2005, 117)¹²

¹¹ Bauman u *Tekućoj modernosti* govori o raspletu u Jugoslaviji i povezanosti logike neoliberalizma da nasilnim metodama proširi svoje djelovanje (Bauman, 2011, 181). Noam Chomsky također zastupa tu tezu smatrajući da je raspad jugoslovenskog društva proizašao, kako on tvrdi, iz naturenog ili jednostavno primljenog neoliberalnog modela koji je potom doveo do kasnijih dešavanja. Dovoljno je pogledati samo euforiju zapadnog svijeta usmjerenu prema Miloševićevim postupcima kada je u početku nastojao okrenuti državu prema takvim principima (Chomsky, 2018, 63-66).

¹² Bauman u *Tekućoj modernosti* govori slijedeće o odnosu globalnog kapitala i savremenog korporativnog sektora prema državama: “Za multinacionalke (to jest globalne kompanije s raspršenim i promjenjivim lokalnim interesima i privrženostima), ‘idealni svijet’ je ‘svijet bez država ili bar svijet malih, a ne velikih država’, primijetio je Eric Hobsbawm. ‘Osim u slučaju da ima naftu, što je država manja, to je slabija i potrebno je manje novca da se kupi vlada’” (Bauman, 2011, 186).

Ipak, u konačnici, tamo gdje je to potrebno, stimuliraju se nemiri i proizvode nestabilnosti kako bi se omogućio željeni rasplet događaja, a potom se postave poslušnici koji nadziru situaciju. Ekonomski vladari ne prezaju od razaranja država i hladnokrvnog nametanja posljedica vlastitog djelovanja na žrtvina leđa.

Naravno, i korporativni utjecaj ima svoje granice. U momentima kapitalističkih i ekoloških kriza, pod pritiskom javnog mnijenja, država se suprotstavlja kapitalu. Ali sve je to kratkog vijeka, jer bankarsko-korporativni sektor ubrzo iskoristi situaciju u svoju korist. Na ruku mu ide i to što je ekonomija postala uveliko ovisna o njima, tako da država u startu osjeća gorak ukus poraza jer mora spašavati svoje robovlasnike, što se može uočiti u primjeru ekonomske krize iz 2008. godine. Korporacije, s druge strane, nerijetko naprave ustupke kako bi smirile strasti, dajući pri-vid da je politika ipak nešto drugo od pukog teatra i obmane.¹³ Upletena u mrežu iz koje se ne može izvući, država neminovno mora nastavljati igrati prema pravilima ekonomske elite.

5.0 Transnacionalna kapitalistička klasa

Domhoff pravi razliku između ekonomske i socijalne klase: prva podrazumijeva jednaku poziciju u procesu rada; druga označava zajedničke socijalne obrasce, načine življenja i kretanje u istim krugovima (Domhoff, 2013, 10-11). Ekonomske elite podrazumijevaju sličnu poziciju na ekonomskoj ljestvici, ali i slične obrasce ponašanja. To dovodi do bliske interakcije, što potom omogućava stvaranje internacionalnih kapitalističkih saveza. Ko su zapravo ti akteri, ko su ljudi koji upravljaju ovim kapitalističkim carstvom?

Neoliberalizam je samo intenzivirao ono što je oduvijek postojalo: ni prijašnje kapitalističke klase nisu bile striktno vezane za svoju nacionalnu državu, samo je to u globalnom dobu podignuto na viši nivo. Transnacionalna kapitalistička klasa sačinjena je od izvršnih direktora najvećih korporacija (CEO), finansijera i rentijera te najviših legalnih i tehničkih operatera koji su nužni za funkcionisanje kapitalističkih aktivnosti (Harvey, 2005, 33-36). Takvi ljudi ne moraju raskidati sve konekcije s određenom državom, kao npr. konekcije s američkim državnim aparatom.

¹³ Domhoff daje primjere o uspjehu državne intervencije u periodu krize 2008. godine (Domhoff, 2013, 40).

Međutim, transnacionalni kapitalisti nikad se ne ograničavaju na jednu državu i nerijetko traže prilike u drugim zemljama, odmjeravaju šanse za uspjeh i biraju najbolja mjesta za realizaciju interesa. Harvey je njihov uspon dobro opisao:

„Neka vrsta transnacionalne klase iskrsla je, a fokusirala se na Wall Street i druge centre kao što su London i Frankfurt kao sigurna mjesta za plasman kapitala... Privilegovane klase mogle su se zatvoriti u pozlaćena geta u Bombayu, Sao Paulu i Kuwaitu dok uživaju u svojim investicijama na Wall Streetu. Samo zato što je Wall Street bio preplavljen novcem, ne znači da su Amerikanci posjedovali taj novac.“ (Harvey, 2003, 186)

Pojam “privilegovane klase” otvara puteve za dodatnu analizu. Privilegovani nisu samo direktno uključeni u rad organizacija. Postoje i viši slojevi koji su odvojeni od direktnog angažmana, ali su itekako povezani sa bankarsko-korporativnim svijetom.

Viši slojevi pretpostavljaju skupine visokog statusa i velike količine bogatstva, oni imaju specifičan stil življenja i svojim oblicima djelovanja prave distinkciju u odnosu na ostali sloj, ističući luksuz i obrasce ponašanja kao obilježje koje pokazuje njihovu superiornost. To je skupina bogatih porodica, finansijera, univerzitetskih profesora najvišeg ranga, poznatih ličnosti, asimiliranih političara i različite kreme socijalne ljestvice, ali i izvršnih direktora velikih korporacija pripojenih tim slojevima zbog svojih izuzetnih postignuća u ekonomskom polju, koji uspijevaju da pretvore ekonomsku moć u onu statusnu. Uporedo s tim, ni ovi viši slojevi ne ostaju odvojeni, niti od korporativnih niti političkih djelatnosti. Kako to Domhoff ističe, rasvjetljavajući situaciju u američkom društvu, oni posjeduju velikih broj korporativnih dionica; mnoge superbogate porodice učestvuju u usmjeravanju korporacija; profesionalni menadžeri iz više srednje klase bivaju asimilirani u višu klasu (Domhoff, 2013, 42). Iz ovoga slijedi da se viši slojevi zapravo mogu podvesti pod ekonomsku elitu iz dva razloga: prvo, oni posjeduju velika bogatstva koja ih svrstavaju u najviše pozicije ekonomske igre; drugo, to su akteri koji aktivno učestvuju u ekonomskim procesima putem saučesća u vladajućim strukturama, finansiranjem ili direktnim vođenjem, iako je ovo posljednje prepušteno izvršnim direktorima. Hartmann također ističe da su interesi biznis-sektora i njihovih postupaka istovjetni s generalno višim slojevima, jer zapravo ostvaruju poreske olakšice ne samo na ekonomske djelatnosti

već i na sve članove društva s visokim primanjima ili nekretninama velikih vrijednosti (Hartmann, 2006, 102-103). Ta usko povezana skupina ima itekako razvijenu *klasnu svijest*.

Ovakve elite nerijetko su čvrsto povezane. To postižu na sljedeće načine:

1. Domhoff ističe da u SAD-u korporativni direktori bivaju usko povezani u, kako autor naziva, *korporativnu zajednicu* putem konsenzusa o zajedničkim ciljevima, neprestanim sastancima na korporativnim upravnim susretima ili drugim asocijacijama (Domhoff, 2013, 39). Tu postoje i presijecanja članova među kojima korporacije dijele zaposlene i uvode u upravne odbore članove svojih saveznika. To omogućava lakšu artikulaciju interesa i prevazilaženje nesuglasja koja mogu i koja s vremena na vrijeme iskrsavaju. Ovakva situacija nije samo na američkom tlu, nego je internacionalno raširena unutar najvećih korporacija kojima je interes da imaju stabilno tržište i koncentraciju moći protiv zajedničkih neprijatelja. To nipošto ne znači da su SAD, Japan, Njemačka i Velika Britanija nekonkurentni jedni prema drugima, već da se ove države u većini pitanja znaju solidarizirati kada je u fokusu zaštita zapadnjačkih interesa. Jednom solidarisana zajednica može na Svjetskom ekonomskom forumu razgovarati sa različitim političarima i planirati politike koje prevazilaze okvire njihovih matičnih zemalja ili najbližih saveznika i tako širiti svoju mrežu utjecaja (Harvey, 2005, 36).
2. Pohađanje zajedničkih obrazovnih institucija unutar kojih se stječu poznanstva i grade prijateljski odnosi, povjerenje te stječe *socijalni kapital* neophodan za napredovanje unutar političkoekonomске ljestvice i prelaska iz jednog sektora u drugi (Hartmann, 2006, 94). To podrazumijeva elitne univerzitete rezervirane samo za uski sloj ljudi koji posjeduju *ekonomski kapital* da pristupe izuzetno skupim ustanovama, ali još važnije *kulturalni kapital* koji određuje ponašanje i daje predispozicije za simboličke postupke što su neophodni za uspjeh u takvim institucijama. Nerijetko je važnije imati adekvatan stil ponašanja, koji se nadležnim sviđa i koji u njemu prepoznaju osobine koje njihovi krugovi traže, nego posjedovanje samoga znanja. Stjecanje takvih normi ophođenja i sofisticiranog djelovanja pomaže kasnije pri asimilaciji u više slojeve.

3. Domhoff navodi i socijalne klubove i zajedničke institucije viših slojeva u kojima se različiti pripadnici takve skupine susreću u neformalnim okolnostima i u kojima artikuliraju interese, planiraju politiku i ekonomske poteze te grade odnose povjerenja i solidarnosti (Domhoff, 2013,43). Tako da svako ko nastoji ostvariti visoke pozicije unutar političke ljestvice biva pozvan u takve krugove ili mu putem takvih krugova biva omogućeno ili olakšano u tom naumu.

6.0 Neoliberalizam kao masovna obmana

Marx je rekao da su vladajuće misli zapravo misli vladajuće klase (Marx, 1975, 60-61). Znanje krojeno proteklih decenija uvijek se nastojalo ukomponirati u dominantne diskurse, pri čemu je u polju političko-ekonomskog ustroja neoliberalizam *hegemonijski diskurs*. Širenje i navikavanje na neoliberalne ideje činjeno je na različite načine i putem državnih institucija i onih građanskog društva: od javnih političkih govora, preko medijskog djelovanja, pa sve do institucija kao što su univerziteti, škole, crkve, profesionalna udruženja. Tu su bili i trustovi mozgova finansirani bankarsko-korporativnim novcem u svrhu širenja publikacija koncentriranih na neoliberalizam i njegov značaj; “preobraćenje” intelektualaca na neoliberalni način razmišljanja; i u konačnici, dominacija nad političkim partijama i državom (Harvey, 2005, 40). Povjerenje u ekspertne sisteme (Giddens, 1998, 35) odigralo je ključnu ulogu. Simbolička moć koju intelektualci, univerzitetski profesori i mediji imaju zloupotrijebljena je u svrhu *oligarhizacije* društva.

Univerziteti su mjesta duhovnih aktivnosti i proizvodnje ideja. Znanost je još od uspona prosvjetiteljstva poimana kao emancipatorsko sredstvo. Ipak, niti ona ne može biti neovisno posmatrana od konstelacija snaga i nerijetko je zloupotrijebljena. Univerzitete finansiraju korporativne fondacije, ali korporacije i direktnim putem daju velike svote novca koji je neophodan za samo postojanje univerziteta. Iako ne sveprisutan, postoji znatan utjecaj ove vrste na kreaciju ideja ili zloupotreba simboličke moći univerziteta u partikularne svrhe. Nobelove nagrade dodijeljene Fridrichu Von Hayeku i Miltonu Friedmanu, jednim od tvoraca neoliberalne doktrine, pokazatelji su kako je neoliberalizam zadobio tako lako legitimitet među akademskom zajednicom, pa i šire. Naravno, te Nobelove nagrade nisu *vrijednosno neutralne*. One su finansirane od švedske

bankarske elite, čime se potvrđuje heteronomnost znanosti i s njom povezanih institucija (Harvey, 2005, 22).

Medijska aktivnost je od ključne uloge za propagiranje ideja na najveći broj ljudi. Glas medija dolazi puno lakše do običnog čovjeka nego znanstveni napori. Tako su neoliberalne ideje omasovljene. Ipak, na medijima se lako može uvidjeti kako povjerenje u ekspertne sisteme zavisi i mijenja se u skladu s iskustvom (Giddens, 1998, 93-94). Povjerenje u medije se narušilo i šira populacija polagano gubi vjeru u njihovu neutralnost. I dalje je njihova moć ogromna, samo u određenoj mjeri smanjena, što zbog dokazivanja određenih manipulacija, što zbog dostupnosti veće količine informacija putem interneta, koji je preuzeo vodeću poziciju u oblasti elektronskih medija i koji je slobodniji od korporativnog utjecaja i daje mogućnosti slobode objavljivanja sadržaja (iako se ta sloboda zloupotrebljava u objavljivanju različitih odvratnih sadržaja). Ipak, najpopularnije medijske kuće, prisutne i na internetskim valovima, igraju i dalje ključnu ulogu i većinom su prvi izvor iz kojeg se traže izvještavanja o aktualnim dešavanjima. Situacija je i dalje maglovita i ide na ruku "proizvođačima istine". Ako neko posumnja u priče koje su servirane i uobličene te iskoristi mogućnost koju internet pruža u potrazi za alternativnim izvorima informacija, naići će na situaciju, kako Francis Bal navodi, gdje se višak informacija pretvara iz prednosti u nedostatak (Bal, 1997, 50-51). Pretrpanost sadržajem onemogućuje spoznavanje onog šta je istina, te njeno pronalaženje iziskuje veliki napor za koji većina ljudi nije zainteresirana. Medijska propaganda, kombinirana s drugim sredstvima, daje ogromnu prednost vladajućoj eliti. Chomsky je taj stepen važnosti ovako opisao: "Propaganda za demokratiju je ono što je toljaga za totalitarnu državu" (Chomsky, 2008, 16).¹⁴

Kulturna industrija je pojam koji je skovala kritička teorija društva. Ona je time potencirala da su kulturna dobra provedena u sferu potrošnje, proizvođena u skladu sa principima industrijskog rada i iskorištena u svrhu profita. Utjecaj kulture kao *opijuma naroda* je itekako velik. To je i najveći utjecaj koji kroz različite izvore navikava stanovništvo da živi onako kako odgovara za održavanje *statusa quo*. Theodor Adorno i Max Horkheimer su još prije više od sedamdeset godina ukazivali na snagu takvih manipulacija, ističući kako je pojavom ton-filma omogućeno re-

¹⁴ Chomsky ističe da je rat u Iraku mobiliziran medijskim propagandnim djelovanjem, gdje je zemlja Trećeg svijeta, koja uz podršku velikih vojnih sila nije uspjela pobijediti revolucijom desetkovani Iran, predstavljena kao država koja teži svjetskoj imperiji (Chomsky, 2008, 53).

produciranje zbilje: navikavanje ljudi da je svijet u kojem žive prirodno dat i jedini realan¹⁵ (Adorno, 1989, 132). Danas su manipulativni potencijali podignuti na viši nivo. Masovna kultura je pronašla i nove mehanizme i lakše širi svoje sadržaje. Isti autori razlažu i problem *pseudo-individualnosti* i oblikovanja sopstva pomoću takvih sadržaja te homogenizaciju misaonih tokova stanovništva. Niko ne dovodi u pitanje filozofiju upravljanja i ne traži alternativnu koncepciju samome društvenom poretku. A i sama moć akcije je ograničena individualizmom. Savremeni čovjek je naučen kroz mehanizme obrazovanja i kulturne industrije da se trebaju gledati samo svoja posla i da je kolektivno stremljenje interesima, odnosno ujedinjenje i zajednički napor, na uštrb individualnih sloboda i da kao takvo treba biti odbačeno (Bauman, 2011, 67). Biti slobodan podrazumijeva odbaciti bilo kakvo kolektivno uporište.

Bilo je potrebno legitimirati i društvenu nejednakost i postaviti ekonomske razlike kao produkt individualnih neuspjeha. U društvu nejednakih startnih pozicija individualni neuspjeh pripisivan je nedovoljnom individualnom naporu, ne uzimajući u obzir društvene okolnosti. Elite su svoje mjesto zaslužile, one su to svojim naporima ostvarile, odjekuje dominantnim diskursima. Stekao se utisak da su sve pozicije svima otvorene, samo je neophodno uložiti dovoljno truda, pa je tako etika individualne odgovornosti postala ideologijom. Društvo je postalo atomizirano i oblikovano da ne vidi alternative. Time je, u konačnici, neoliberalizam postao masovna obmana.

Morala su postojati i opravdanja imperijalističkih praksi. Wallerstein navodi tri legitimacije svjetskog sistema i načina na koji se isti širio: pravo na intervenciju, orijentalizam, znanstveni univerzalizam (Wallerstein, 2006, 71-78):

1. Pravo na intervenciju, metod koji je već odavno počeo slabiti, ali ipak i danas može poslužiti svrsi, podrazumijeva da određena sila ima pravo ili je čak pozvana da djeluje u svrhu civiliziranja i donošenje pravde na određeno područje. Rat u Iraku bio je opravdan pod ovakvom retorikom.

¹⁵ Utjecaj masovne kulture, kada je američko društvo u pitanju, Chomsky opisuje na sljedeći način: "Ostatak populacije bi trebao da bude lišen ikakvog oblika organizovanja, pošto organizovanje samo uzrokuje nevolje. Oni bi trebali da sede sami ispred televizora i puštaju da im se u glavu usadi poruka koja kaže da je jedina vrednost u životu imati više komfora ili živeti kao te bogate porodice iz srednje klase koje gledaš i imati fine vrednosti kao što su harmonija i amerikanizam. To je sve što postoji u životu" (Chomsky, 2008, 21).

2. Orijentalizam je nastao sa zahtjevom kako opravdati intervenciju prema visokim civilizacijama koje je Zapad htio podrediti sebi. Princip civiliziranja nije bio adekvatan, pošto su to bile velike civilizacije, pa se pribjeglo suptilnijem metodu: sva ta prostranstva visokih kultura nisu mogla sama sebe modernizirati, jer niti u jednoj nije pronađen obris modernosti, pa je zapadni svijet pozvan da to učini za i umjesto njih. U današnje vrijeme ovaj pristup poprima formu sukoba civilizacija i ogleda se u retorici prilagođavanja istočnog svijeta zapadnim standardima koji se promatraju nedvojbeno ispravnim.
3. Znanstveni univerzalizam je retorika moći koja se poziva na objektivnost znanosti i njenu nepobitnu istinu. Pod krinkom takve objektivnosti navode se koncepcije koje idu u korist kapitalističkim vladarima. Ipak najvažnija stavka je načelo zasluga koje bilo da je primijenjeno ili na države ili na individue tvrdi isto: svi društveni položaji su svima dostupni i pristupanje njima zahtijeva određene vještine koje su svima dostupne. Tako da oni koji su superiorniji, na tu su visinu stigli svojim zaslugama i jednostavno su prikupili vještine koje drugi iz nekog razloga nisu, ali ti razlozi nipošto nisu strukturalna ograničenja ili bilo koja društvena protivječja.

Ove ideje diseminirane su kroz obrazovne institucije, medijsko djelovanje i popularnu kulturu i stimulirale su kolektivno „ludilo“ koje je bilo neophodno za inostrane avanture, a stimuliraju ga i danas. Pristanak na njih je daleko manji nego na početku ovog procesa, ali je i dalje isuviše velik da bi mogao dovesti do značajnijih promjena.

7.0 Zaključak

Formalno ustrojeno demokratsko društvo ugroženo je usponom uske ekonomske elite, glavnih rukovodilaca bankarsko-korporativnog svijeta, koja koristeći moć dobivenu akumulacijom kapitala uspijeva podvrgnuti političku sferu svojim željama. Takav rasplet događaja omogućen je postavkama samoga sistema utemeljenog na privatnom vlasništvu i slobodnom poduzetništvu, koji je prepustio ekonomsko polje stihijskom razvoju. Nejednake startne pozicije i sveopća konkurencija koja ne bira sredstva za ostvarenje ciljeva proizveli su uske slojeve koji su uspjeli steći

kontrolu nad državnim aparatima. Neoliberalizam je samo pomenuto podigao na viši nivo zbog deregulacije tržišta i davanjem mogućnosti neometanog kretanja kapitala.

Ekonomске elite mehanizmima kao što su: ucjena političkih sila prijeljnom bijega kapitala, vlastitim prisustvom u državnim aktivnostima, kontrolom izbornih pozicija i drugim doprinosima proizvele su okolnosti u kojima je njihova pozicija uveliko zaštićena. Prema tome, poredak je ustrojen u skladu s principima neprestane akumulacije kapitala, koja za neprestani protok kapitalističke aktivnosti mora primjenjivati imperijalističke prakse. Problem pretjerane akumulacije i težnja da se eliminiira konkurencija podstakla je ekonomsku elitu da putem najmoćnijih država eksploatira široka prostranstva. Imperijalizam, o kojem je Lenjin pisao u prvoj polovici XX stoljeća, neoliberalnim reformama stekao je sofisticiranije oblike svoje primjene. U takvom raspletu događaja, pod krinkom slobode i poštivanja suvereniteta, najmoćniji kapitalistički tabori posmatraju svijet kao arenu za vlastito sučeljavanje interesa.

Država je umrla pred dominantnom ekonomskom elitom, ali je itekako živa prema običnom čovjeku. Sloboda o kojoj se u savremenom društvu priča zapravo je zamaskirana nesloboda i predstavlja istinsku emancipaciju samo najkrupnijeg kapitala kojem ništa ne smije stati na put zadovoljenja. Državni aparat je u svakom sukobu između povoljne biznis-klime i općeg blagostanja stajao na strani prvoga. Sloboda o kojoj se priča je sloboda životnih stilova, predio koji ne ometa konstelaciju moći i ne ugrožava sistem kao takav, dok stvarnih formalno-političkih i ekonomskih emancipacija nema. Međutim, i ta sloboda je zloupotrijebljena i u tom polju otišlo se u krajnost. Komodifikacija društva i isparavanje vrijednosti dovelo je do toga da đavo – univerzalni simbol potpunog zla – dobije svoju crkvu na američkom tlu, čime se pokazuje potpuna propast vrline.

Sve dok je kapitalistički poredak na snazi, kao što je već rečeno, postojat će tendencije ka *oligarhizaciji* i imperijalističkim praksama. Alternative se moraju tražiti, ali odgovor nije u komunističkim doktrinama koje su dokazale nemogućnost svoga opstanka. Treba pronaći treći put, onaj u kojem će se napustiti iluzije o kraju povijesti u komunističkoj utopiji (jer takve utopije neće biti), ali koji će vratiti vrlinu i socijalna pitanja u prvi plan. U suprotnom, kapitalističko društvo produbljivat će društvene nepravde i u budućnosti možemo očekivati samo radikalnije sučeljavanje kapitalističkih tabora. Savezi koji danas postoje optužuju jedni druge za ono što oba rade – eksploatiranje slabijih. Čovječanstvo prisustvuje ne-

prestanom uvjeravanju velikih sila u njihovu pravičnost, ali istina je da niti jedna strana nije dobra. Društvo treba zahvatiti u korijenu, kako je Marx rekao, jer će reprodukcija kapitalističkog sistema i dalje proizvoditi opisane probleme i gadosti. Za ozbiljne promjene, prema tome, temelji društva moraju se promijeniti, a ti temelji su svjetski kapitalistički sistem.

BIBLIOGRAFIJA

1. Adorno, T., Horkheimer, M. (1989): *Dijalektika prosvjetiteljstva (Dialectic of Enlightenment)*, Sarajevo: Veselin Masleša – Svjetlost.
2. Bal, F. (1997): *Moć medija (Media Power)*, Beograd: CLIO.
3. Bauman, Z. (2011): *Tekuća modernost (Liquid Modernity)*, Zagreb: Naklada Pelago.
4. Chomsky, N. (2018): *Yugoslavia: Peace, War and Dissolution*, Oakland: PM Press.
5. Čomski, N. (2008): *Kontrola medija (Media Control)*, Novi Sad: Rubikon.
6. Domhoff, G. W. (2013): *Who Rules America?: The Triumph of Corporate Rich*, University of California, Santa Cruz.
7. Giddens, A. (1998): *Posledice modernosti (The Consequences of Modernity)*, Beograd: "Filip Višnjić".
8. Giddens, A. (2005): *Odbjegli svijet (Runaway World)*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
9. Habermas, J. (2011): *Ogledi o ustavu Evrope (Views on the Constitution of Europe)*, Sarajevo: FCJP.
10. Hartmann, M. (2006): *The Sociology of Elites*, New York: Routledge.
11. Harvey, D. (2003): *New Imperialism*, New York: Oxford University Press.
12. Harvey, D. (2005): *A Brief History of Neoliberalism*, New York: Oxford University Press.
13. Harvey, D. (2010): *The Enigma of Capital*, New York: Oxford University Press.
14. Lenjin, V. I. (1975): *Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma (Imperialism: The Highest Stage of Capitalism)*, Sarajevo: Svjetlost.

15. Marx, K., Engels, F. (1975): O istorijskom materijalizmu (On Historical Materialism), Sarajevo: Svjetlost.
16. Mills, C. W. (2000): The Power Elite, New York: Oxford University Press.
17. Steger, M. B. (2005): Globalizacija (Globalization), Sarajevo: Šahinpašić.
18. Volerstin, I. (2005): Uvod u analizu svjetskog sistema (World-Systems Analysis: An Introduction), Cetinje: OKF.
19. Wallerstein, I. (2006): European Universalism. The Rhetoric of Power, New York: The New Press.

izvorni znanstveni članak / original scientific article
primljen / received: 25. 07. 2020.

UDK: 165.62

FENOMENOLOŠKI ASPEKTI EPISTEMOLOGIJE INTERKULTURALNOSTI

Šejla AVDIĆ

Filozofski fakultet u Sarajevu
sejla5avdic@gmail.com

ABSTRACT

U tekstu je izloženo fenomenološko zasnivanje epistemologije interkulturalnosti i naznačen značaj fenomenologije za socijalnu epistemologiju. Posebno je apostrofirano Waldenfelsovo razumijevanje fenomenologije kao filozofije iskustva i viđenje filozofije u perspektivi njenog utjecaja na društvenu zbilju. Epistemologija interkulturalnosti u tom smislu je predstavljena kao izraz djelatne misli i snage filozofije da utvrdi društveni smisao zbilje, objasni relacije unutar mreže životnih svjetova i pokaže realne konskvence duha u društvenim fenomenima.

Ključne riječi: fenomenologija, epistemologija, interkulturalnost, životni svijet, kultura, znanje

PHENOMENOLOGICAL ASPECTS OF THE EPISTEMOLOGY OF INTERCULTURALITY

The text presents the phenomenological foundation of the epistemology of interculturality and indicates the importance of phenomenology for social epistemology. Waldenfels' understanding of phenomenology as philosophy of experience and views of philosophy in the perspective of its impact on social reality is especially emphasized. In this sense, the epistemology of interculturality is presented as an expression of the active thought and the power of philosophy to establish the social meaning of reality, explain relations within networks of lifeworlds and show the real consequences of the spirit on social phenomena.

Keywords: phenomenology, epistemology, interculturality, lifeworld, culture, knowledge

1.0 Uvod

Pitanje interkulturalnosti u suvremenom mišljenju već odavno nije “problem tehničke adaptacije” ljudskog društva u okolnostima globalizacije društvenih odnosa. Još u Hegelovoj filozofiji, kroz pojam svjetskog duha, mnoštvo raznolikosti misli su u jedinstvu negacija koje daju jedan identitet. Taj identitet svakako nije jednoznačan, kako se to pokušavalo iskazati u lošim postmodernim kritikama, nego svoju puninu nalazi i zasniva upravo na različnosti i negaciji kao osnovi kretanja. Kretanje se u tom značenju kod Hegela može čitati kao realni način odvijanja životnih odnosa i artikulacija stvarnosti kroz djelovanje subjekta.

Važno je ne izgubiti iz vida značenje subjekta koje nije jednodimenzionalno, a koje je izvorno postavljeno u filozofiji njemačkog idealizma. Kasnija kritika “čovjeka jedne dimenzije”, kakvu preuzima Herbert Marcuse, uprkos tome što daje sliku pervertiranosti modernog društva, nije dovoljna za razumijevanje višeznačnosti i višedimenzionalnosti subjekta u filozofiji njemačkog idealizma. “Rast jednodimenzionalnog društva mijenja odnos između racionalnog i iracionalnog” (Marcuse, 1989, 227). Pri ovoj konstataciji se iracionalnom daje karakter spasonosnog, bez kritičkog sagledavanja same iracionalnosti. Jednako tako, iracionalnost se ne razumijeva u njenoj “racionalnoj” formi koja se pojavljuje kao dominantna totalitarizirajuća svijest.

Šta propušta Marcuseova kritika, može se vidjeti u interpretacijama Dietera Henricha, u kojima se zahtjev za djelovanje na pravcu prosvjetiteljstva i jedne vrste prosvjetiteljske transformacije u Kantovoj, Fichteovoj i Hegelovoj filozofiji razumijeva upravo na višedimenzionalni način, suprotno Marcuseovoj interpretaciji i uopće interpretacijama frankfurtske škole. “I to je istinski odlučujuće u kantovskom konceptu filozofije, po čemu se on razlikuje od svih drugih, u kojima se filozofija vrši kao kritika, a da istodobno nije razumljena kao integracija: obmane su kao takve racionalne, – ne samo u smislu da one spopadaju um, nego u smislu da proistječu iz uma kao takvog. Um se uopće treba misliti samo tako da on iza samoga sebe dolazi do koncepta, koji odbija da ih definitivno prihvati, kojima je također zabranjeno suprotstaviti se. I ukoliko ih razumije tako kako se ti koncepti nadaju i ukoliko ih prekoračuje, ukoliko ih poima u njihovoj povezanosti, on je kao kritika i ujedno s njom istodobno i filozofija kao integracija” (Henrich, 1991, 80). Henrich pokazuje na koji način se treba razumijevati filozofija njemačkog idealizma kao polazište suvremenih filozofskih, hermeneutičkih i fenomenoloških interpretacija i shvatanja.

Za Henricha, Kantova filozofija stoga jeste početak moderne filozofske misli. Ona nudi polazište u razumijevanju svijeta s aspekta umstvenosti kao izvorišta beskrajnih mogućnosti. “Nasuprot reflektiranosti u mišljenju rane moderne Kant je dostigao i definirao drugi stupanj reflektiranosti. Um je ne samo podloga svjesnoga života koji je samome sebi unutarnji i zato u stanju da prozre i razriješi zaplitanja. On je u odnosu na sebe ono što izgleda da je prije samo cjelokupni život, koji je svoju nadu u jasnost upravio na um: on je izvor, iz koga u jednakoj mjeri proistječu iluzija i uvid” (Henrich, 1991, 82). Henrichove interpretacije filozofije njemačkog idealizma pokazuju da se upravo iz ovog pravca trebaju razumijevati izvorišta interpretativnih mogućnosti i mišljenja današnje filozofije. Zato je odbacivanje višeznačnosti i “višedimenzionalnosti” subjekta kao metafizičke kategorije interpretativno nekorektno i za posljedicu ima nerazumijevanje glavnih tokova filozofije.

Subjekt u klasičnim djelima moderne filozofije nije shvaćen tek kao puka instanca, jedna jedina i neprikosnovena, teološki obavezujuća za čovjeka. Subjekt je, prije svega, interpretiran kao objektivacija mišljenja i kao takav je neuhvatljiv u “jednu dimenziju”. Samim tim, realni subjektivitet kakav nalazimo kod čovjeka nije svodiv na jednu kulturalnu dimenziju. On je uvijek u “inter” odnosu iz kojeg i konstituirala vlastitu osobnost i identitet.

Pitanje identiteta time postaje problemom razumijevanja odnosa kroz koje se taj identitet gradi, a ne evidencijom etničkog, socijalnog ili ideološkog porijekla i pripadnosti. Ovi odnosi se razumijevaju kao dinamički i genealoški, bez definitornih obrazaca kojima se daje konačna istina o nekome ili nečemu u smislu epistemološkog ili sociološkog razumijevanja njegovog identiteta. Sagledavajući stvari iz perspektive filozofske tradicije, postaje jasnim da se višedimenzionalnost i “inter” karakter identiteta u današnjem mišljenju jednostavno ne mogu i ne smiju isključivati.

Time je pitanje interkulturalnosti došlo u središte razumijevanja modernog identiteta. Razumijevanje konstituiranja i opstojnosti interkulturalnosti u socijalnim odnosima i modernom svijetu dobija najveći značaj i postavlja se u središte pitanja o tome šta svijet danas jeste. Na ovaj način nezaobilazno važnim postaje način na koji se interkulturalnost može razumijevati, odnosno način na koji je možemo misliti i uopće uzeti u razmatranja.

Fenomenološki pristup razumijevanju interkulturalnosti nudi mogućnost razumijevanja ovog fenomena u načinu na koji se on nudi filo-

zofske percepciji. Razumijevajući fenomen na Heideggerov način, kao ono što se pokazuje samo-po-sebi, fenomenološki pristup se čini potpuno adekvatnim i u polazištu nesumnjivo najrelevantnijim. Fenomenologija pruža mogućnost uvida u interkulturalnost utkanu u mreže životnih svjetova, kako to razumijeva Waldenfels i dopušta fenomenu da sam govori o sebi.

Waldenfels pokazuje da pitanje kulture, u kojem se tematizira način na koji se odvija sam život, najbolji odgovor nalazi u fenomenološkom razumijevanju i dopuštanju da kultura sama o sebi govori, iskazujući se formom života koji obuhvata. Kulturu je potrebno shvatiti u njenom “nehvatljivom” i “sirovom” značenju neracionaliziranog i otvorenog za razumijevanje. “U svakom kulturnom djelu i u svakoj kulturnoj radnji postoji rezervoar sirovog, neoblikovanog, nezrelog, jedan *sens sauvage* koji ne čeka na svoje racionalizovanje, a niti bježi od njega, nego ga održava živim. Kada bi nam uspjelo da ukrotimo sve ono goropadno što se odupire pravilima, igra bi bila završena” (Waldenfels, 1991, 116). Za Waldenfelsa fenomenološki pristup kulturi ne samo da je polazište nego je i način da se ona shvati u njenom “živom značenju”, u onome što je prije svake racionalizacije i da se, jednostavno rečeno, zahvati kao forma u kojoj život realno postoji.

Fenomenologija se stoga može uzeti za polazište epistemologije interkulturalnosti i osnovno stajalište filozofije kulture. Waldenfels pritom nije jedini koji može ukazivati na to, ali je možda najjasnije pokazao kako je fenomenologija u osnovi filozofija života, a samim tim i kulture kao forme u kojoj život realno postoji. Uostalom, i njegov stav da je fenomenologija ili filozofija iskustva ili ništa, neposredno ukazuje na njenu ulogu polazišta u razumijevanju fenomena životnog svijeta, kakav interkulturalnost nesumnjivo jeste.

2. 0 Fenomenološko razumijevanje interkulturalnosti i problem metafizičkog subjektiviteta

Sve što subjekt čini, u užem značenju, može se odrediti kao stvaranje kulture, odnosno kao kulturno djelovanje. Zato se pitanje odnosa među subjektima u Hegelovom značenju pokazuje kao pitanje odnosa među kulturama. U osnovi ovo pitanje se sa Hegelom pojavljuje u fenomenološkom značenju. Pritom se ne treba gubiti iz vida da Hegel u svojim djelima ne spominje kulturu i djelovanje subjekta ne artikulira kao stva-

ranje kulture, nego ozbiljenje duha. Međutim, samo ozbiljenje duha se u krajnjem smislu može interpretirati kao kulturna objektivacija i stvaranje kulturnih dobara i kulturnog nasljeđa.

U tom smislu će kao apoteozu u Turgotovom djelu Eugene Goodheart Hegela odrediti iznimno važnim mjestom razumijevanja artikulacije mišljenja kulture. (Goodheart, 1973, 98-125). Način na koji se pojam kulture može zasnovati u Hegelovom djelu u mnogome određuje i način zasnivanja interkulturalnosti. U značenju poimanja subjekata, interkulturalnost se može poimati kao jedna vrsta intersubjektivnog identiteta nastalog kroz odnos i negaciju dvaju i više subjekata u njihovoj unutar-svjetskoj odnošajnosti.

Subjekt nije moguć bez relacija sa drugim subjektima u kojim se on sam konstituirao u tome kako jeste u realnom značenju. Fenomenologija duha pokazuje da sve što jeste, nastalo je i kao fenomen se zasniva na odnosima koje uspostavlja, pasivno ili aktivno, sa drugim fenomenima. Fenomen nije nešto što jednostavno postoji i pojavljuje se samo za sebe, potpuno nezavisno od drugih fenomena i svijeta u kojem nastaje i opstoji. Svaki fenomen zato treba biti razmatran kao fenomen u svijetu kojem pripada, odnosno u značenjima koja nosi sa sobom u svojim relacijama sa drugim fenomenima.

Unutarsvjetsku odnošajnost u ovom slučaju razumijevam kao, heideggerijanski rečeno, atribut određenosti *in-der-Welt-sein*, odnosno *atribut bitka-u-svijetu*. Način na koji se bitak-u-svijetu realno iskazuje u tom smislu je način na koji se artikulira identitet koji sintetizira svoje iskustvo svijeta i formira ga kao realni način egzistencije. Problematiziranje svijeta na taj način je, u uvjetima globalizacije odnosa i skoro potpune tehnološke određenosti komunikacije, razumijevanje svijeta u njegovoj premreženosti značenjima koja stvarno određuju smisao njegovih realnih referencijalnosti.

I prije nadvladavanja tehnologije u komunikacijama pitanje intersubjektivne odnošajnosti bilo je od temeljne važnosti za razumijevanje modernog svijeta. Moderna se u svom temeljnom značenju razumijevala u višeznačnosti i intersubjektivnoj premreženosti. Ne postoji ništa što se na tom horizontu može vidjeti kao ograničeno i čvrsto postavljeno značenje identiteta usidrenog u samog sebe. Istražujući problem *stranog* Bernhard Waldenfels će ukazati na to da se u zbilji modernog svijeta, premreženoj životnim svjetovima, nikakva zavičajnost u tradicionalnom smislu više ne može naći, niti postoji mjesto za nju. "Nikakav čisti zavičaj ne treba iščekivati, jer on više ne bi bio nikakav svijet u kojem se živi"

(Waldenfels, 1991, 208). Svijet jasnih i čistih epistemoloških stanja i odnosa nije stvarni svijet i vrlo često se zasniva iz pogrešnog razumijevanja i tumačenja temeljnih filozofskih značenja.

Upravo tražeći izlaz iz nesigurnih interpretacija zasnovanih samo na ubjedljivosti interpretatora i okolnostima u kojima se izlažu najvažnija značenja konkretnog nastojanja interpretiranja, filozofija se okreće fenomenološkom interpretiranju, nerijetko se izjašnjavajući kao fenomenološka hermeneutika ili fenomenološka epistemologija. Razlog za to navodi Waldenfels: “Ono što se ovdje ocrtava jeste radikalizovanje fenomenologije. Fenomenologija bi i dalje ustrajavala na onome što se pokazuje i pojavljuje, ali bi istovremeno pojačanu pažnju obratila na uslove pod kojim se nešto pojavljuje” (Waldenfels, 1991, 81). Time filozofija vraća pomalo izgubljenju stvarstvenost u svoje interpretacije zbiljnosti.

Razumjeti kulturu moguće je jedino u njenoj nedjeljivosti od prirode, u onome u čemu se i jedna i druga konstituiraju kao ono što obrazuje *Umwelt* (okolni svijet, okoliš). Sve što može ući u ovo određenje, ulazi na neki način i u neizostavnu pretpostavku razumijevanja kulture. Nijedna kultura nije neka kultura koja živi iz same sebe, koja se razvija iz same sebe ili počiva na samoj sebi. Kultura je u cjelini, gledajući i u njenom realnom stanju, interkulturalno određena. Zato nijedna u općem važenju ne može i interpretativno ne smije imati ekskluzivitet nad drugom, nijedna ne može biti nadređena drugoj, viša ili ekskluzivnija od druge.

Jednako ovom, ne postoji ni hijerarhija vrijednosti kultura gdje bi se bilo koja forma identiteta mogla predstavljati kao posebna u nečemu što nadilazi određenja realiteta. Svaka je određena realnim, stvarnim relacijama u kojima se konstituiraju značenja i sadržaji implicirani odnosu spram stranog. U tome se nalazi kulturni kontekst i put zasnivanja identiteta. Pitanje stranog koje u kontekstu razmatranja fenomena kulture postavlja Waldenfels, stoga, jeste pitanje što se kreće u pravcu razumijevanja realnosti zbilje, koje je uvijek, fenomenalno, izloženo u značenjima kulture. Kultura u tom smislu ima posebnu važnost za Waldenfelsa, ali ne kao neka posebna, nacionalna, niti, nasuprot tome, anacionalna kultura, nego kao određena struktura vrijednosti na koju se naslanja cijeli realitet modernog svijeta.

Tematiziranje moderne, u krajnjem, uvijek upućuje na razumijevanje kulture, problematiziranje odnosa koji se u njoj pojavljuju i koji je čine. Odnos spram stranog, kao odnos koji se uspostavlja između kulturnih identiteta, karakterizira upravo ono što možemo nazvati modernom kulturom. Svaka kultura koja u svom polazištu ima ovaj odnos, koja se

oslanja na stranom kao *realnom obličju sopstva*, pripada modernom svijetu. Povijest moderne, odatle, jeste široko rasprostranjena slika ovog odnosa u čijem razumijevanju filozofija zauzima centralno mjesto.

Ali, to više nije ona filozofija koja traži konačne i jedinstveno obavezujuće istine, nego jedan otvoreni diskurs mišljenja za koji odlučnu važnost više nemaju pitanja nego *odgovori*.¹ Da ne bi bilo zabune, ovdje se nije toliko promijenila filozofija, koliko istina. Ovo će Waldenfels dodatno pokazati u svojim djelima koja tematiziraju problem stranog, razvijajući fenomenološku analizu stranog kao istraživanje interkulturalnih identiteta. On konstatira kako “budućnost više ne leži u svrsi, ne leži u planu”, nego u odnosima koji se ne mogu i ne smiju racionalno uvjetovati.

S aspekta razumijevanja interkulturalnosti, Waldenfels politiku tematizira kao područje kulture, jedne tradicije i, istodobno, kritičkog mišljenja. On želi pokazati kako avantura kritike ne treba da vodi ka teorijskom rješenju problema, nego potvrđivanju ovog rješenja u djelatnim rezultatima. Ti se djelatni rezultati moraju tražiti u onoj vrsti djelatnosti koja stvara uvjete za individualno oslobađanje i pretpostavke promjena koje, kako je još od Aristotela poznato, čini bit životnih odnosa. Politika je djelatnost u kojoj se stvaraju okvirne mogućnosti svake promjene ka slobodi i potvrđivanju individualiteta kao osnove životnih odnosa i tokova.

Jedna politika koja bi bila svjesna stranosti kao biti u kojoj se konstituira svaka sopstvenost perspektivistički je imperativ u kojem se prevladava svaka podvojenost teorijskog i praktičkog i gdje, konačno, istina gubi značenje “više vrijednosti”, ali dobija značaj realnog životnog smisla. Višedimenzionalnost koja proistječe odatle i koju Waldenfels stalno nastoji multiplicirati u najkraćem je razlog zbog kojeg se ovaj mislilac danas smatra najznačajnijim imenom savremene filozofijske misli.

Waldenfelsovo postavljanje višedimenzionalnosti ne treba uzimati otrgnutim ili potpuno odvojenim od višedimenzionalnosti subjekta koja se pojavljuje u njemačkom idealizmu. Interpretacije Waldenfelsove filozofije koje ukazuju na njegovu upućenost na Kantovu filozofiju² podupiru razumijevanje koje razvoj njegove misli preko Huserla povezuje sa Kantom, u krajnjem transcendentnom, s filozofijom i njemačkim idealizmom, u prvom redu Fichteom.

¹Vidi: Bernhard Waldenfels, *Antwortregister*, Frankfurt am Main, 1994.

² Vidi: Samir Arnautović, *Filozofijska ishodišta moderne*, Zenica, 2004, kao i druge osvrtne na fenomenologiju Bernharda Waldenfelsa.

Djelatni karakter subjekta, koji sa Kantom i, posebno, Fichteom za modernu metafiziku dobija poseban značaj, poslužit će kao osnova za razumijevanje intersubjektivnog djelovanja, koje u kontekstu općih identiteta biva shvaćeno kao interkulturalnost. Povezanost metafizičke subjektivnosti i fenomenološke interkulturalnosti s ove pozicije više nije tako daleka i teško dohvatljiva. Waldenfelsova fenomenologija stranog, iz koje se razvija fenomenološka percepcija interkulturalnosti, nezaobilazno se postavlja kao vrlo važan faktor u zasnivanju epistemologije interkulturalnosti.

3.0 Fenomenološko značenje interkulturalnosti

Na tom pravcu se interkulturalnost počinje razumijevati u fenomenološkom značenju. Epistemologija interkulturalnosti dobija oblike jedne *fenomenologije životnog svijeta*, kako bi to rekao Waldenfels. Interkulturalnost ne može biti izvan života, tako da i njeno razumijevanje mora biti izvedeno iz konteksta razumijevanja životnih svjetova. Pritom se ne smije izgubiti iz vida, kao što je već napomenuto u osvrtu na Waldenfelsovu fenomenološku misao, da fenomenološke postavke razumijevanja životnog svijeta svoje osnove imaju u Kantovom zasnivanju razumijevanja znanja i moći spoznaje. Filozofska tradicija na taj način ostaje prisutnom u cjelovitom i potpunom razumijevanju životnog svijeta, koji se u svojoj premreženosti pojavljuje u fenomenu interkulturalnosti i transidentiteta.

Fenomenološke interpretacije modernog svijeta upućuju na to da identitet u značenju “čistog smisla”, kakav nalazimo u temeljnoj literaturi od Fichtea (čak i ranije) do danas, nije stvarno održiv. Bernhard Waldenfels će u razgovoru sa Samirom Arnautovićem iz 2003. god. insistirati na tome da svijet o kojem govorimo, svijet koji interpretiramo, jeste neminovno prisutan. “Stav da je svijet jednostavno tu, nama sugerira ne samo da se trebamo distancirati od već nominiranih značenja tradicije, nego i da trebamo postaviti određeni poredak, i to bez strukture koja je već pretpostavljena kao obrazac interpretacije. Tu se onda uspostavljaju i određene kulturne varijable, koje ne žele pretpostaviti nikakva značenja. Zato se vraćamo nastojanju legitimiranja, pitanje legitimiranja postaje najvažnijim pitanjem. Taj relativitet koji se uspostavlja, odgovara samoj stvari, on nije nametnut subjektivitetom, ili ne želi biti njime nametnut. Pokušava se razumjeti šta stoji kao sama stvar, a sve polazeći od svijeta koji se ne može niti ignorirati niti učiniti konačnom istinom s obzirom na njegovu

činjeničnost” (Waldenfels, 2003, 52). Ono što fenomenologiju u značenju razumijevanja interkulturalnosti zanima jeste ova varijabilnost koja vodi drugačijem načinu razumijevanja zasnivanja identiteta.

Pokazuje se da se i Fichteovo *Ja*, uspostavljeno kroz odnos sa *Ne-Ja*, treba razumijevati u trans-identitetskom značenju. Način na koji se ovdje uspostavlja novi identitet način je na koji se i u stvarnosti uspostavljaju identiteti određeni komunikacijama i odnosima sa stvarnom negacijom onoga što je već uspostavljeno. U realnim okolnostima globaliziranog svijeta, gdje su komunikacije ubrzane do temporalnog raspona od sada do sljedećeg sada, identitet nije ni moguć nego kao trans-identitet.

S identitetom, međutim, uspostavlja se i diferencija na kojoj i počiva mogućnost inter-identiteta, odnosno inter-kulturalnosti. Osnove za ovakvo razumijevanje daje Martin Heidegger, koji je pokazao da identitet nije moguće misliti bez razlike, diferencije. *Identitet i diferencija* na ovom će pravcu kod Heideggera biti mišljeni u zajedničkoj pripadnosti. Stav identiteta nalazi se u formuli $A = A$, koja u metafizici postaje najviša misaona instanca. Formula, kaže Heidegger, imenuje jednakost, ona govori o jednakosti i imenuje *A* kao takvo. Već u slijedećem koraku Heidegger će reći da stav identiteta govori o bitku bića (Heidegger, 1996, 283-296). Kao zakon mišljenja, stav vrijedi samo ukoliko je i zakon bitka, što znači da svakom biću kao takvom pripada identitet kao jedinstvo sa njim samim.

Ali stav $A = A$ također pokazuje i da se sopstvenost ovdje pojavljuje kao zajednopripadnost. Zajedničko se odatle određuje iz pripadnosti, samo ono što je pripadno i nekom drugom pojavljuje se kao zajednopripadno. Stoga za Heideggera čovjeku neminovno pripada bitak i njegova egzistencija je neodvojiva od njega. U kontekstu realnih socijalnih relacija, samim tim i kulture pripadaju jedne drugim i neodvojivo i nezauzavljivo su upućene jedna na drugu, povezane jedna sa drugom.

Zato je fenomenologija autentičan iskaz ontologije, na njoj se zasniva razumijevanje bitka u otvorenosti. Odatle se izvlači da je i samo ovo razumijevanje vezano za egzistenciju, *ono je samo s obzirom na apriorne uvjete egzistencije uopće*. Podsjetimo se da se fenomenologija kod Husserla izlaže kao “prava i autentična ontologija”, drugim riječima “konkretna logika bitka”. Na tragu razumijevanja Husserlove filozofije i Heidegger će filozofiju odrediti kao fenomenološku ontologiju, vezujući ontološki diskurs za fenomenalno kao mjesto izlaganja bitka.

Kada se već ima u vidu Husserl, onda treba voditi računa o tome da se fenomenologija u njegovom smislu bitno redukcijski shvata, odakle

se razlikuju dvije redukcije: fenomenološka i eidetska. Zato se, s druge strane, za njegovu filozofiju kao najspecifičniji problem fenomenologije otvara konstitucija. Ona se razumijeva s obzirom na dvostrukost redukcije na koju je fenomenologija upućena. Na ovom su pravcu ona istraživanja Husserlove filozofije koja govore o Platonu kao mjestu započinjanja fenomenološkog diskursa.

Ali značaj fenomenologije nije ni u kakvim ontološkim rješenjima, niti se ta rješenja od fenomenologije očekuju. Ono čime fenomenologija doprinosi filozofijskom mišljenju, ono u čemu je njen utjecaj nenadoknadiv jeste – *otvaranje mogućnosti*. “Ono veliko u otkriću fenomenologije ne leži u faktički zadobijenim rezultatima koje je moguće procijeniti i kritizirati i koji danas jesu urodili bitnim preoblikovanjem pitanja i rada, nego u tome da je *ono otkriće mogućnosti istraživanja u filozofiji*. Jedna se mogućnost, u najvlastitijem smislu, ispravno shvata ukoliko je uzeta kao mogućnost i ukoliko se održava kao mogućnost. Održati je kao mogućnost ne znači učvrstiti je i pustiti da se skruti u nekom slučajnom stanju istraživanja i tematike kao u konačno zbiljskom, već držati otvorenom tendenciju *k stvarima samim* i oslobađati je od neprestano nadirućih nepravih spojeva koji skriveno djeluju. Upravo je to značenje motta *k stvarima samim*, pustiti da se vrati natrag na samoga sebe” (Heidegger, 1996, 184). Relevancija fenomenologije na ovaj način se jasno naznačuje u njejoj snazi da istraje na vlastitom zahtjevu: *interpretaciji bitka u fenomenalnom karakteru svjetskosti*. Sva njena nastojanja, u usmjerenosti na *privid*, u tom smislu se prepoznaju kao nastojanja interpretacije bitka. Jer fenomenološko pitanje privida jeste, zapravo, pitanje *čega* tog privida. I tek kada se otvori ovaj problem, moguće je vidjeti kako to “čega” nije ništa što se nalazi “iza iskustva”, nego jeste *bit privida*. Pitanje bitka nije stvar umišljaja niti naše logičke produktivnosti u proizvođenju konstrukcija koje su misaono održive, nego razumijevanja onoga suštinskog u predmetnoj prirodi svjetskosti svijeta.

U takvom realitetu zbilje interkulturalnost se pojavljuje kao suština svake kulture. Mreže životnih svjetova i životni svijet u cjelini određen je interkulturalnošću, koja je sama bit stvarnosti životnih formi. Heidegger i Husserl tako daju osnov Waldenfelsovoj fenomenologiji. Mada za Waldenfelsa Heideggerovo djelo nema poseban značaj, povijesna upućenost ovdje iskazuje svoju važnost i kontingenciju nezavisno od htijenja autora i sudionika te povijesti.

U tom smislu ni kultura nije moguća drugačije nego kao inter-kultura, kao kultura koja nema čisto stanje, još manje čista značenja i čija se

stvarnost u realnim okolnostima životnog svijeta uvijek potvrđuje kroz inter-kulturalnost kao stvarnost životnih odnosa jedne, sasvim određene kulture. Ovdje se, drugim riječima, stvarnost odvija u negaciji i uspostavljanju identiteta kao relativne kategorije. Relativnost tog identiteta ne znači njegovu nepostojanost ili nepouzdanost. Naprotiv, ona se potvrđuje u negaciji koja se na ovaj način uspostavlja kao stvarna, potpuno ozbiljena duhovnost, u onom značenju kako se duhovnost misli kod Hegela.

Waldenfelsovo razumijevanje modernog svijeta nije važno samo za njegovu fenomenološku koncepciju životnog svijeta nego i za razumijevanje filozofske tradicije. U ovom slučaju to se posebno odnosi na Hegelovu filozofiju, ali i druge osnove razumijevanja epistemoloških pretpostavki interkulturalnosti. Fenomenologija se u ovom nastojanju pokazuje kao *filozofija iskustva*, onako kako je Waldenfels određuje, koja filozofsku misao čini neraskidivom sa realitetom zbilje. Na taj način joj obezbjeđuje legitimitet mišljenja zbilje i relevantnost interpretativnog uvida u njenu stvarnost.

Iz tog konteksta fenomenologija, kako pokazuje Waldenfels u svojoj studiji *Homeworld and Alienworld*, dolazi do razumijevanja multiplaciteta životnog svijeta. Taj multiplicitet nije određen “upojedinjenom esencijalnošću”, nego razumijevanje životnog svijeta u njegovoj jedinstvenosti i neponovljivosti. Waldenfels pokazuje da se ovaj multiplicitet spoznaje već kod Husserla, ali se jasno artikulira u Merleau-Pontyjevom djelu. U osnovi on je određen neponovljivošću i ne-racionaliziranošću svijeta iskustva, koji se u fenomenološkom shvatanju artikulira kao životni svijet.

U kontekstu životnog svijeta, strano i sopstvo uspostavljaju se kao jedinstvo. Waldenfels pokazuje da strano nije tuđe, da ono pripada sopstvu i nužno spada u sopstvo identiteta. “Strano je ekstrordinirano par excellence. U ovom viđenju svaka egzistencija ima sigurne aspekte izvanzakonitosti, disidentstva, bezkućništva, što će biti akceptirano. Ništa nije potpuno kod kuće, *chez soi*. Svijet stranog ne počinje s onu stranu svijeta doma, nego sa njim. Mi smo ono što odgovara drugom. Izvan toga mi nećemo biti ništa drugo do kopija nas samih” (Waldenfels, 1998, 87). Prevedeno u odnose općih identiteta, kultura ne postoji bez interkulturalnosti. Samim tim, interkulturalnost ne počinje dovršetkom opsega jednog kulturnog identiteta, nego sa njim, ona se nalazi u samom pojmu kulturnog identiteta i kulture.

Zato se pitanje mogućnosti interkulturalnog razumijevanja postavlja kao temeljno pitanje ne samo razumijevanja interkulturalnosti nego i

konkretnih fenomena svijeta života. U tom smislu Rulun Zhang upozorava na to da filozofija, posebno fenomenologija životnog svijeta, ne smije pratiti pravac prirodnih znanosti. Na tom pravcu se nalazi temeljna greška, koja se ogleda u nerazumijevanju neponovljivosti koju sa sobom nosi kulturni kontekst ljudske egzistencije. “Doista, prirodne znanosti, uprkos kulturno-historijskim razlikama, pretpostavljaju temeljno singularno normalno ljudsko iskustvo prostorno-vremenske realnosti osjetilnih tijela. Ove empirijske verifikacije će biti iznošene od članova partikularnog životnog svijeta i u principu će biti shvaćana pravo prirodnih znanosti (kod posljednje potencijalnosti) na univerzalnu intersubjektivnost” (Zhang, 1998, 15). Po ovom prirodoznanstvenom principu, kultura i interkulturalnost se ne shvaćaju kao primarno stvar interpretacije i razumijevanja. Eksplicitnije rečeno, kultura se ne shvata kao tvorevina duha, nego kao dio materijalnog svijeta, koji je u potpunosti određen jedino i isključivo zakonima prirode.

Prevesti kulturu u područje “prirodnog” ideja je koju su prihvatili samo totalitarni, represivni režimi. Ova je ideja uvijek bila fiktivno opravdanje za činjenje zla. Njena epistemološka osnova, sama po sebi, nije nešto što je usmjereno na stvaranje zla, ali je po svojoj suštini dehumanizirana. Interkulturalne relacije podstiču humanističku osnovu i razgrađuju nastojanje stvaranja od kulture neke vrste ideologije i apsolutne istine.

Kultura se, međutim, ne smije otuđivati od prirode. Ekološki pokreti su izraz borbe protiv tog otuđivanja. Oni su u osnovi kulturni, a ne prirodoznanstveni pokreti. Herman Lübbe, tematizirajući ekološke probleme u kulturalnoj mijeni, upozorava upravo na to da se kultura ne smije otuđivati od prirode, kao što ne smije ni biti svedena na neki “prirodni princip”. “Za individue važi da za njihovo slaganje sa sobom, za njihovu djelotvornost a time i za njihovo preživljavanje postoji jedno mjerilo, naime mjerilo sopstvene prošlosti za koju vjerujemo da će se moći produktivno vezati za sopstvenu budućnost. Ono što tako vrijedi za individue vrijedi i za institucije, čak i, u principu, za cijele kulture. Ako je to tačno, onda možemo procijeniti šta bi za budućnost naše civilizacije moglo značiti ako se pridržava rezultata u principu kobne povijesti kulturalnog otuđenja od prirode” (Lübbe, 1990, 27). Epistemološko razumijevanje interkulturalnosti u tom smislu upozorava na obavezu uvažavanja i jednog i drugog principa kulture. Time se osigurava mogućnost uspostavljanja otvorenih relacija između kulturnih identiteta i razložnijeg sagledavanja kulturnih osnova svakog pojedinog identiteta.

Fenomenologija, mišljena u husserlijanskom kontekstu metode, načina posmatranja kulturnih fenomena, ima ulogu svojevrzne osnove

epistemologije interkulturalnosti. Waldenfelsova fenomenologija životnog svijeta nesumnjivo je ukazala na ovu osnovu. Kultura se razumijeva kao forma životnog svijeta, način na koji se životni svijet u svom konkretnom značenju uobličava.

Rainer Thurnher na istom pravcu razumijevanja odnosa fenomenologije i hermeneutike ukazuje na nužnost razumijevanja metode kao pitanja intencionalnosti. To je kontekst u kojem se fenomenologija, kako je naznačeno ranije, pojavljuje kao osnova epistemologije interkulturalnosti, postavljajući se kao filozofija svijeta života i iskustva. "I predodžba da nam bilo koja metoda omogućuje izravan dodir s onim 'po-sebi', potpuno oslobođen subjektivnih upletanja, pokazuje se, imamo li u vidu intencionalnost svijesti, kao iluzija: jer svaka se metoda može ostvarivati jedino u intencionalnim činovima. Tako se intencionalnost skriva u samoj metodi, i valja vidjeti da će sve što god joj je dostupno putem neke metode uvijek biti relativno prema njoj i njezinim implicitnim postavkama" (Thurnher, 2004, 11). Metoda na ovaj način dobija karakter aktivnog djelovanja u razumijevanju svijeta u cjelini.

Karakter fenomenologije kao epistemološke osnove razumijevanja interkulturalnosti na ovom se pravcu rasvjetljava i sama fenomenologija se još čvršće vezuje za iskustvo. Waldenfelsov stav da fenomenologija mora biti ili filozofija iskustva ili ništa time samo dobija na težini. Iskustvo se, međutim, u kontekstu kulture kao forme života ovdje mora razumijevati mnogo šire od egzaktnog razumijevanja utemeljenog u prirodnim znanostima.

Fenomenologija na taj način nije teorijska, nego praktična filozofska disciplina. Možda čak i više od toga, ona se može razumijevati kao epistemološka osnova svijesti koja više nije određena vještačkom podjelom na teorijsko i praktičko. U pravcu razmatranja interkulturalnosti, ona se jasnije, nego na nekim drugim, više teorijskim problemima, postavlja kao važan oslonac razumijevanja svijeta premreženog interkulturalnim relacijama.

Korak dalje od toga, ona pokazuje interkulturalnost kao glavnu mogućnost "svjesnog života" (Henrich). Fenomenološke interpretacije pokazuju da je razumijevanje interkulturalnosti i novo razumijevanje kulture svojevrstan angažman, praktička djelatnost koja je usmjerena na re-definiranje, re-oblikovanje svijeta života. Sama činjenica da nije riječ o "svijetu iskustva" nego o *svijetu života* pokazuje neizbrisiv utjecaj koji je fenomenologija ostavila na razumijevanje svijeta i zbiljnosti u cjelini.

U tom smislu fenomenologija u odnosu i značaju za epistemologiju interkulturalnosti predstavlja i svijetao put neke vrste izlaska filozofije u

svijet života. Filozofija ne samo da se nameće kao važan faktor za razumijevanje zbiljnosti svijeta života nego ovim nužno sebe stavlja na put mišljenja transformacije i reformiranja mišljenja. Interkulturalnost kao činjenica globaliziranog svijeta, istovremeno i kao odbrana pred sve agresivnijom informatizacijom svijeta života, fenomen je koji za filozofiju nema samo teorijski značaj nego i putokaz u reformi koju treba preduzeti s osnova tradicije na koju se naslanja fenomenologija kao polazište epistemologije interkulturalnosti.

Waldenfels ovdje ima nesumnjivo veliki značaj. Njegovo djelo, insistiranje na fenomenologiji kao filozofiji iskustva, kao i definiranje svijeta života kao područja realnih životnih odnosa osnova je sa koje treba razumijevati epistemologiju interkulturalnosti. Naravno, to nije jedina osnova ove epistemologije, ali je izvjesno njena glavna poveznica sa tradicijom na koju se, u konačnom, naslanja i sama interkulturalnost. Odatle fenomenološke aspekte epistemologije interkulturalnosti treba uzeti kao osnove sa kojih se razvija cijeli ovaj epistemološki kontekst.

4.0 Zaključak

Fenomenološko promišljanje nije jedini put razumijevanja interkulturalnosti, ali predstavlja osnovu i polazište epistemologije interkulturalnosti. Mada fenomenologija sasvim sigurno nema ekskluzivitet u interpretiranju fenomena interkulturalnosti, a posebno ne u pogledu određenja epistemoloških odrednica ovog fenomena, ona ostaje polazište sa kojeg su se razvile kasnije interpretativne osnove i mogućnosti. U tom smislu razumijevanje interkulturalnosti bez uvida u fenomenološke interpretacije može imati veoma problematične posljedice po pokušaje koji bi nastojali zaobići fenomenološki značaj.

BIBLIOGRAFIJA

1. Goodheart E. (1973), *Culture and the Radical Conscience*, Massachusetts: Cambridge,.
2. Heidegger M. (1996), *Stav identiteta*, u: Heidegger, *Kraj filozofije i zadaća mišljenja*, Zagreb: Naklada Ljevak
3. Heidegger M. (2000), *Prologomena za povijest pojma vremena*, Zagreb: Demetra.
4. Lübbe H. (1990), *Ekološki problemi u kulturalnoj mijeni*, u: Hermann Lübbe i Elisabeth Ströker (prir.), *Ekološki problemi u kulturalnoj mijeni*, Sarajevo: Veselin Masleša
5. Marcuse H. (1989), *Čovjek jedne dimenzije*, Sarajevo: Veselin Masleša
6. *Razgovor sa Bernhardom Waldenfelsom. Fenomenologija kao filozofija iskustva*, Dijalog, Sarajevo, 2003.
7. Thurnher R. (2004), *Hermeneutička fenomenologija kao angažman*, Zagreb: Demetra
8. Waldenfels B. (1998), *Homeworld and Alienworld*, In: Ernst Wolfgang Orth and Chan-Fai Cheung (ed.), *Phenomenology of Interculturality and Life-world*, Freiburg/München: Springer
9. Waldenfels B. (1991), *U mrežama životnog svijeta*, Sarajevo: Veselin Masleša
10. Zhang R. (1998), *Lifeworld and Possibility of Intercultural Understanding*, in: Ernst Wolfgang Orth and Chan-Fai Cheung (ed.), *Phenomenology of Interculturality and Life-world*, Freiburg/München: Springer

Prijevodi / Translations

Hilary PUTNAM ZNAČENJE I MENTALIZAM¹

Danas bi neko ko čita recenziju neke filozofske knjige u *New York Review of Books* mogao naići na riječ “intencionalnost”. Ipak, mali broj recenzenata nikada ne kaže što znači ova riječ. Ne zbog toga što je riječ besmislena; radije zato što je ona postala riječ za naziv poglavlja: riječ koja označava cijeli niz tema i pitanja, a ne jednu određenu temu. Konkretno, slijedeće činjenice se obično navode kao primjeri “intencionalnosti”: (1) činjenica da riječi, rečenice i druge “reprezentacije” imaju *značenje*; (2) činjenica da reprezentacije mogu *referirati* na (tj. biti istinite za) neke aktualno postojeće stvari ili na svaku od aktualno postojećih stvari; (3) činjenica da reprezentacije mogu biti *o* nečemu što *ne postoji*; i (4) činjenica da stanje uma može imati “stanje stvari” kao svoj predmet, kao kad neko kaže “ona vjeruje da *on je pouzdan*”, “on se nada da će *njegov šef dobiti otkaz*”, “ona strahuje da *neće biti hrane u kući*”.

Kada je kompjuterska revolucija izbila u svijetu, rasprostranjeno se očekivalo (i tvrdilo se) da će kompjuterski modeli objasniti prirodu tih različitih pojava. Ukratko, ljudi su očekivali da će se dati reduktivno objašnjenje različitih tema uključenih u poglavlje pod naslovom “intencionalnost”. Sada kada se to pokazalo ne tako jednostavnim, brojni mislioci počinju sugerirati da nije tako loše ako se to ne može učiniti; intencionalnost je ionako samo obilježje “narodne psihologije”. Ako se ne može dati prvoklasno znanstveno objašnjenje intencionalnih činjenica i fenomena, to nije zato što znanstveni redukcionizam nije prava mjera za metafiziku, već je to zato što tamo, da tako kažemo, nema ničega što bi se moglo reducirati. Želim tvrditi da su oba stava pogrešna; da intencionalnost neće biti reducirana i neće nestati.

Ta tvrdnja – tvrdnja da se “intencionalnost neće reducirati i da neće nestati” – ponekad se naziva “Brentanova teza”, prema filozofu kojem se (ne sasvim tačno)¹ pripisuje to da je brani u drugom dijelu devetnaestog stoljeća. Ponekad se to stajalište navodi kao pozitivna tvrdnja: tvrdnja da je intencionalnost *primitivni fenomen*, zapravo fenomen koji povezuje misao i stvar, umove i vanjski svijet.

Na određeni način, ovo pozitivno gledište slijedi odmah iz jednog negativnog, međutim, postoji i jedan džoker u paketu karata. Taj džoker

¹ Tekst “Značenje i mentalizam” preveden je ovdje iz knjige Hilary Putnam: *Representation and Reality*. Chapter 1. *Meaning and Mentalism*. The MIT Press, 1998. pp.1-18.

je stari filozofski problem o Jednom i Mnogom. Ako pretpostavimo da, kad god imamo različite fenomene okupljene pod jednim imenom, Mora Postojati Nešto Što Svi Imaju Zajedničko, dakle, doista će slijediti da postoji jedan pojedinačni fenomen (i, ako se ne može reducirati, mora biti “primitivan”) koji odgovara intencionalnosti.

Da biste vidjeli poteškoće, razmotrite svojstvo “crveno”. Intuitivno, sve “crvene” stvari imaju “nešto zajedničko”. Ali u znanstvenom smislu one to nemaju, osim ako je to “refleksnost” – dispozicija da selektivno emitiraju i apsorbiraju određene valne duljine svjetlosti. Takva dispozicija – dispozicija koja utječe na stvari na određeni način (stvari koje nisu ljudska mentalna stanja) – bi se u sedamnaestom stoljeću nazvala “tercijarnim svojstvom”. (Sekundarna svojstva bila su dispozicije koje utječu na naše umove, a primarna svojstva su bila “u samoj stvari” baš kao što ih zamišljamo.) Ako se ograničimo na nedispozicijska (ili “strukturna”) svojstva koja se mogu opisati u fizičkoj znanosti, onda ne postoji znanstveno opisivo svojstvo koje je zajedničko svim crvenim stvarima, ne postoji strukturno svojstvo koje konstituira “crvenilo” crvene zvijezde, crvene svjetlosti, crvene jabuke itd., osim ako smo spremni razmotriti veliku (možda beskonačnu) disjunkciju strukturnih svojstava biti jedno “fizičko svojstvo”. Ipak, postoji smisao u kojem one još uvijek imaju “nešto zajedničko” – nešto nedispozicijsko i nedisjunktivno. U običnom jezičkom smislu *izraza* crveno sve su one “crvene”. Naravno, hoće li neko priznati da je to *stvarno* “nešto zajedničko”, ovisit će o tome vjeruje li neko da je zdravorazumska verzija svijeta jednako legitimna kao i znanstvena verzija. Filozof (poput mene) ne treba odustati od tvrdnje da crvene stvari “imaju nešto zajedničko”. Ali on mora to pitanje razdvojiti od pitanja: “Imaju li one nešto zajedničko što se može opisati u nedispozicijskim terminima na razini egzaktne znanosti?” Stvari mogu imati nešto zajedničko u jednom opisu svijeta, a ne u drugom.

Pokušat ću pokazati da nema znanstveno opisivog svojstva koje svi slučajevi nekog određenog intencionalnog fenomena imaju zajednički. Ovom tezom mislim zaniijekati da postoji neka znanstveno opisiva “priroda” koju svi slučajevi “referencije” općenito, ili “značenja” općenito, ili “intencionalnosti” općenito, imaju; također mislim poricati da postoji bilo kakvo znanstveno opisivo svojstvo (ili “priroda”) koju svi slučajevi bilo kojeg specifičnog intencionalnog fenomena, recimo, “misliti da ima puno mačaka u susjedstvu”, imaju kao zajedničko. Ali te se fenomene ne može odbaciti kao puku narodnu psihologiju, osim ako se sama ideja *da postoje stvari i da mislimo o njima* može odbaciti kao narodna psihologija.

Međutim, usporedba intencionalnosti sa “crvenim” je pogrešna. Bolja usporedba – koju je predložio Wittgenstein² – je s izrazom “igra”. Čak i na nivou običnog jezika, čudno je reći da sve igre “imaju nešto zajedničko”, a to je *da su igre*. Za neke igre podrazumijevaju se pobjeđivanje i gubljenje, dok za druge (“ringe ringe raja”) ne; neke igre se igraju za zabavu igrača, druge (gladijatorske igre, profesionalne igre) ne; neke igre imaju više od jednog igrača, druge nemaju; i tako dalje. Na isti način, kada pažljivo ispitamo sve slučajeve u kojima bismo htjeli da je neko “referirao” na nešto (ili čak sve slučajeve u kojima je neko “referirao” na neku određenu stvar), ne nalazimo bilo *koju* relaciju između riječi i onoga na šta ona referira.

U svakom slučaju, ako Wittgenstein kaže da riječ “igra” ne stoji za neko svojstvo, postoji očita kritika koju neko može iznijeti o njegovoj tvrdnji. “Hume je već razlikovao obični (ili, kako je rekao, ‘prirodni’) smisao riječi kao što su ‘relacija’ i ‘svojstvo’ i logički (ili, kako je rekao, ‘filozofski’) smisao tih riječi. Zašto bismo trebali smatrati da je posebno važno da ne postoje svojstva *u običnom jezičkom smislu* izraza koja sve igre imaju zajednički? U logičkom smislu pojma, *postoji* svojstvo koje sve igre imaju zajedničko, to jest *disjunkciju* raznih kriterija koje koristimo da kažemo za stvari da su ‘igre’.” Wittgenstein nudi ono što bi moglo izgledati kao neuvjerljiv odgovor: predstaviti pojam “porodična sličnost” kao što je “igra” kao disjunkciju egzaktnih pojmova znači pogrešno predstaviti njegov karakter. Riječi poput “igra” imaju nejasnoće, fleksibilnost, “otvorenu teksturu” (kako ju je Waismann nazvao), koje se ne mogu reproducirati bez određenog razdvajanja potpuno određenih svojstava.

Ovo izgleda neuvjerljivo, antifilozofski jer, naposljetku, nije li cijela *svrha* racionalne rekonstrukcije “izoštavanje” naših nejasnih pojmova zdravog razuma? Ne želimo da “racionalna rekonstrukcija” pojma dijeli nejasnoću samog predanalitičkog pojma. Ako se sjetimo da Wittgensteina zapravo ne zanimaju riječi poput “igra”, nego riječi poput “referencija”, “jezik”, “značenje”, onda je situacija vrlo različita. Ovdje ću pokušati pokazati da fenomen otvorene teksture daleko nadilazi puku *labavost* konvencionalne primjene koju nalazimo u slučaju riječi “igra”. (Zapravo, to daleko nadilazi puku labavost primjene u slučaju “igre” također.) I to je upravo otvorena tekstura referencije koja pobjeđuje klasične filozofske slike.

Ako je to ispravno, moramo naučiti vidjeti da se nalazimo u položaju koji ne odgovara niti filozofskoj slici intencionalnosti kao fenomenu

koji se reducira na fizičke (ili možda kompjuterske) izraze, niti slici intencionalnosti kao mita, čak ni slici intencionalnosti kao pojedinačnog “ireducibilnog fenomena”.

Dio mog zadatka je ilustrirati (primjenjujući ga na određeni problem) filozofski stav koji napušta mnoge tradicionalne pretpostavke o Pojavi i Stvarnosti; stav koji odustaje, naprimjer, od pretpostavke da je ono što je stvarno ono što je “ispod” ili “iza” ili “temeljnije” nego naše svakodnevne pojave, stav koji odustaje od pretpostavke o Jednom u Mnogštvenom – i također odustaje od pretpostavka da svaki fenomen ima “posljednju prirodu” za koju moramo dati (metafizički reducirano) objašnjenje. Zbog toga je snaga mog argumenta negativna. Tvrdim da je određeni način razmišljanja o značenju i prirodi uma u osnovi pogrešan. Uvijek je manje uzbudljivo čuti da neko kritikuje pokušaj rješenja problema nego čuti kako objavljuje da je pronašao rješenje. Ali mislim da možemo naučiti nešto o prirodi značenja i, možda, nešto o prirodi psihologije, posmatrajući zašto određene ideje o značenju i njegovom mjestu u umu ne funkcioniraju.

Fodor i Chomsky

Da bi objasnili što nije u redu s načinom na koji su filozofi i kognitivni znanstvenici općenito pristupali pitanjima o značenju, bit će potrebno ispitati brojne različite načine na koje se standardizirani pristup očitovao, niz različitih (iako blisko povezanih) načina razmišljanja. Način razmišljanja o kojem ću najprije raspravljati objašnjava Jerry Fodor u djelu *The Language of Thought*.³ Fodor priznaje da mnogo od svoje inspiracije duhuje radu Noama Chomskog. Međutim, Chomsky se nikada nije posvetio mogućnosti pronalaženja “psihološki stvarnih” entiteta koji imaju dovoljno svojstava koja smo preanalitički dodijelili “značenjima” kako bismo opravdali identifikaciju. “Reprezentacije” i “urođene ideje” o kojima Chomsky piše duboke su sintaktičke strukture i sintaktičke univerzalije. Fodorov program stoga nije istovjetan s Chomskyjevim, već više njegovo odvažno proširenje.

U svakom slučaju, postoji široko rasprostranjeno očekivanje da će se Chomskyjeve ideje prije ili kasnije proširiti na područje semantike, očekivanje koje je odgovorno za velik dio pozornosti koju njegovim idejama poklanjaju francuski neostrukturalisti, američki kognitivni znanstvenici i drugi. Chomsky je poznat po tome što je predložio teoriju prema

kojoj je gramatika “urođena” u umu. Prema Chomskom, postoji univerzalna gramatika – struktura i skup kategorija koje su univerzalne, i to ne samo zato što su ljudska okruženja u određenim aspektima podjednaka već zato što je ova Univerzalna Gramatika ugrađena u osnovnu strukturu samog uma.⁴ Chomsky nadalje sugerira da ova urođena jezična struktura ne karakterizira čitav um, već način funkcioniranja određenog “modula” u umu, takozvanog “jezičkog organa”.⁵ Čini se da Chomsky jezički organ shvaća kao relativno “glup” organ, neovisan o općoj inteligenciji (“ako postoji takva stvar”, rekao bi Chomsky). Čini se da je taj naglasak na gluposti jezičnog organa oštar zaokret od Chomskyjevog ranijeg modela uma kao učenja njegovog maternjeg jezika – uz pomoć, naravno, njegovog poznavanja univerzalne gramatike – stvaranjem hipoteza. Novija pisanja Chomskoga i Fodora prikazuju um kao skup automatski funkcionirajućih “modula”,⁶ a ti napisi naglašavaju “odozdo-prema-gore” za razliku od “odozgor-prema-dolje” obradu – to jest automatsku obradu nasuprot obrade koja se oslanja na opću povezanost i opće informacije.

U svakom slučaju, s obzirom na to da su ključne ideje Chomskog teoretiziranja (1) ideja lingvističkih univerzalija, (2) hipoteza o urođenosti i (3) nedavna ideja modularnosti, forma koja se može očekivati da je dobije Chomskyjeva teorija o semantičkom nivou je relativno jasna (i Fodorova teorija dobija očekivanu formu), čak i ako detalji mogu imati različite oblike. Chomskyjeva teorija semantičkog nivoa reći će da postoje “semantičke reprezentacije” u umu/mozgu; da su one urođene i univerzalne; i da su svi naši koncepti razloživi u takve semantičke reprezentacije. To je teorija koju se nadam da ću uništiti.

Također sam skeptičan glede ideje univerzalne gramatike,⁷ ali to neću raspravljati u ovom radu. Chomskyjev rad, a osobito njegovo oživljavanje “mentalizma” i njegov govor o univerzalnosti u jeziku, pobudio je svjetsku pozornost, a to nije zato što ljudi imaju ogroman interes za gramatiku. Te ideje privukle su pažnju ljudi vrlo daleko od bilo kakve brige o tehničkoj lingvistici: lakanovskim psihoanalitičarima, antropolozima, dječjim psiholozima, filozofima svih vrsta. Očigledno je da ljudi predviđaju da će Chomskyjeva ideja imati implikacije u odnosu na pitanja veća od načina na koji stječemo sintaksu.

Ne bih pokušao uništiti teoriju urođenih semantičkih reprezentacija ako ne mislim da se mnogo toga može naučiti iz proučavanja pitanja koja ona postavlja i odgovora koje ona predlaže, i ako ne mislim da su briljantni mislioci koji predlažu takve teorije u rukama intelektualne čežnje koju samu po sebi vrijedi uzeti ozbiljno. Čežnja je ona koja se objašnjava

dvjema činjenicama o nedavnom razmišljanju o umu.

Jedna je činjenica robusnost najstarijeg obrasca objašnjenja naših mentalnih aktivnosti: objašnjenje u smislu vjerovanja i želja. Bez obzira na to koliko snažno vladala plima biheviorizma, mi nikada nismo prestali objašnjavati svoje ponašanje i ponašanje drugih u smislu vjerovanja i želja. Kažemo: “Danas sam otišao u školu jer sam znao da moram podučavati razred.”; ili “Otišao sam u trgovinu jer sam znao da nemamo mlijeka, i želio sam da dam mlijeko u kavu.”

Biheviorizam u svom radikalnom obliku sugerirao je da mi ne trebamo ništa od ovoga, jer sve o čemu zapravo govorimo su uvjetovani odgovori itd. Možda se može bez “vjerovanje – želje” govora – kad se radi sa štakorima u vrlo kontroliranim situacijama, ali je čak i tako veliki znanstvenik kao Skinner naletio na nevolje kada je pokušao upotrijebiti “stimulacija – odgovor” jezik kako bi opisao ljudsko verbalno ponašanje. Ono što je Skinner morao učiniti, u osnovi, bilo je proširiti pojmove stimulacija i odgovora tako da (kao što je Chomsky istaknuo u poznatom pregledu prije mnogo godina)⁸ oni postaju prazni. Naprimjer, tokom pokušaja da se analizira govor o Drugom svjetskom ratu, Skinner je rat nazvao stimulacijom. Chomsky je istaknuo da, kada pojam stimulacije postane toliko širok, *Drugi svjetski rat* je “stimulacija” (a odgovor se događa dvadeset godina kasnije), govor o “stimulaciji –odgovoru” postao je puki žargon bez prave kontrole. Dakle, sigurno postoje neki dobri razlozi za odbranu objašnjenja “vjerovanja – želje”.

Druga činjenica je sve veća tendencija da se mozak smatra kompjuterom, a naša psihološka stanja kao softverski aspekt kompjutera. U istraživanjima koja se temelje na takvom pristupu (naprimjer, rad umjetne inteligencije) često se pretpostavlja da kompjuter ima ugrađeni (i time “urođeni”) formalizirani jezik koji može koristiti i kao medij reprezentacije i kao medij računanja. (Ideja *lingua mentisa*, jezika uma, uistinu je drevna ideja koja se pojavila, pomalo nalik ideji Početka Svemira.)

Ako identificiramo kompjuterski *lingua mentis* s Chomskyjevim “semantičkim reprezentacijama”, dolazimo do poznate slike: slike uma kao kriptografa. Um misli svoje misli na mentalnom jeziku (Mentalese), kodira ih u lokalnom prirodnom jeziku, a zatim ih prenosi (recimo, govoreći ih naglas) slušatelju. Slušatelj također ima kriptograf u njegovoj glavi, naravno, koji će potom dešifrirati “poruku”. U ovoj slici prirodni jezik, daleko od toga da je bitan za misao, samo je sredstvo za komunikaciju misli. Ideja o oživljavanju “želja – vjerovanje” psihologije i ideja o kompjuterskom modelu uma može se prizivati iz više razloga. Ako je

Chomsky u pravu, cijelo čovječanstvo ima jednu prirodu, kao što su vjerovali mislioci iz osamnaestog stoljeća. Chomsky je naglasio tu povezanost s prosvjetiteljstvom, te s političkim idealima slobode, jednakosti i bratstva.⁹ Ali čak i osim ovog odjeka, razumljivo je da bi mnogi mislioci trebali biti privučeni programom koji okuplja “želja – vjerovanje” psihologiju i kompjutersko modeliranje.

Želja da se ovo dvoje zajedno uzme i mene je dugo držala. To su dominantne antibiheviorističke tendencije i ja sam vjerovao da će se ujediniti. Želja koja privlači Fodora, a zatim, kao što je mene nekoć obuzimala,¹⁰ to je želja da se “želja – vjerovanje” psihologija učini “znanstvenom” jednostavnim identificiranjem u potpunosti s kompjuterskom psihologijom. Kada sam predložio ovaj program (pod nazivom “funkcionalizam”), mislio sam da je način na koji se to da učiniti jednostavan: jednostavno pretpostavljamo da su želje i vjerovanja “funkcionalna stanja” mozga (tj. karakteristike definirane u smislu kompjuterskih parametara plus odnosa s biološki karakteriziranim unosima i rezultatima). Naprimjer, može se pretpostaviti da *vjerovanje da ima mlijeka u supermarketu* pokazuje jednu od formula¹¹ u *lingua mentisu*, čiji je prijevod “ima mlijeka u supermarketu” u posebnoj “registru vjerovanja”. Prikazivanje druge formule u “registru želja” moglo bi biti *željenje mlijeka za sutrašnji doručak*. I prelazak iz tih dvaju kompjuterskih stanja u rezultantu, tj. akcija odlaska u supermarket i kupovina mlijeka, može biti rezultat određenog algoritamskog postupka na ovim prikazanim formulama (kao i na drugim). U takvoj slici mentalna psihologija običnog jezika, narodna psihologija, je gruba aproksimacija idealnom kompjuterskom modelu onoga što se događa u mozgu. *Idealna* “želja – vjerovanje” psihologija bila bi izomorfna kompjuterskom opisu onoga što se događa u mozgu. Napravite tu pretpostavku i imate *mentalizam* u njegovom najnovijem obliku. Mentalizam je samo najnoviji oblik opće tendencije u povijesti misli, tendencija da se pojmovi smatraju znanstveno opisivim (“psihološki stvarnim”) entitetima u umu ili mozgu. I to je cijela ta tendencija koja je, kako ja tvrdim, pogrešna.

Tri razloga zašto mentalizam ne može biti upravu

1. Značenje je holističko

Doktrina nazvana “holizam značenje” nastala je kao reakcija na logički pozitivizam; ona je ponudila dokaze koji pobijaju pozitivističke pokušaje da pokažu kako se svaki izraz koji možemo razumjeti može definirati u smislu jedne ograničene grupe izraza (“opservacijski izrazi”). Argumenti na koje upućujem bili su djelo W. v. Quinea.¹² Ove argumente je Fodor¹³ uvelike prihvatio, ali čini se da ne cijeni njihov značaj za njegovo poduzeće.

Holizam je, dakle, u prvom redu suprotstavljen pozitivizmu. Pozitivistički pogled na jezik insistira na tome da sve smislene deskriptivne riječi u našem jeziku moraju imati definicije u smislu riječi u “osnovnom” vokabularu, rječniku koji se sastoji od riječi koje stoje za pojmove što su *epistemološki primitivniji* od, recimo, teoretskih pojmova znanosti. Omišljeni kandidat pozitivista bio je vokabular koji se sastoji od izraza za senzacije, ili, u svakom slučaju, izraza za ono što bi trebalo biti “opazivo”. Ako formuliramo pozitivizam kao tezu o istinosnim uvjetima za rečenice, a ne kao tezu o odredivosti izraza, možemo reći da su, kao povijesna činjenica, pozitivisti izvorno insistirali na tome da značenje rečenice bude dano (ili da bude sposobno da bude dano) pravilom koje određuje u kojim se iskustvenim situacijama rečenica može tvrditi.

Sada, glavnina filozofije znanosti dvadesetog stoljeća sastojala se u postepenom odbacivanju tog stajališta. Sami logički pozitivisti su se prebacili od zagovaranja gledišta ka njegovom kritiziranju. U osnovi, ono što se ostvarilo (čak i od samih pozitivista) bilo je da teorije ne mogu biti testirane rečenicu po rečenicu. Ako rečenice od kojih se teorija sastoji imaju vlastita nezavisna iskustvena značenja ili proizvode toliko puno tvrdnji koje se mogu zasebno testirati o tome kakvo će iskustvo biti, onda bi se mogla testirati znanstvena teorija testiranjem rečenice 1 i testiranjem rečenice 2 i testiranjem rečenice 3 i tako dalje. Ali, zapravo, pojedinačni postulati teorije općenito nemaju (ili vrlo malo) iskustvenih posljedica kada ih razmatramo izolirano od drugih tvrdnji teorije. Naprimjer, Newtonova teorija univerzalne gravitacije (bez ikakvih dodatnih navoda o graničnim uvjetima) kompatibilna je s bilo kojom orbitom. Čak bi se mogla pomiriti *kvadratna* orbita s teorijom univerzalne gravitacije govoreći: “Pa, to znači da na sistem djeluju ne-gravitacijske sile.” Jedino u prisutnosti velikog broja tvrdnji proizlaze sve njegove takozvane “poslje-

dice” iz znanstvene teorije. Kao što Quine kaže, rečenice odgovaraju testu iskustva “kao korporativno tijelo”, a ne jedna po jedna. (Otuda i izraz “holizam”.)

Isto vrijedi i za jezik svakodnevnog života. Ako vam neko, primjerice, kaže da je *lopov ušao kroz taj prozor, i na tlu ispod prozora je blatno tlo*, “zaključit ćete” da *u blatu ima otisaka stopala*. Ali to nije logična posljedica navedenih činjenica, jer ste očito upotrijebili nepotvrđenu pomoćnu hipotezu u smislu da, *ako je lopov ušao kroz taj prozor, hodao je po tlu kako bi došao do prozora*, i druge stvari opće informacije. Ako vaš doušnik kaže: “Ne, on je nosio čizme”, umjesto da očekujete otiske cipela u blatu, sada ćete očekivati da ćete pronaći otiske drugačijeg oblika. Ono što ima iskustveni unos je korporativno tijelo izjava i taj unos nije jednostavna suma iskustvenog unosa pojedinačnih izjava.

U običnom jeziku, za razliku od formaliziranog jezika, ovaj fenomen postaje još više prožimajući onim što se ponekad naziva “nemonotoničnost” logike svakodnevnog diskursa. U formaliziranom jeziku, ako neko kaže: “Sve ptice lete” i također kaže: “Nojevi su ptice”, može se zaključiti “Nojevi lete”. Ali običan jezik nije takav. Ako kažem “Sokolovi lete” ne namjeravam da moj slušatelj zaključi da će soko s polomljenim krilom letjeti. Ono što očekujemo ovisi o cijeloj mreži uvjerenja. Ako jezik opisuje iskustvo, to čini kao mreža, a ne kao rečenica po rečenica.

Holizam značenja također je u suprotnosti s velikom sklonošću naglašavanja *definicije* kao sredstva kojim se značenje riječi treba objasniti ili fiksirati, tj. suprotstaviti onoj poznatoj zagonetki: “Definirajte svoje pojmove!” Ona ima taj aspekt (koji je Quine naglasio) zbog sugeriranja da iz holizma odmah proizlazi to da se većina pojmova *ne može* definirati – ili, barem, ne može se definirati ako neko pod “definicijom” misli nešto što je fiksirano jednom zauvijek, nešto što apsolutno obuhvaća značenje izraza.

Zašto holizam sugerira ovo? Jer, kad se cijeli korpus vjerovanja suoči s neposlušnim iskustvima, “revizija može udariti bilo gdje”, kao što je to Quine izrazio. Čak i ako je izraz izvorno uveden u znanost putem izričito formulirane definicije, status rezultirajuće istine nije zauvijek privilegiran, kao što bi morao biti ako je izraz jednostavno sinonim za definicije.

Primjer iz povijesti fizike može pomoći razjasniti ovu važnu tačku. U Newtonovoj fizici izraz *momentum* definiran je kao “masa puta ubrzanje”. (Zamislite, ako želite, da je taj izraz izvorno izjednačen s ovim *definiensom* odlukom konvencije Newtonovih fizičara.) Ubrzo je postalo

jasno da je inercija konzervirana količina (kako je Leibniz već mislio). S razvojem vektorske analize stereotip o inerciji kao količini koja je konzervirana i koja ima skalarnu vrijednost i smjer – smjer kretanja čestice – postao je univerzalan među fizičarima. No, prihvaćanjem Einsteinove Posebne teorije relativnosti pojavila se poteškoća.

Einstein nije osporavao ideju da objekti imaju inerciju, ili da je konzervirana, ili da je u smjeru kretanja čestice. Ali on je pokazao da bi načelo posebne relativnosti bilo narušeno ako bi inercija bila tačno jednaka (ostatku) masi/e puta ubrzanje.

Što učiniti? Einstein je proučavao slučaj “bilijarskih kugli” (čestice u elastičnom sudaru). Budući da Newtonova fizika “djeluje”, njihova inercija mora se dati pomoću formule “masa puta ubrzanje” *gotovo* tačno, barem kada su ubrzanja “nerelativistička” (mala u odnosu na c , brzinu svjetlosti). Može li postojati količina s osobinama da je (1) konzervirana u elastičnim sudarima, (2) da je bliže i bliže “masa puta ubrzanje” kako brzina postaje mala i (3) njezin smjer je smjer kretanja čestice? Einstein je pokazao da postoji takva količina te je i on (i svi ostali) zaključio da je ta količina zapravo inercija. Revidirana je tvrdnja da je inercija egzaktno jednaka masi puta ubrzanje. Ali ovo je tvrdnja koja je izvorno bila “definicija”! I bilo je razumno revidirati ovu tvrdnju; jer zašto tvrdnja da je inercija očuvana nije imala barem jednako veliko pravo da se održi kao tvrdnja “inercija je masa puta ubrzanje” kada je otkriven sukob?

Filozof tradicionalnog stila bi mogao odgovoriti na ovo posljednje pitanje govoreći: “Zato što ‘Inercija je masa puta ubrzanje’ daje samo značenje riječi ‘inercija’. Ne možete revidirati analitičku istinu.” Ali takav filozof nameće skup kategorija – ideja fiksnih definicija izraza i analitičkih istina koje nemaju realiteta za aktualnu znanstvenu praksu. Zapravo, on se bavi poviješću – kako je izraz prvi put došao u znanost – kao da određuje buduće izbore koji su znanstvenicima dopušteni. Kao što Quine kaže, istina stipulacijom nije trajna osobina rečenica. Kada se tvrdnje u našoj mreži vjerovanja moraju mijenjati, moramo napraviti “kompromise”; i ono što je najbolji kompromis u danom kontekstu ne može se odrediti konzumiranjem tradicionalnih “definicija” izraza.

Još jedan tradicionalni potez će reći: “Pa znanstvenici su odlučili promijenite značenje ‘inercije’.” Ako ovo objašnjava promjenu u istinosnoj vrijednosti – znanstvenici dodijeliti rečenici “Inercija je masa puta ubrzanje” nakon usvajanja relativiteta, onda mora slijediti da sada govorimo o drugačijoj fizičkoj veličini. Ali ne, još uvijek pričamo o istoj dobroj staroj inerciji – veličinama koje se čuvaju u elastičnim sudarima. To

je fizička veličina “inercija” na koju se uvijek referira ako referira na bilo šta. Pokazalo se da ta veličina, sama inercija, nije potpuno jednaka masi puta ubrzanje. Ako se to čini čudno, to je zato što nismo navikli misliti da su značenja povijesni entiteti u smislu u kojem su osobe ili nacije povijesni entiteti. Ja, Hilary Putnam, imao sam kovrčavu plavu kosu kad sam bio mali. Nisam govorio engleski, nego samo francuski, a svoje ime nisam mislio kao “Hilary Putnam”, već kao “Hilaire Poot-nomm”. Sada imam prorijeđenu sijedu kosu, koja uopće nije kovrčava, govorim engleski više nego francuski i zovem sebe “Hilary Putnam”. Ipak, ja sam ista osoba. Postoje prakse koje nam pomažu odlučiti kada postoji dovoljan kontinuitet kroz promjenu kako bi se opravdala tvrdnja da ista osoba još uvijek postoji. Na isti način tretiramo “inerciju” kao da referira na istu količinu na koju je uvijek referirala, a postoje i prakse koje nam pomažu odlučiti da postoji dovoljno kontinuiteta kroz promjenu kako bi se opravdalo to. Značenje ima neki identitet kroz vrijeme, ali bez suštine.

2. Značenje je dijelom normativni pojam

Tvrdio sam drugdje¹⁴ da se pojmovi o utemeljenom ili opravdanom ili razumnom vjerovanju ne mogu svoditi na fizikalne pojmove. Neki od argumenata će se pojaviti u kasnijim poglavljima ove knjige. Ali čak i ako bismo mogli dati reduktivnu analizu pojma opravdanog vjerovanja, recimo, identificiranjem “biti opravdano” sa “biti ishod takvih i takvih metoda”, ili “takvog i takvog algoritma”, ili “takvog i takvog kompjuterskog programa”, taj bi algoritam morao biti jednako složen kao i opis “opće inteligencije” idealiziranog induktivnog suđenja. Vidjeli smo, iz naše kratke rasprave o holizmu značenja, da testiranje znanstvene teorije nije nešto što se može učiniti samo traženjem operativnih definicija svih pojmova i testiranjem rečenica koje sadrže teoriju jednu po jednu. Umjesto toga, to uključuje vrlo neopipljive stvari, kao što je procjenjivanje jednostavnosti (koja sama po sebi nije jedan faktor, već različite stvari u različitim situacijama) i vaganje jednostavnosti protiv naše želje za uspješnim predviđanjem i protiv naše želje da sačuvamo određenu količinu prošlosti doktrina. To uključuje imati nos za “ispravan” kompromis između tih vrijednosti. Sposobnost da napravi ove procjene i kompromise je ono što Fodor naziva “općom inteligencijom” i ne očekuje da se opća inteligencija objasni u terminima “modula” u doglednoj budućnosti, ako ikada. Opisivanje prirode opće inteligencije je beznadan problem, prema Fo-

doru, a cijela tačka Fodorove “hipoteze modularnosti” je odvojiti problem razumijevanja “jezičnog organa” od problema razumijevanja opće inteligencije.

Sada želim reći da su pojmovi prikupljeni pod naslovom poglavlja “značenje” (ili “intencionalnost”), naprimjer ključni pojmovi “istog značenja” i “iste referencije”, jednako složeni kao i pojmovi prikupljeni u ovom poglavlju pod naslovom “opća inteligencija”. To ne znači da uvijek treba mnogo inteligencije da bi se moglo reći da dva pojma imaju isto značenje ili istu referenciju. Međutim, postoje mnogi slučajevi u kojima nije potrebno mnogo inteligencije za rješavanje problema u induktivnom ili deduktivnom zaključivanju. Da bi se utvrdila intrinzična složenost zadatka, potrebno je pitati: Koliko to može biti teško u najtežem slučaju?

Dakle, teorija sinonimnosti bi bila neka teorija koja odlučuje o pitanjima interpretacije. Razmotrite, međutim, koliko suptilna pitanja mogu biti pitanja o interpretaciji, čak i kada se bavimo tekstovima koji nisu osobito “književni”. Već je spomenuta činjenica da su znanstvenici koji su upotrijebili riječ “inercija” koristili je kao ime za konzerviranu količinu, a ne kao sinonim za “masa puta ubrzanje” (čak i ako su to nazvali “definicija inercije”). Drugi primjer je naše poznavanje činjenice da je Bohr 1934. godine, kada je upotrijebio riječ “elektron” (electron), govorio o istim česticama koje je 1900. godine nazvao “elektronima” (electrons). To ne određujemo uspoređujući teorije i opise elektrona koje je Bohr dao u ova dva različita vremena i vidio da su oni isti, jer nisu. Teorija iz 1900. kaže da elektroni kruže oko jezgre baš kao što planeti idu oko Sunca, tj. elektroni imaju trajektorije, dok teorija iz 1934. (koja je u suštini sadašnja kvantna teorija) kaže da elektron nikad nema putanju – činjenica je da nikada nije imala poziciju i zamah u isto vrijeme. Ipak, fizičar bi mogao opisati razvoj kasnije teorije iz prethodnog na ovaj način: u devetnaestom stoljeću otkrili smo da elektroni imaju određeni omjer masenog naboja odbijajući elektronske zrake u magnetskom polju; kasnije smo drugim eksperimentom otkrili što je naboj elektrona (a time i vrijednost mase elektrona); otkrili smo da je električna struja struja elektrona; otkrili smo da svaki atom vodika sadrži jedan elektron i jedan proton; neko smo vrijeme mislili da elektroni imaju trajektorije, ali onda smo otkrili Princip komplementarnosti i tako dalje.

Ukratko, priču bi ispričao kao priču o uzastopnim promjenama vjerovanja o istim objektima, a ne kao priču o uzastopnim “promjenama značenja”. I ista vrsta “opće inteligencije” uključena je u njegovu odluku da sve ove pojave “elektrona” tretira kao sinonimne koliko je uključena u

njegovu odluku da kasnije istraživačke programe u priči tretira kao produžetak ranijih; vrsta odluke koja ima središnju ulogu u teorijskoj evaluaciji. U stvari, tretiranje “elektrona” kao očuvanje barem njegove reference netaknutom kroz sve te teorijske promjene i tretiranje Bohorove teorije iz 1934. godine kao istinski nasljednik njegove teorije iz 1900. godine gotovo su iste odluke: jednom je odluka opisana kao odluka o značenje ili referenca nekog pojma i jednom kao odluka o obiteljskim odnosima istraživačkih programa.

Ova odluka ilustrira ono što se u interpretaciji naziva “dobronamjernost”/naklonjenost ili “korist od sumnje”.¹⁵ Kada 1900. godine tumačimo Bohra prema onome što nazivamo “elektroni”, naša svjetla stvaraju barem neka njegova uvjerenja iz 1900. godine, a tumačiti ga kao nepostojeće objekte bilo bi odbaciti sve njegova uvjerenja iz 1900. godine kao potpuno pogrešna. I, naravno, Bohr je 1934. godine proširio isti “dobronamjerni” odnos prema svom jastvu iz 1900. godine (zbog čega je i dalje koristio riječ “elektron” u svim tim radovima).

Sva interpretacija ovisi o “dobronamjernosti/naklonjenosti” jer uvijek moramo umanjiti barem neke razlike u vjerovanju kada interpretiramo. Naprimjer: pretpostavimo da čitamo roman napisan prije dvjesto godina na engleskom i nailazimo na imenicu “biljka”. U normalnom kontekstu mi se ne ustručavamo identificirati ovu “biljku” s našim sadašnjim engleskim izrazom “biljka”; ipak, pri tome ignoriramo mnoštvo razlika u vjerovanju. Naprimjer, vjerujemo da biljke sadrže hlorofil, znamo za fotosintezu i ciklus ugljičnog dioksida i kisika i tako dalje. Te su stvari središnje u našem današnjem pojmu o tome što je biljka. Sve su to stvari bile nepoznate prije dvjesto godina. Ipak, (osim ako nismo filozofi ili filozofski gledano povjesničari nauke) ne kažemo da su ljudi prije dvjesto godina “živjeli u drugom svijetu” ili da su njihovi pojmovi “nesamjerljivi” sa pojmovima koje sada imamo,¹⁶ što bi, ako bi se uzelo doslovno (naravno, nikad nije!), podrazumijevalo da ne možemo interpretirati obično pismo koje je neko napisao prije dvjesto godina. Ukratko, pojam biljka tretiramo kao nešto što posjeduje identitet kroz vrijeme, ali bez suštine, i pojam elektron tretiramo kao nešto što posjeduje identitet kroz vrijeme, ali bez suštine.

Pa ipak, ne interpretiramo uvijek riječi na takav način da maksimiziramo broj istinskih vjerovanja koje bi govornik imao (pod našim svjetlima) ako je tumačenje bilo ispravno, suprotno gruboj verziji ideje o “dobronamjernosti u interpretaciji”. Ovdje je primjer ove grube verzije: veliki metalurg Cyril Stanley Smith mi je jednom predložio (kao šalu, ali

jednu s ozbiljnom smislom) da doista postoji takva stvar kao što je flogiston (supstanca koja se pretpostavljala, prije nego što je otkrivena uloga kisika, da uzme u obzir izgaranje ostavljajući gorivo i postupno zasićenje – ili “flogisticiranje” – zraka). Flogiston, predložio je Smith, to su valentni elektroni. Ono što ovo čini šalom je da, kao što Smith dobro zna, mi ne govorimo onako kako je on “predložio”; nismo spremni reći: “Teoretičari flogistona govorili su o valentnim elektronima, ali su imali neka svojstva pogrešna.” To bi bila pretjerana “dobronamjernost/naklonjenost”. Znanje da je jedna stvar razumna “dobronamjernost/naklonjenost”, dok bi drugo bilo pretjerano, pokazuje našu punu moć razumijevanja, bilo da je kontekst interpretacija ili “stvarni život”. Nema nade za teoriju istovjetnosti značenja ili reference koja se primjenjuje na takve teške slučajeve i koja je neovisna o našem računu “opće inteligencije”.

Ono što visi na tim teškim odlukama za nas je iznimno važno. Važno nam je ako čitamo roman, jer bi odluka da se riječi romana tretiraju kao izvanzemaljske (“nesumjerljive”), da to učinimo, potpuno promijenila naš odnos prema književnom djelu. I za nas je važno ako pokušavamo razumjeti povijest znanosti, jer će tumačenje koje damo znanstvenim riječima odigrati veliku ulogu u uspostavljanju znanstvenog postignuća ili nedostatka postignuća, njegove racionalnosti ili nedostatka racionalnosti. Na taj način, odlučivanje da se neko interpretira na jedan način, a ne na drugi, intimno je povezano s normativnim prosudbama.

Ako razmišljamo o ulozi pojma istosti značenja u logici,¹⁷ možda se neće činiti tako iznenađujućim da se ispostavi kako taj pojam ima normativnu dimenziju. U logici, ekvivokacija (homonimija, istoimenovanost), tj. upotreba izraza u jednom smislu na jednom mjestu u argumentu i u različitom smislu na drugom mjestu u istom argumentu, je pogreška bilo da li je argument induktivan ili deduktivan. Ali pojam “smisla” ili “značenja” (Fodorov “sadržaj”) nije mogao odigrati tu ulogu u kritici ako nismo protumačili jedan drugoga na takav način da se “značenja” čuvaju pod uobičajenim postupcima fiksiranja i opravdanja vjerovanja. Ako usvojimo prijedloge za značenje operacionalista ili pozitivista prema kojima modificiranje znanstvene teorije gotovo uvijek proizvodi “promjenu u značenju” teorijskih izraza, onda bismo morali reći da svaki znanstvenik koji modificira postojeću teoriju kako bi riješio problem koji neko posjeduje je kriv za dvosmislenost. Bez sumnje, brzo bismo uveli – ili bolje rečeno, ponovno uveli – tradicionalni pojam “promjene značenja” kako bismo mogli razlikovati slučajeve u kojima je znanstvenik počinio pravu “pogrešku dvosmislenosti” u odgovaranju na pitanje i slučajeve u što je

samo u Pickwickovom smislu riječ o “promjeni značenja” između izvornog postavljanja pitanja i davanja odgovora.

Ukratko, bitno je za ulogu koju igraju pojmovi kao “ekvivokacija/istoimenovanost” – to se pretpostavlja putem epistemičke uloge koju ti pojmovi imaju – da mi interpretiramo jedni druge na takav način da je “značenje” riječi isto (u smislu da se s njima postupa jednako) pod normalnim procedurama fiksiranja i opravdanja vjerovanja. (Zato što interpretativna praksa duguje odanost tom ograničenju da se istovjetnost i razlika značenja ne mogu podudarati s prisutnošću i odsutnošću bilo kojeg lokalnog kompjuterskog odnosa između naših “mentalnih reprezentacija”. Kao što prethodni primjeri ilustriraju, kompjuterska relacija koja se podudarala sa sinonimijom ne može biti “modularna” u Fodorovom smislu, to jest ne može biti psihološki elementarnija od “opće inteligencije”.)

3. Naši pojmovi ovise o našoj fizičkoj i društvenoj okolini na način koji evolucija (koja je završena za naše mozgove prije oko 30.000 godina) nije mogla predvidjeti

Da bi nam dali urođenu zalihu pojmova koji uključuju riječi karburator, birokrat, kvantni potencijal itd., kako to zahtijeva Fodorova verzija hipoteze o urođenosti, evolucija bi morala biti u stanju predvidjeti sve moguće okolnosti budućeg fizičkog i kulturnog okruženja. Očito nije to učinila i nije to mogla učiniti.

Veze između 1, 2 i 3

Mentalisti koji slijede Fodorovo vodstvo predani su ideji da postoje urođene zalihe semantičkih reprezentacija u kojima se svi naši pojmovi mogu eksplicitno definirati. Tačka 3 postavlja očiglednu poteškoću: Kako bi takvi pojmovi kao “karburator” mogli biti urođeni? Primitivni narodi koji nisu poznavali motore s unutarnjim sagorijevanjem ne pokazuju poteškoće u stjecanju takvih pojmova. Prema Fodorovom objašnjenju, to znači da je njihov “jezik mišljenja” sadržavao pojam “karburator” prije nego što su dobili riječ za taj pojam, iako ništa u njihovoj evolucijskoj povijesti nije moglo objasniti kako je pojam “došao tamo”.

Mentalist (poput mog bivšeg ja) koji nije MIT-ove sorte može, naravno, vjerovati u “kompjutersku psihologiju” bez prihvaćanja hipoteze o urođenosti. Ali on se i dalje suočava s ozbiljnim poteškoćama. To je dio

samog pojma kompjuterske psihologije da sve reprezentacije moraju biti opisane sintaktički ili proceduralno, ili kombinacijom sintaktičkih i proceduralnih karaktera. U isto vrijeme, veliki dio argumenta za holizam značenja je da se promjene u zajedničkim “procedurama” za korištenje leksičkog stavka obično ne računaju kao promjena značenja stavka.

Ako je naše razmišljanje konačno provedeno u internalnom mišljenju (samo ne urođenom), ista stvar vrijedi i za stavke u *lingua mentis* što odgovaraju riječima u javnom jeziku koje smo koristili kao primjere (“inercija”, “elektron”, “biljka” itd.). Štoviše, ako *lingua mentis* nije urođen, tada mentalna reprezentacija koja odgovara određenoj stavci u javnom jeziku može varirati, barem u sintaktičkim aspektima. Nijemci ne samo da mogu koristiti drugačiju riječ za biljke nego i govornici engleskog; oni također mogu koristiti drugačiju “mentalnu riječ” ako mentalni vokabular nije urođen. Riječi u *lingua mentis* različitih govornika koji imaju različite sintaktičke “oblike” (različite “pravopise”, da tako kažemo) i različite “procedure” povezane s njima zapravo mogu imati isto značenje i oznaku. (Ako samo ponovimo bučno “značenje” tako da svaka razlika u procedurama koje jedan govornik povezuje s riječju “mačka” i procedure koje drugi govornik povezuje s “mačkom” računaju kao razliku u “značenju” riječi, onda nećemo imati teoriju značenja, već samo potpunu promjenu teme.) Osim toga, ako su semantičke reprezentacije u mozgu razvijene iz iskustva, kao što su riječi u javnom jeziku, a ne sastavljene od jednog urođenog skupa semantičkih primitiva, nema razloga misliti da određena reprezentacija (opisana sintaktički) neće imati različita značenja različitih skupina ljudi. (To znači, “različita značenja” po kriterijima koje koristi dobar interpretator.) Riječ u *lingua mentis* može, da tako kažem, imati jedno značenje za francuske govornike i drugačije značenje za govornike engleskog jezika, kao što ponekad ima pisana riječ jedno značenje na francuskom i drugačije značenje na engleskom jeziku. “Prevođenje” našeg javnog jezika na *lingua mentis* neće riješiti problem konceptualnog sadržaja, nego ga samo premjestiti s jednog jezika u drugi. Sada se više neću baviti tim problemima, ali oni će se ponovno pojaviti u budućim poglavljima.

Postoje veze između 1, 2 i 3 koje je važno vidjeti. Argument protiv pozitivizma i protiv mogućnosti definiranja svih naših pojmova iz neke osnovne zalihe “epistemološki primitivnih pojmova” sažeto je pod tačkom 1. Srce argumenta bilo je da se usvoji pojam “značenja” prema kojemu – nečemu znanstvena otkrića (otkriće da je voda H₂O, da inercija nije egzaktno proizvod mase i ubrzanja, da elektroni poštuju načelo kom-

plementarnosti, ili da biljke sadrže hlorofil i da prave fotosintezu) *mijenjaju značenje* relevantnih pojmova kršeći načelo spomenuto pod tačkom 2, načelo da se značenja tretiraju kao ista pod uobičajenim procesima fiksiranja i opravdanja vjerovanja. Reći da smo promijenili značenje riječi “voda”, kad smo odlučili da je voda H₂O, ne bi samo išlo protiv naših intuicija sinonimije; to bi prekršilo ovo interpretativno načelo, koje je središnje za epistemičku funkciju pojma “promjena značenja”.

Osim toga, postoji veza između tački 1 i 3: ako su rana shvatanja logičkih pozitivista bili u pravu (tj. ako je tačka 1 bila netačna), onda nam evolucija ne bi morala dati tako nevjerovatne “urođene” pojmove, kao što su karburator ili pozitivni naboj, čak i ako su hipoteze o innatnosti bile istinite; to bi nam samo trebalo dati neke zalihe osnovnih pojmova (izrazi opažanja) iz kojih bi se mogli definirati. Ali (kao što Fodor prepoznaje) naši se pojmovi ne mogu definirati iz skupa pojmova koji su mnogo manji i biološki primitivniji od cijelog leksikona. Ukratko, istina holizma značenja blokira jedini način ispunjavanja prigovora 3 koji ima biološki smisao.¹⁸ (U *The Language of Thought* Fodor ne pokušava odgovoriti na prigovor 3; umjesto toga on se jednostavno divi činjenici da svi ti nevjerovatni pojmovi moraju biti urođeni – budući da to zahtijevaju činjenice, prema njegovoj teoriji). Ukratko, sofisticirani mentalizam MIT raznolikosti nije blokiran od bilo koje od ovih tački odvojeno, već od 1, 2 i 3 koje djeluju zajedno.

Zapravo, moj pravi razlog za početak naše rasprave o kompjuterskim (i fizikalističkim) teorijama značenja uz ispitivanje teorije *The Language of Thought* bio je upravo da ilustrira način na koji će teorije vjerojatno zagovarati načelo holizma značenja i suprotstaviti se raznim “principima dobronamjernosti/ naklonjenosti” (osobito principu da se značenja zadržavaju pod normalnim fiksiranjem vjerovanja). Ne mislim da su Fodorijanci i Chomskyjanci većina među kognitivnim znanstvenicima ili filozofima koji favoriziraju kompjuterske i fizikalističke teorije značenja; ali argumenti koje sam postavio protiv Fodora, posebno onih koji se temelje na holizmu značenju i na interpretativnoj maksimi da značenja nisu izmijenjena uobičajenim procedurama promjene vjerovanja i opravdanja, ponovno će se pojaviti kada uzmemo u obzir teorije koje nisu posvećene Chomskyjevoj hipotezi o urođenosti.

U sljedećim poglavljima bit će i drugih pitanja o kojima ćemo također morati razgovarati. Da bismo predstavili neka od ovih pitanja, moramo razmotriti važan aspekt značenja koji sam do sada namjerno zanemarivao u ovoj raspravi. To je način na koji je značenje “interak-

tivno”, to jest način na koji to ovisi ne samo o onome što je u našim glavama nego i o onome što je u našoj okolini i kako smo u interakciji s tim okruženjem. To će biti predmet sljedećeg poglavlja.

BILJEŠKE

1. Lloyd Carr je istakao netačnost u ovom pripisivanju meni. Brentano je smatrao da su mentalni fenomeni okarakterizirani usmjerenjem na “sadržaj”: stoga su teme 1, 3 i 4 na mom popisu tema, uključene u poglavlje “intencionalnost”, središnji dio onoga što je Brentano razmatrao. Smatrao je da je “Brentanova teza” poslužila kao način prikazivanja autonomije mentalističke psihologije (“akt-psihologija”), pokazujući da je mentalno odvojeno od stvarnog (vanjskog) svijeta. Koliko znam, Brentano nikada nije koristio riječ “intencionalnost”, niti se izrazima “intencionalno nepostojanje” i “intencionalno postojanje” koristio da bi referirao na odnos uma i stvarnog svijeta, kao što su filozofi počeli koristiti riječ “intencionalnost” nakon Husserla. Bio je to Husserl, a ne Brentano, koji je u intencionalnosti mentalnog shvatio da pruža način razumijevanja povezanosti uma i svijeta i kako to da u aktima svijesti dolazimo do predmeta.
2. Jedna od nekoliko pouzdanih rasprava o ovom jako pogrešno shvaćenom aspektu Wittgensteinovog mišljenja postoji u Rush Rheesovoj knjizi *Discussions with Wittgenstein* (New York: Schocken, 1970). Vidi posebno 46ff.
3. *The Language of Thought* (New York: Thomas Y. Crowell, 1975).
4. Vidi, naprimjer, Chomskyjevu knjigu *Reflections on Language* (New York: Pantheon, 1975).
5. Chomsky govori o “podsistemu (za jezik) koji ima specifično integrirani karakter i koji je ustvari genetski program za specifični organ” u raspravi sa Piagetom, Pappertom i drugim ponovo odštampanoj u *Language and Learning*, ed. Massimo Piatelli (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1980). Vidi također *Reflections on Language*.
6. Ili “informacijsko enkapsulirani ulazno-izlazni uređaji”.

7. Vidi poglavlje 5. moje knjige *Mind, Language and Reality*, vol. 2. *Philosophical Papers* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983).
8. Recenzija Skinnerovog teksta *Verbal Behavior*, *Language* 35, (1955): 26-58.
9. Vidi njegovu knjigu *Problems of Knowledge and Freedom* (New York: Panthenon, 1971).
10. Ono što me je obuzelo, naravno, bila je ideja spajanja psihologije želje i vjerovanja i kompjuterske psihologije; hipoteza o urođenosti me nikada nije privlačila kao način da se to uradi.
11. Naravno, urođeni "jezik" mozga, ako postoji, nije doslovno napisan. Vidi "What Is Innate and Why", poglavlje 14. u: *Mind, Language and Reality*.
12. "Two Dogmas of Empiricism", izvorno objavljen u *Philosophical Review* u januaru 1951; ponovo odštampan u Quineovom *From Logical Point of View* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1961); "Carnap on Logical Truth", izvorno objavljen u *The Philosophy of Rudolf Carnap* (La Salle, Ill.: Open Court, 1963); ponovno odštampan u Quineovim *Ways of Paradox* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2d izd. 1976); *Word and Object* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1960).
13. Vidjeti, naprimjer, njegovo *Psychological Explanation* (New York: Random House, 1968) i *The Modularity of Mind* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1983), posebno posljednjih 45 stranica.
14. *Reason, Truth and History* (Cambridge: Cambridge University Press, 1981); nekoliko radova u: *Realism and Reason*, sv. 3, moje *Philosophical Papers* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983). Vidi također moje *Reflexive Reflections*, *Erkenntnis* 22, (1985).
15. Vidi poglavlje 13. moje knjige *Mind, Language and Reality*.
16. Ovdje, dakako, upućujem na relativističke poglede Thomasa Kuhna, čija je knjiga *The Structure of Scientific Revolutions* (2d ed., enlarged, Chicago: University of Chicago Press, 1983) postala klasika.
17. U metateoriji obične "ekstenzionalne" logike – iskaznog računa, teorije kvantifikacije, teorije skupova – ne treba, zapravo, pojam istovjetnosti *smisla*, kažu većina autora, već pojmovi

ekstenzivne semantike – denotacija ili referencija – da igraju važnu ulogu u svim postupanjima. U sljedećem poglavlju ću raspravljati o tome da svaka teorija istovjetnosti “smisla” mora pretpostaviti teoriju istovjetnosti referencije.

18. Zanimljivu odbranu protiv ovog prigovora iznio je Massimo Piattelli-Palmarini u *The Rise of Selective Theories: A Case Study and Some lessons from Immunology*, poglavlje 6. u: *Language Learning and Concept Acquisition: Foundational Issues*, ed. William Demopoulos and Ausonio Marras (Norwood, N. J.: Ablex, 1986). Piattelli ističe da, kada je Niels Kai Jerne prvi put predložio da tijelo proizvodi protutijela u svim probnim postavkama (1955), postojala je ogromna nevoljkost da se to povjeruje. Ipak je ta hipoteza naknadno potvrđena. “Niels Jerne postavlja stvarnu prisutnost u svakom organizmu ‘unutarnje slike bilo kojeg molekularnog oblika’ (str. 127).” Teško je naći argumente da slučaj mora biti jednostavniji u kognitivnim stvarima (str. 129). Međutim, nisam sklon prihvatiti taj intrigantni prijedlog. Pretpostavimo da neko napiše “kratku priču” (ili bolje rečeno plan za kratku priču) na način da na svakom od 200 mjesta postoji mogućnost izvođenja dvije različite akcije: svaka od priča koje generira nacrt može biti samo dvije ili tri stranice dovoljno kratke da bi ih ljudsko biće moglo zapamtiti. Ipak, ukupan broj kratkih priča koje generira nacrt je prevelik – veći od broja elementarnih čestica u svemiru – da bi se sve kratke priče mogle pojedinačno ispisati bilo gdje. Postoji enormna razlika u broju “sadržaja” koje ljudsko biće može naučiti i broj protutijela u ljudskom krvotoku. (Broj protutijela u ljudskom krvotoku je svakako manji od 1017.) Da budemo sigurni, “koncepti” nisu kratke priče. Ali oni često proizlaze iz teorija, i (sličnim argumentom) broj mogućih teorija (i, sumnjam, tipova teorija) – čak i teorije koje su relativno “kratke” – uključuje eksponencijalnu eksploziju koja čini jako nevjerovatnom ideju da je evolucija unaprijed iscrpila sve mogućnosti.

Prijevod s engleskog: Nijaz Ibrulj

TEOREM KOMPLETNOSTI U MODALNOJ LOGICI¹

SAUL A. KRIPKE

Ovaj rad nastoji da navede i dokaže teorem kompletnosti za sistem S5 od [1], dopunjen kvantifikatorima prvog reda i znakom jednakosti. Pretpostavimo da posjedujemo prebrojivo beskonačnu listu pojedinačnih varijabli $a, b, c, \dots, x, y, z, \dots, x_m, y_m, z_m, \dots$ kao i prebrojivo beskonačnu listu n -adičkih predikatnih varijabli $P^n, Q^n, R^n, \dots, P_m^n, Q_m^n, R_m^n, \dots$; ako je $n = 0$, onda se n -adička predikatna varijabla često naziva “iskazna varijabla”. Formula $P^n(x_1, \dots, x_n)$ je n -adička primarna formula; često će superskript biti izostavljen ako takvo izostavljanje ne žrtvuje jasnoću. Usvajamo primitivne simbole $\wedge, \sim, \Box, (x), =$ koji predstavljaju konjunkciju, negaciju, nužnost, univerzalnu kvantifikaciju i identitet; uz pomoć ovih simbola i predikatnih varijabli definiramo pojam *dobro uređena formula*, ili jednostavno *formula* u uobičajenom smislu. Neka A, B, C itd. (sa ili bez supskripta ili akcenata) predstavljaju proizvoljne formule; ponekad ih pišemo kao $A(x_1, \dots, x_n)$ itd. da ukážemo na određene varijable. Ako je formula data kao $A(x)$, definiramo $A(y)$ na sledeći način: *prvo*, ako $A(x)$ sadrži bilo koji dio $(y) B(y)$ koji sadrži slobodnu varijablu x , zamijeniti varijablu x u tom dijelu sa varijablom z , gdje je z abecedno najranija varijabla koja se ne pojavljuje u $A(x)$. *Drugo, nakon što je učinjena prva zamjena*, zamijeniti sve primjere slobodne varijable x sa y . (Prema ovoj definiciji, $(x) A(x) \supset A(y)$ uvijek važi, bez ograničenja i supstitucija). Analogne definicije usvojene su kada postoji više varijabli. Definiramo $A \vee B$ kao $\sim(\sim A \wedge \sim B)$, $A \supset B$ kao $\sim(\sim A \wedge \sim B)$, $\Box A$ kao $\sim \Box \sim A$, i $(\exists x) A(x)$ kao $\sim (x) \sim A(x)$. Za našu formalizaciju sa kvantifikatorima i znakom jednakosti u S5 uzimamo prvo bilo koju formalizaciju koja je adekvatna za klasični račun predikata prvog reda sa znakom jednakosti, recimo onaj Rosserov [2]

* Tekst “A Completeness Theorem in Modal Logic” preveden je iz *Journal of Symbolic Logic*, Volume 24, Number 1, March 1959.

¹ Zahvaljujem se recenzentu i profesoru H. B. Curryju za njihove korisne komentare o ovom radu i pažljivo čitanje. Moram izraziti dodatnu zahvalnost Curryju; bez njegovog stalnog poticanja na moje istraživanje objavljivanje ovih rezultati bi možda bilo odgođeno godinama.

(pp. 101 i 163-4). Dopunjavamo taj sistem sljedećim shemama aksioma i pravilima inferencije:²

- A1: $\Box A \supset A$
 A2: $\sim \Box A \supset \Box \sim \Box A$
 A3: $\Box (A \supset B) \supset \Box A \supset \Box B$
 R1. Ako $\vdash A$ i $\vdash A \supset B$, $\vdash B$
 R2. Ako $\vdash A$, $\vdash \Box A$

Dobijeni sistem zovemo $S5^*$ =; ako se izostavi jednakost, zovemo ga $S5^*$, a ako su kvantifikatori i jednakost odbačeni, zovemo ga $S5$.

Za datu ne-praznu domenu \mathbf{D} i formulu A definiramo *kompletno dodjeljivanje / pripadanje* A u \mathbf{D} kao funkciju koja svakoj slobodnoj individualnoj varijabli u A dodjeljuje / doznačuje jedan element iz domene \mathbf{D} , svakoj iskaznoj varijabli u A dodjeljuje / doznačava <istinosnu vrijednost> \mathbf{T} ili \mathbf{F} , i svakoj n -adičkoj predikatnoj varijabli u A dodjeljuje / doznačava skup uređenih n -torki članova domene \mathbf{D} . Model <formule> A u <domeni> \mathbf{D} definiramo kao uređeni par (\mathbf{G}, \mathbf{K}) , gdje je \mathbf{G} kompletno dodjeljivanje / pripadanje A u \mathbf{D} i \mathbf{K} je skup kompletnih dodjeljivanja / doznačavanja A u \mathbf{D} , takav da $\mathbf{G} \in \mathbf{K}$ i takav da se svaki član \mathbf{K} slaže sa \mathbf{G} u svojim dodjeljivanjima / doznačavanjima za slobodne individualne varijable u A (ali ne nužno u njegovim dodjeljivanjima za iskazne i predikatne varijable u A). Neka je \mathbf{H} član \mathbf{K} a B pod-formula od A ; definiramo \mathbf{H} dodjeljujući ili \mathbf{T} ili \mathbf{F} pod-formuli B induktivno, dakle: ako je B n -adička primarna formula $P(x_1, \dots, x_n)$, i ako je ψ skup uređenih n -torki dodijeljen / doznačen P , a mi elemente od D $\alpha_1, \dots, \alpha_n$ dodjeljujemo za x_1, \dots, x_n (dodjeljivanje mora biti konzistentno sa \mathbf{H} , ali ako je neka individualna varijabla x_n vezana u A i stoga joj nije dodijeljen element, mi pravimo proizvoljno dodjeljivanje), tada je <formuli> B dodijeljeno \mathbf{T} ako $(\alpha_1, \dots, \alpha_n) \in \psi$; inače, <formuli> B je dodijeljeno \mathbf{F} . Iskaznim varijablama su već, prema hipotezi, dodijeljeni \mathbf{T} ili \mathbf{F} preko \mathbf{H} . Ako B ima oblik $x = y$, dodijeljeno je \mathbf{T} ako su x i y dodijeljeni isti element od \mathbf{D} ; inače je dodijeljeno \mathbf{F} . $\sim B$ je pridruženo \mathbf{T} (\mathbf{F}) ako i samo ako je za B dodijeljeno \mathbf{F} (\mathbf{T}). $B \wedge C$ se dodjeljuje \mathbf{T} ako je za oba B i C dodijeljeno \mathbf{T} ; inače je dodijeljeno \mathbf{F} . $(x) B$ je dodijeljeno \mathbf{T} ako je za $B(x)$ dodijeljeno \mathbf{T} za svako dodjeljivanje elementa \mathbf{D} za x ; u suprotnom se dodjeljuje \mathbf{F} . $\Box B$ se dodjeljuje \mathbf{T}

² Vidi Prior [6] i tamo navedene reference.

ako svaki član \mathbf{K} dodjeljuje \mathbf{T} za B (pod uvjetom da se svi članovi \mathbf{K} u svojim dodjeljivanjima slažu sa svim slobodnim individualnim varijablama u B); inače je dodijeljeno \mathbf{F} .

Za $\langle \text{formulu} \rangle A$ se kaže da je *validna* u modelu (\mathbf{G}, \mathbf{K}) A u $\langle \text{domeni} \rangle \mathbf{D}$ ako i samo ako je za A dodijeljeno \mathbf{T} zbog \mathbf{G} . Za $\langle \text{formulu} \rangle A$ se kaže da je *validna* u $\langle \text{domeni} \rangle \mathbf{D}$ ako i samo ako je $\langle \text{formula} \rangle A$ validna u svakom modelu $\langle \text{formule} \rangle A$ u $\langle \text{domeni} \rangle \mathbf{D}$. Za $\langle \text{formulu} \rangle A$ se kaže da je *zadovoljiva* u $\langle \text{domeni} \rangle \mathbf{D}$ ako i samo ako postoji neki model $\langle \text{formule} \rangle A$ u $\langle \text{domeni} \rangle \mathbf{D}$ u kojem je $\langle \text{formula} \rangle A$ validna. Za $\langle \text{formulu} \rangle A$ se kaže da je *univerzalno validna* ako i samo ako je A validna u svakom ne-praznom demenu.

Osnova neformalnih analiza koje motiviraju ove definicije je ta da je jedan iskaz (a proposition) nužan ako i samo ako je istinit u svim “mogućim svjetovima”. (Za naše trenutne potrebe nije nužno da se dodatno analizira koncept “mogući svijet”.) Uzmimo sada da je A jedna formula sa P_1, \dots, P_m kao sa njenim iskaznim i predikatskim varijablama i sa x_1, \dots, x_n kao sa njenim slobodnim individualnim varijablama. Ako interpretiramo svaku slobodnu individualnu varijablu da označava neki pojedinačni objekat i da svaka iskazna ili predikatska varijabla označava jedan pojedinačni iskaz ili predikat, tada A postaje jedan “iskaz” u uobičajenom smislu riječi. S ekstenzionalnog stanovišta, jedan adekvatan semantički dvojnjak za ovu interpretaciju je dat konceptom kompletnog pridruživanja za $\langle \text{formulu} \rangle A$ u domeni \mathbf{D} . U modalnoj logici, dakle, želimo da znamo ne samo o realnom svijetu nego o drugim mogućim svjetovima; P može biti istinito u realnom svijetu ali lažno u nekom svijetu koji se može zamisliti, a slično tome važi i za $P(x_1, \dots, x_n)$. Tako nas ne vodi samo jedno pridruživanje, već skup pridruživanja \mathbf{K} , od kojih svi osim jednog predstavljaju svjetove koji su zamislivi, ali ne i stvarni; pridruživanje koje predstavlja stvarni svijet je izdvojeno kao \mathbf{G} , a za par (\mathbf{G}, \mathbf{K}) se kaže da formira model $\langle \text{formule} \rangle A$. Nadalje, pošto x_1, \dots, x_n predstavljaju individualne objekte koji ostaju isti u svim svjetovima, pretpostavljamo da se svi članovi \mathbf{K} u svojim pridruživanjima slažu s individualnim varijablama. Jasno je da sva pravila za pridruživanje \mathbf{T} ili \mathbf{F} formulama postaju validna kada se interpretiraju kao da predstavljaju procjenu iskaza koji korespondira toj formuli kao istinitog ili lažnog u datom “svijetu”, bilo stvarnom ili

moću. Konkretno, iskaz $\Box B$ se ocjenjuje kao istinit kada i samo kada B važi u svim zamislivim svjetovima. Za iskaz se može reći da je istinit ako važi u stvarnom svijetu; ova ideja vodi do naše definicije validnosti u modelu. Pokušavajući da konstruišemo definiciju univerzalne logičke validnosti, čini se vjerodostojnim pretpostaviti ne samo da univerzum diskursa može da sadrži proizvoljan broj elemenata i da predikati mogu biti dodijeljeni bilo kojim datim interpretacijama u stvarnom svijetu, ali i da bilo koja kombinacija mogućih svjetova može biti povezana sa stvarnim svijetom s obzirom na neku grupu predikata. Drugim riječima, moguće je pretpostaviti da se na <domeni> **D**, **G** i **K** ne smiju postavljati daljnja ograničenja, osim standardnog da <domena> **D** nije prazna. Ova pretpostavka vodi direktno do naše definicije univerzalne validnosti.

Važno je napomenuti da se teoremi ovog rada mogu formalizirati u metajeziku (kao što je Zermelova teorija skupova) koji je “ekstenzionalan”, kako u smislu posjedovanja aksioma teorije skupova o ekstenzionalnosti, tako i u smislu postuliranja nijedne druge stvarne veze osim istinosnih funkcija. Tako se vidi da je bar određeni ne-trivijalan dio semantičkog modaliteta dostupan ekstenzionalnom logičaru.

Sada ćemo se okrenuti našem dokazu kompletnosti. Mi ga zasnivamo na konceptu semantičkih tabela koje je uveo Beth [4]. Sadašnje tretiranje je samodostatno, mada poznavanje Bethovog rada može olakšati razumijevanje.

Kažemo da je formula B *semantički obuhvaćena* formulama A_1, A_2, \dots, A_n ako i samo ako je $A_1 \wedge A_2 \wedge \dots \wedge A_n \supset B$ univerzalno validno; ako je $n = 0$, ovaj pojam se poklapa sa konceptom univerzalne validnosti B .

Semantička tabela je sredstvo za testiranje da li je ili nije neka formula semantički obuhvaćena drugim datim formulama. Jasno je da je nužan i dovoljan uslov da ako A_1, \dots, A_n ne treba da obuhvaća B , da bi trebalo da postoji model u kome su A_1, \dots, A_n validni a B nije. Ovu situaciju predstavljamo stavljajući A_1, \dots, A_n u lijevu kolonu tabele a B u desnu kolonu. Razne druge tabele će biti predstavljene kasnije kao rezultat pravila Y_r datog ispod; ove tabele se nazivaju *pomoćnim tabelama*, dok je tabela koja je prvobitno predstavljena *glavna* tabela. Dakle, uopšteno govoreći, ne radi se samo o jednoj tabeli, nego o setu tabela od kojih je jedan član izdvojen kao glavna tabela. Zaista, kao

što će se vidjeti iz pravila Δr ispod, konstrukcija može uvesti sistem takvih skupova, pri čemu se svaki skup sistema naziva “alternativni skup”. S obzirom na to, glavni prikaz s A_1, \dots, A_n u lijevoj koloni i B u desnoj koloni nastavljamo sa konstrukcijom po sljedećim pravilima (koja se odnose na bilo koju tablu seta, glavnog ili pomoćnog):³

Nl. Ako se $\sim A$ pojavljuje u lijevoj kolonni tabele, stavi A u desnu kolonnu te tabele.

Nr. Ako se $\sim A$ pojavljuje u desnoj kolonni tabele, staviti A u lijevu kolonnu te tabele.

$\Delta l.$ Ako se $A \wedge B$ pojavljuju u lijevoj kolonni tabele, staviti oboje A i B u lijevu kolonnu te tabele.

$\Delta r.$ Ako se $A \wedge B$ pojavljuju u desnoj kolonni tabele, postoje dvije alternative – ili staviti A u desnu kolonnu ili staviti B u desnu kolonnu. U tom slučaju kažemo da je tabela razdvojena na dvije alternativne tabele. U razdvajanju tabela glavna tabela je skup tabela, dobijene alternativne tabele su glavne tabele dva alternativna skupa; u protivnom to su pomoćne tabele altrernativnih skupova

Pl. Ako se $(x) A (x)$ pojavljuje u lijevoj kolonni tabele, a ako je a varijabla koja se javlja kao slobodna u svakoj kolonni bilo koje tabele tog skupa, onda staviti $A (a)$ u lijevu kolonnu iste tabele koja sadrži $(x) A (x)$ u njevoj lijevoj kolonni.

Pr. Ako se $(x) A (x)$ pojavljuje u desnoj kolonni tabele, onda uvodimo jednu varijablu a koja se još nije pojavljivala u bilo kojoj tabeli tog skupa, i stavljamo $A (a)$ u desnu kolonnu iste tabele koja sadrži $(x) A (x)$ na desnoj strani.

Il. Ako se $a = b$ (za neke varijable a i b) pojavljuju u lijevoj kolonni neke tabele, onda u obje kolonne svake tabele tog skupa zamjenjujemo svaku formulu $A (a, b)$ formulom $A (b, b)$.

Ir. Nema pravila.

Yl. Ako se $\Box A$ pojavljuje u lijevoj kolonni neke tabele, onda stavljamo A u lijevu kolonnu svake tabele tog skupa.

³ Nazivi ovih pravila sugerirani su nazivima za inferencijalna pravila kod Curreya [6].

Yr. Ako se $\Box A$ pojavljuje u desnoj kolonni neke tabele, onda uvodimo novu pomoćnu tabelu koja započinje stavljanjem A u njenu desnu kolonnu.

Pored ovih pravila za konstrukciju semantičkih tabela dodajemo da, ako se ne pojavi slobodna varijabla i nijedna se ne uvodi pod Πr , tada uvodimo slobodnu varijablu tako da se Πl može primijeniti.

Za tabelu se kaže da je zatvorena ako i samo ako se formula pojavljuje u oba njena stupca ili $a = a$, za neku varijablu a , koja se pojavljuje u desnoj koloni. Skup tabela je zatvoren kada i samo kada je najmanje jedan od njegovih članova (glavni ili pomoćni) zatvoren. Zbog $\wedge r$, konstrukcija koja počinje sa A_1, \dots, A_n u lijevoj koloni i B u desnoj koloni može se podijeliti na alternativne skupove; u ovom slučaju kažemo da je konstrukcija zatvorena ako i samo ako su svi njihovi alternativni skupovi zatvoreni.

TEOREM 1. B je semantički obuhvaćena <formula> sa A_1, \dots, A_n ako i samo ako je konstrukcija koja počinje sa A_1, \dots, A_n u lijevoj koloni i sa B u desnoj koloni zatvorena.

DOKAZ. Teorem slijedi iz slijedeće dvije leme.

LEMA 1. Ako konstrukcija počinje sa A_1, \dots, A_n na lijevoj strani a B je na desnoj zatvoren, tada je B semantički obuhvaćena <formula> sa A_1, \dots, A_n .

DOKAZ. Pretpostavimo za *reductio ad absurdum* da B nije semantički vezan za A_1, \dots, A_n . Onda postoji ne-prazna domena \mathbf{D} i model (\mathbf{G}, \mathbf{K}) od $A_1 \wedge A_2 \wedge \dots \wedge A_n \supset B$ (ili od B , ako je $n = 0$) u \mathbf{D} tako da $A_1 \wedge A_2 \wedge \dots \wedge A_n \supset B$ (ili od B) ne vrijedi u (\mathbf{G}, \mathbf{K}) . Pokazat ćemo da je svaka tvrdnja na lijevoj (desnoj) strani glavne tabele konstrukcije koja počinje s $A_1 \wedge A_2 \wedge \dots \wedge A_n$ na lijevoj i B na desnoj je pridruženo \mathbf{T} (\mathbf{F}) zbog \mathbf{G} . Nadalje, pokazat ćemo da svaka pomoćna tabla odgovara na isti način nekom članu \mathbf{K} .

Pošto $A_1 \wedge A_2 \wedge \dots \wedge A_n \supset B$ (ili od B) ne vrijedi u (\mathbf{G}, \mathbf{K}) , pridruženo mu je \mathbf{F} zbog \mathbf{G} . Pravilima vrednovanja za “ \wedge ” i “ \sim ” i definiciju “ \supset ”, $A_1 \wedge A_2 \wedge \dots \wedge A_n$ su za sve dodijeljeni \mathbf{T} i B je dodijeljeno \mathbf{F} zbog \mathbf{G} . Prema pravilima ocjenjivanja za \sim , ako je $\sim C$ dodijeljeno \mathbf{T} , C mora biti dodijeljeno \mathbf{F} ; ova činjenica potvrđuje *NI*. Slično tome, možemo potvrditi *Nr* i $\wedge l$. Ako je $C \wedge D$ dodijeljeno \mathbf{F} , onda ili C ili D mora biti dodijeljeno \mathbf{F} ; $\wedge r$ nam stoga ispravno upućuje da razmotrimo ove dvije alternativne mogućnosti. Ako je (x)

$A(x)$ dodijeljeno \mathbf{T} , svakom elementu domene \mathbf{D} mora biti dodijeljeno \mathbf{T} ; stoga je ΠI validno. Ako je $(x) A(x)$ dodijeljeno \mathbf{F} , onda postoji član a od \mathbf{D} takav da je $A(a)$ dodijeljeno \mathbf{F} ; stoga je Πr validno. Ako je $a = b$ je dodijeljeno \mathbf{T} , onda je a i b dodijeljen isti član od \mathbf{D} ; stoga je supstitucija opisana u II validna. Ako je $\Box A$ dodijeljeno \mathbf{T} , onda svaki član \mathbf{K} dodjeljuje \mathbf{T} za A ; stoga je YI validno. Ako je $\Box A$ dodijeljeno \mathbf{F} , postoji član od \mathbf{K} koji dodjeljuje \mathbf{F} za A ; stoga je Yr opravdano. Konačno, naša odredba da treba uvesti barem jednu slobodnu varijablu odgovara ograničenju da $\langle \text{domena} \rangle \mathbf{D}$ nije prazna.

Budući da je konstrukcija zatvorena, svaki alternativni skup sadrži tabelu koja ili ima formulu u oba stupca ili ima $a = a$ u desnoj. To, međutim, znači da neki član iz \mathbf{K} mora ili dodijeliti \mathbf{T} i \mathbf{F} nekoj formuli ili mora dodijeliti \mathbf{F} za $a = a$. Pošto naša pravila procjene čine obje ove alternative nemogućim, slijedi da domena \mathbf{D} i model (\mathbf{G}, \mathbf{K}) ne mogu postojati. Q.E.D.

LEMA 2. Ako konstrukcija počinje s A_1, \dots, A_n na lijevoj i B na desnoj strani nije zatvoren, tada B nije semantički obuhvaćeno s A_1, \dots, A_n .

DOKAZ. Budući da konstrukcija nije zatvorena, postoji skup tabela, jedan od alternativnih skupova konstrukcije koji nije zatvoren. Mi ćemo odabrati takav skup i zanemariti sve druge alternativne skupove. Neka je \mathbf{D} skup svih slobodnih varijabli koje se pojavljuju u našem skupu tabela (i ne eliminira se primjenom II). Za svaku tabelu u skupu definiramo dodjeljivanje za $A_1 \wedge \dots \wedge A_n \supset B$ kako slijedi: svaka slobodna varijabla koja nije eliminirana od $\langle \text{pravila} \rangle II$, dodijeljena je samoj sebi; slobodnoj varijabli eliminiranoj sa $\langle \text{pravilom} \rangle II$ dodjeljuje se varijabla koja je zamjenjuje. Iskaznoj varijabli je dodijeljeno \mathbf{T} ako se pojavljuje s lijeve strane u tabeli; inače joj je dodijeljeno \mathbf{F} . Predikatskoj varijabli P^n se dodjeljuje skup svih uređenih n -torki (x_1, \dots, x_n) tako da se $P^n(x_1, \dots, x_n)$ pojavljuje na lijevoj strani tabele. Sada imamo skup \mathbf{K} kompletnih dodjeljivanja koji odgovaraju našem skupu tabela; ako je \mathbf{G} dodjeljivanje koje odgovara glavnoj tabeli skupa, onda je (\mathbf{G}, \mathbf{K}) model $A_1 \wedge \dots \wedge A_n \supset B$ u \mathbf{D} .

Pokazat ćemo sada pomoću indukcije na broju simbola C da je bilo kojoj formuli C koja se pojavljuje na lijevoj (desnoj) strani tabele dodijeljeno $\mathbf{T}(\mathbf{F})$ odgovarajućom funkcijom dodjeljivanja. Jasno je da

je to istinito za osnovne formule (uključujući iskazne varijable) koje se pojavljuju na lijevoj strani. Ako se dogode na desnoj strani, budući da tabela nije zatvorena, ne mogu se pojaviti na lijevoj strani; stoga su im dodijeljeni **F**. Ako se pojavi formula jednakosti $a = b$ na lijevoj strani, onda prema <pravilu> *II*, ona se zamjenjuje s $b = b$; ovoj posljednjoj formuli mora biti dodijeljeno **T**. Ako se $a = b$ pojavljuje desno, budući da tabela nije zatvorena, a i b moraju biti različite varijable koje ostaju odvojene nakon svih zamjena prema <pravilu> *II*. Stoga, prema danom dodjeljivanju za slobodne varijable, a i b su dodijeljeni različitim objektima, a $a = b$ je dodijeljeno **F**. Ako se $\sim C$ pojavi na lijevoj strani, prema <pravilu> *NI* C se pojavljuje na desnoj strani; prema tome, hipotezom o indukciji, C je dodijeljeno **F**. Našim pravilima procjenjivanja, $\sim C$ je dodijeljeno **T**. Slično tome, možemo tretirati slučajeve gdje se $\sim C$ pojavljuje na desnoj strani ili $C_1 \wedge C_2$ ili $(x) C$ (x) pojavljuje se na obje strane. Ako se $\Box C$ pojavljuje na lijevoj strani, pomoću <pravila> *YI* C se pojavljuje u lijevom stupcu svake tabele tog skupa; dakle, hipotezom indukcije, C je dodijeljeno **T** svakim članom **K**. Stoga, prema našim pravilima procjenjivanja, $\Box C$ je dodijeljeno **T**. Konačno, ako se $\Box C$ na desnoj strani, prema <pravilu> *Yr* C se pojavljuje desno u nekoj tabeli tog skupa; prema tome, hipotezom o indukciji, C je dodijeljeno **F** nekim članom u **K**. Dakle, prema našim pravilima procjene, $\Box C$ je dodijeljeno **F**.

Pošto se A_1, \dots, A_n pojavljuje u lijevoj koloni glavne tabele, njima se dodjeljuje **T** po **G**; na sličan način **G** dodjeljuje **F** za B . Prema našim pravilima procjene, **G** dodjeljuje **F** za $A_1 \wedge, \dots, A_n \supset B$; stoga $A_1 \wedge, \dots, A_n \supset B$ nije validno u (\mathbf{G}, \mathbf{K}) . Prema tome, B nije semantički obuhvaćeno sa A_1, \dots, A_n . Q.E.D.

TEOREM 2. Ako je formula zadovoljiva u ne-praznom domenu, ona je validna u modelu (\mathbf{G}, \mathbf{K}) u domeni **D**, gdje su **D** i **K** oboje, konačni ili prebrojivi. Ako je formula validna u svakom konačnom (ne-praznom) ili prebrojivom domenu, ona je univerzalno validna.

DOKAZ. Druga rečenica teorema lako slijedi iz prve. Ako je formula B zadovoljiva u nekom ne-praznom domenu, $\sim B$ nije univerzalno validna; dakle, prema Teoremu 1, konstrukcija započeta stavljanjem $\sim B$ u desnu kolonu nije zatvorena. Stoga dokaz Leme 2 konstruira određeni domen **D** i model (\mathbf{G}, \mathbf{K}) u kojem $\sim B$ nije validan, tj. koji je validan. Jasno je, međutim, da su **D** i **K** oboje, konačni ili da

se mogu brojiti, kao što se može vidjeti iz pravila po kojima se konstruiraju tabele.

TEOREM 3. Ako se formula koja ne sadrži znak jednakosti može zadovoljiti u nekom ne-praznom domenu, ona vrijedi u modelu (\mathbf{G}, \mathbf{K}) u domeni \mathbf{D} , gdje je \mathbf{K} konačan ili prebrojiv i \mathbf{D} je prebrojiv. Dalje, ako je validna u svakom prebrojivom domenu, onda je univerzalno validna.

DOKAZ. Ovaj teorem lako slijedi iz Teorema 2 i sljedeće leme:

LEMA 3. Ako formula A koja ne sadrži znak jednakosti vrijedi u modelu (\mathbf{G}, \mathbf{K}) u ne-praznom domenu \mathbf{D} , a \mathbf{D} je podskup od \mathbf{D}' , tada je A validna u modelu $(\mathbf{G}', \mathbf{K}')$ u \mathbf{D}' , gdje su \mathbf{K} i \mathbf{K}' jednako brojni.

DOKAZ. Pošto je \mathbf{D} ne-prazan, neka je a element \mathbf{D} . Za svako dodjeljivanje $\mathbf{H} \in \mathbf{K}$ definiramo \mathbf{H}' , neko dakle dodjeljivanje za A u \mathbf{D}' . Za sve slobodne individualne varijable i iskazne varijable, \mathbf{H}' čini ista dodjeljivanja kao \mathbf{H} . Ako \mathbf{H} dodjeljuje predikatnoj varijabli P^n skup S uređenih n -torki elemenata \mathbf{D} , \mathbf{H}' dodjeljuje P^n skup S' koji sadrži sve n -torke od S , plus sve n -torke dobivene zamjenom a u nekim svojim pojavljivanjima bilo kojim elementima sadržanim u \mathbf{D}' , ali ne u \mathbf{D} . \mathbf{K}' se zatim dobija iz \mathbf{K} zamjenom svakog $\mathbf{H} \in \mathbf{K}$ sa \mathbf{H}' . Sada je lako dokazati da je A validno u $(\mathbf{G}', \mathbf{K}')$.

TEOREM 4. Ako u teoremima 2 i 3 dotična formula ne sadrži “ \square ”, tada se može odrediti da je \mathbf{K} jedinični skup \mathbf{G} .

DOKAZ. To se lako može dokazati analizom konstrukcije \mathbf{K} u teoremima 2 i 3.

Jasno je da su teoremi 2 i 3 modalne analogije Léwenheim-Skolemova teorema. Teorem 4 navodi (otprilike) da ako modalitet nije prisutan, može se dobiti uobičajeni oblik Léwenheim-Skolemova teorema. Nadalje, možemo proširiti naše verzije Léwenheim-Skolemova teorema na zajedničko zadovoljavanje beskonačno mnogo formula ako dopustimo da konstrukcija započne stavljanjem beskonačno mnogo formula u bilo koji ili u oba stupca.

Iako, kao što je Beth pokazala u [4], konstrukcija tabele može trajati neograničeno, te se stoga može zamisliti beskonačno mnogo varijabli, formula i tabela, jednako je jasno da, ako počnemo konstrukciju s konačnim brojem formula u oba stupca glavne tabele, nakon bilo kojeg konačnog broja primjena pravila, uvedene su samo

konačne formule, varijable i tabele. Fazu u kojoj A_1, \dots, A_n se nalaze u lijevom stupcu, a B u desnom stupcu nazivamo početna faza konstrukcije; faza u kojoj se primjenjuje m th pravilo je $m + 1$ stadij.

Karakterističnu formulu dane tablice definiramo u određenoj fazi kao $A_1 \wedge \dots \wedge A_m \wedge \sim B_1 \wedge \dots \wedge \sim B_n$, gdje A_1, \dots, A_m (B_1, \dots, B_n) su formule pronađene na lijevoj (desnoj) strani stola u ovoj fazi. Zatim definiramo karakterističnu formulu bilo kojeg od alternativnih skupova u određenoj fazi kao $(\exists a_1) (\exists a_2) \dots (\exists a_p)(A \wedge \diamond B_1 \wedge \dots \wedge \diamond B_q)$, gdje je A karakteristična formula glavne tabele tok skupa, $B_1 \dots B_q$ su karakteristične formule pomoćnih tabela skupa i a_1, \dots, a_p su slobodne varijable $A \wedge \diamond B_1 \wedge \dots \wedge \diamond B_q$. Konačno definiramo karakterističnu formulu stupnja kao $D_1 \vee \dots \vee D_x$, gdje D_1, \dots, D_x su karakteristične formule alternativnih skupova tabele. Jasno je da je karakteristična formula početnog stupnja $(\exists a_1)(\exists a_2) \dots (\exists a_p) (A_1 \wedge \dots \wedge A_y \wedge \sim B)$, gdje su A_1, \dots, A_y formule koje se stavljaju na lijevo i B je formula desno; ako je $y = 0$, karakteristična formula je jednostavno $(\exists a_1) \dots (\exists a_p) \sim B$.

LEMA 4. Ako je A karakteristična formula početne faze konstrukcije, a B je karakteristična formula bilo koje faze konstrukcije, onda $\vdash A \supset B$ u $S5^* =$.

DOKAZ. Pokazat ćemo da karakteristična formula n -te faze konstrukcije implicira karakterističnu formulu $n + 1$ stupnja. Iz ove činjenice naša lema slijedi lako, koristeći tranzitivnost implikacija. Neka je A , dakle, karakteristična formula faze i i B je karakteristična formula sljedeće faze; moramo pokazati da $\vdash A \supset B$ u $S5^* =$. U principu, A će biti alternacija $A_1 \vee \dots \vee A_m$, koja predstavlja nekoliko alternativnih skupova. Pravilo kojim se B dobija iz A utječe samo na jedan od ovih alternativnih skupova; tj. promijenit će A_x ($1 \leq x \leq m$) u $A_{x'}$ i ostale komponente će ostati nepromijenjene. Budući da je $\vdash A_x \supset A_{x'}$: \supset : $A_1 \vee \dots \vee A_{x'} \vee \dots \vee A_m$ validno u $S5$, dovoljno je pokazati da je $\vdash A_x \supset A_{x'}$, i tako ignorirati druge alternativne skupove. Ako A_x je $(\exists a_1) \dots (\exists a_p) B$ i ako $A_{x'}$ je $(\exists a_1) \dots (\exists a_n) B'$, jasno je da je dovoljno pokazati $\vdash B \supset B'$ da bi se pokazalo $\vdash A_x \supset A_{x'}$. Pošto se sva pravila, osim II , $Y1$ i Yr , odnose se samo na jednu tabelu skupa, dovoljno je u svim slučajevima, osim u ova tri, da se razmotri samo karakteristična formula ove tabele i ignorira ostatak skupa. Neka pravilo koje se razmatra transformira tabelu sa karakterističnom formulom C u jednu sa karakterističnom formulom C' . Ako je tabela pomoćna, mi zapravo

trebamo dokazati $\vdash \diamond C \supset \diamond C'$, ali ovo može doći iz $\vdash C \supset C'$ primjenom R2, $\vdash \Box (C \supset C') . \supset . \diamond C \supset \Box C'$, i primjenom R1. Neka C bude $D_1 \wedge \dots \wedge D_y \wedge \dots \wedge D_p$, općenito pravilo će djelovati na jednoj formuli D_y ($1 \leq y \leq p$) kako bi se promijenila $D_1 \wedge \dots \wedge D_y \wedge \dots \wedge D_p (= C)$ u $D_1 \wedge \dots \wedge D_y \wedge \dots \wedge D_p \wedge E (= C')$. Jasno, da bi se dokazalo $\vdash D_1 \wedge \dots \wedge D_y \wedge \dots \wedge D_p . \supset . D_1 \wedge \dots \wedge D_y \wedge \dots \wedge D_p \wedge E$ je dovoljno dokazati $\vdash D_y \supset E$. Imajući u vidu ove preliminarnе napomene, razmotrit ćemo sljedeće slučajeve:

Slučaj Nl. Ovaj slučaj je opravdan zbog $\vdash \sim A \supset \sim A$.

Slučaj Nr, opravdan zbog $\vdash \sim \sim A \supset A$

Slučaj Λl , opravdan zbog $\vdash A \wedge B . \supset . A \wedge B$.

Slučaj Λr . Neka je karakteristična formula skupa na koji se Λr primjenjuje ili $(\exists a_1) \dots (\exists a_p) (C \wedge \diamond (D \wedge \sim (A \wedge B)))$ ili $(\exists a_1) \dots (\exists a_p) (C \wedge D \wedge \sim (A \wedge B))$, gdje je $A \wedge B$ formula na koju se primjenjuje Λr ; prva formula je primjenjiva ako se Λr primijeni na pomoćnu tabelu, a druga ako se Λr primijeni na glavnu tablu. Pretpostavimo da je karakteristična formula kao u prvom slučaju: Tada imamo $\vdash D \wedge \sim (A \wedge B) : \supset : D \wedge \sim (A \wedge B) \wedge \sim A . \vee . D \wedge \sim A (A \wedge B) \wedge \sim B$. Stoga imamo $\vdash \diamond (D \wedge \sim (A \wedge B)) : \supset : \diamond (D \wedge \sim (A \wedge B) \wedge \sim A . \vee . D \wedge \sim (A \wedge B) \wedge \sim B)$. Prema dobro poznatom teoremu S5, imamo $\vdash \diamond (D \wedge \sim (A \wedge B) \wedge \sim A . \vee . D \wedge \sim (A \wedge B) \wedge \sim B) . \supset . \diamond (D \wedge \sim (A \wedge B) \wedge \sim A) \vee \diamond (D \wedge \sim (A \wedge B) \wedge \sim B)$; stoga imamo $\vdash \diamond (D \wedge \sim (A \wedge B)) . \supset . \diamond (D \wedge \sim (A \wedge B) \wedge \sim A) \vee \diamond (D \wedge \sim (A \wedge B) \wedge \sim B)$. Iz toga dobijamo $\vdash C \wedge \diamond (D \wedge \sim (A \wedge B)) : \supset : C . \wedge . \diamond (D \wedge \sim (A \wedge B) \wedge \sim A) \vee \diamond (D \wedge \sim (A \wedge B) \wedge \sim B)$; budući da $\vdash C . \wedge . \diamond (D \wedge \sim (A \wedge B) \wedge \sim A) \vee \diamond (D \wedge \sim (A \wedge B) \wedge \sim B) : \supset : C \wedge \diamond (D \wedge \sim (A \wedge B) \wedge \sim A) . \vee . C \wedge \diamond (D \wedge \sim (A \wedge B) \wedge \sim B)$, dobijamo $\vdash C \wedge \diamond (D \wedge \sim (A \wedge B)) : \supset : C \wedge \diamond (D \wedge \sim (A \wedge B) \wedge \sim A) . \wedge . C \wedge \diamond (D \wedge \sim (A \wedge B) \wedge \sim B)$. Postavljanjem egzistencijalnih kvantifikatora imamo željeni rezultat. Slično za drugi slučaj.

Slučaj Πl . Opravdano sa $\vdash (x) A (x) \supset A (a)$.

Slučaj Πr . Neka je karakteristična formula skupa na koji primjenjujemo Πr bude $(\exists a_1) \dots (\exists a_p) (D \wedge \diamond (E \wedge \sim (x) A (x)))$ ili $(\exists a_1) \dots (\exists a_p) (D \wedge E \wedge \sim (x) A (x))$. Razmotrit ćemo samo prvi slučaj. Neka je b varijabla koja se ne pojavljuje u D , E ili $(x) A (x)$. Imamo $\vdash E \wedge \sim (x) A (x) . \supset . (\exists b) (E \wedge \sim (x) A (x) \wedge$

$\sim A(b)$). Iz toga dobivamo $\vdash \diamond (E \wedge \sim (x) A(x)) . \supset . \diamond (\exists b) (E \wedge \sim (x) A(x) \wedge \sim A(b))$. Prema teoremu Priora [6], imamo u $S5^* \vdash \diamond (\exists b) (E \wedge \sim (x) A(x) \wedge \sim A(b)) . \supset . (\exists b) \diamond (E \wedge \sim (D \wedge \diamond (E \wedge \sim (x) A(x) \sim A(b)))$. Iz toga slijedi da je $\vdash \diamond (E \wedge \sim (x) A(x) \supset (\exists b) \diamond (E \wedge \sim (x) A(x) \wedge \sim A(b)))$. Iz toga se lako dobiva $\vdash (\exists a_1) \dots (\exists a_p) (D \wedge \diamond (E \wedge \sim (x) A(x))) . \supset . (\exists a_1) \dots (\exists a_p) (\exists b) (D \wedge \diamond (E \wedge \sim (x) A(x)))$.

Slučaj II. Karakteristična formula skupa je $(\exists a_1) \dots (\exists a_x) \dots (\exists a_y) \dots (\exists a_p) (D \wedge \diamond (E \wedge a_x = a_y))$ ili $(\exists a_1) \dots (\exists a_x) \dots (\exists a_y) \dots (\exists a_p) (D \wedge E \wedge a_x = a_y)$; razmatramo samo prvi slučaj. Jasno je da ako je $\vdash \diamond (E \wedge a_x = a_y) \supset \diamond (a_x = a_y)$. Prema Quineovom teoremu [5], str. 80, formula (52), imamo $\vdash a_x = a_y \supset \square (a_x = a_y)$; dakle, prema Priorovom teoremu [6], odjeljak 3, imamo $\vdash \diamond (a_x = a_y) \supset a_x = a_y$ i stoga $\vdash \diamond (E \wedge a_x = a_y) \supset a_x = a_y$. Iz ovoga lako dobijamo $\vdash (\exists a_1) \dots (\exists a_x) \dots (\exists a_y) \dots (\exists a_p) (D \wedge E \wedge a_x = a_y) . \supset . (\exists a_1) \dots (\exists a_x) \dots (\exists a_y) \dots (\exists a_p) (a_x = a_y \wedge D \wedge \diamond (E \wedge a_x = a_y))$. Budući da imamo $\vdash (\exists a_1) \dots (\exists a_x) \dots (\exists a_y) \dots (\exists a_p) (a_x = a_y \wedge D \wedge \diamond (E \wedge a_x = a_y)) . \supset . (\exists a_1) \dots (\exists a_x) \dots (\exists a_y) \dots (\exists a_p) E'$ gdje je E' rezultat zamjene a_x sa a_y (nakon što su napravljene sve potrebne promjene u vezanim varijablama) u $D \wedge \diamond (E \wedge a_x = a_y)$, naš rezultat je dokazan.

Slučaj YI. Neka karakteristična formula skupa bude $(\exists a_1) \dots (\exists a_p) (D \wedge \diamond (E \wedge \square A))$ ili $(\exists a_1) \dots (\exists a_p) (D \wedge E \wedge \square A)$; kao i obično, razmotrit ćemo samo prvi slučaj. Imamo $\vdash \diamond (E \wedge \square A) \supset \diamond \square A$; a budući da je u $S5 \vdash \diamond \square A \supset \square A$, $\vdash \diamond (E \wedge \square A) \supset \square A$. Nadalje, imamo $\vdash \square A : \supset : C . \supset . A \wedge C$; to opravdava stavljanje C u lijevi stupac bilo koje glavne tablice. Slično $\vdash \square A . \supset . \diamond C \supset \diamond (C \wedge A)$ opravdava stavljanje A u lijevi stupac pomoćne tabele.

Slučaj Yr. Neka je karakteristična formula skupa na koji se primjenjuje $Yr (\exists a_1) \dots (\exists a_p) (D \wedge \diamond (E \wedge \sim \square A))$ ili $(\exists a_1) \dots (\exists a_p) (D \wedge E \wedge \sim \square A)$; kao i obično, razmotrit ćemo samo prvi slučaj. Imamo $\vdash \diamond (E \wedge \sim \square A) \supset \diamond \sim \square A$; nadalje, budući da u $S5$ imamo $\vdash \diamond \sim \square A \supset \diamond \sim A$, onda imamo $\vdash D \wedge \diamond (E \wedge \sim \square A) . \supset D \wedge \diamond (E \wedge \sim \square A) \wedge \diamond \sim A$. Ali $\diamond \sim A$ je karakteristična formula nove tablice koju je uveo Yr; stoga slijedi naš rezultat, pridajući egzistencijalne kvantifikatore. Q.E.D.

TEOREM 5. Ako je A univerzalno validna $\langle \text{formula} \rangle$, onda je $\vdash A$ u $S5^* =$.

DOKAZ. Pošto je A univerzalno validna $\langle \text{formula} \rangle$, po Teoremu 1 konstrukcija tabele koja počinje sa A u desnoj koloni je zatvorena. Neka je B karakteristična formula najranije faze u kojoj je zatvaranje dokazivo (tj. najranija faza u kojoj svaki alternativni skup sadrži tabelu ili s formulom u oba stupca ili formulom $a = a$ na desnoj strani). Onda prema Lemi 4, $\vdash (\exists a_1) \dots (\exists a_p) \sim A$, a time i na kraju $\vdash A$, slijedi lako. Općenito, B će biti u obliku $C_1 \vee \dots \vee C_n$, gdje C_x s predstavlja alternativne skupove; da bi se dokazalo $\vdash \sim B$ dovoljno je dokazati $\vdash C_x$ za svaki x , $1 \leq x \leq n$. Opet, C_x ima oblik $D_0 \wedge \diamond D_1 \wedge \dots \wedge \diamond D_m$; pošto je skup zatvoren, postoji tabela skupa, predstavljena sa D_y ($0 \leq y \leq m$), koja je zatvorena. Budući da, koristeći R2, $\vdash \sim D_y$ implicira $\vdash \sim \diamond D$, očigledno je dovoljno dokazati $\vdash \sim D_y$ da bismo dobili $\vdash \sim C_x$. Definicijama zatvaranja i karakterističnom formulom, budući da je tabela koja odgovara D zatvorena, D_y mora sadržavati ili dva konjunkcijska termina E i $\sim E$ ili konjunkcijski izraz $\sim a = a$. Bilo koji slučaj je dovoljan da se dokaže $\vdash \sim D_y$. Q.E.D.

Teorem 5 je naš teorem kompletnosti za sistem $S5^* =$; ako je jednakost (jednakost i kvantifikacija) ispuštena, dokazi iz Leme 4 i Teorem 5 još uvijek postoje za $S5^*$ (S5). Kombinujući teoreme 2, 3 i 5, dobijamo sljedeće korolarije:

KOROLARIJ 1. Ako je formula A u $S5^* =$ validna u svakom konačnom (ne-praznom) ili prebrojivom domenu, onda je $\vdash A$ u $S5^* =$.

KOROLARIJ 2. Ako je formula A u $S5^*$ validna u svakoj prebrojivoj domeni (ili izomorfizmom jednakobrojnih domena, u jednoj prebrojivoj domeni), onda je $\vdash A$ u $S5^*$.

Sada ćemo dokazati teorem konzistentnosti za $S5^* =$, suprotno od našeg Teorema 5.

TEOREM 6. Ako je $\vdash A$ u $S5^* =$, A je univerzalno validna $\langle \text{formula} \rangle$.

DOKAZ. Konstrukcija odgovarajućih semantičkih tabela će potvrditi da je svaki aksiom od $S5^* =$ univerzalno validan. Pravila ocjenjivanja za “ \supset ” su dovoljna da pokažu da ako su A i $A \supset B$ univerzalno validni, onda je i B ; to potvrđuje R1. Ako je A univerzalno validna $\langle \text{formula} \rangle$, po Teoremu 1 konstrukcija tabele počinje sa A na desnoj,

eventualno zatvorenoj strani. Ako započnemo konstrukciju sa $\Box A$ na desnoj strani, Υ nam nalaže da stavimo A na desno u novoj tabeli. Kako se ova konstrukcija zatvara, tako i konstrukcija koja počinje sa $\Box A$ na desnoj strani; stoga, prema Teoremu 1, $\Box A$ je univerzalno validna $\langle \text{formula} \rangle$. Ovo potvrđuje R2 za univerzalnu validnost.

TEOREM 7. $\vdash A$ u $S5^*$ = ako i samo ako je A univerzalno validna $\langle \text{formula} \rangle$.

Za iskazni račun uobičajeno je odrediti univerzalnu validnost pomoću tabele istinosne vrijednosti. Iako semantičke tabele već daju prikladnu proceduru odlučivanja za $S5$, bit će poučno konstruirati analogne tablice istinosne vrijednosti za $S5$. Obična klasična tabela istinosne vrijednosti skup je mogućih procjena iskaznih varijabli; svaki skup moguće procjene za svaku iskaznu varijablu određuje se redom tablice. Zatim evaluiramo formulu koristeći uobičajena pravila. Za $S5$ tablice istinosne vrijednosti usvojiti ćemo sličnu definiciju, osim što u bilo kojoj tablici neki (ali ne svi) redovi mogu biti izostavljeni. Tako formula ima mnogo tablica istinosne vrijednosti, ovisno o tome koliko je redaka izostavljeno. Procjenjujemo “ \wedge ” i “ \sim ” prema uobičajenim metodama. U bilo kojoj tablici istinosne vrijednosti $\Box A$ je dodijeljeno **T** u svakom retku ako je A dodijeljen **T** u svakom redu; u suprotnom, $\Box A$ je dodijeljeno **F** u svakom retku. Formula B je tautologija u $S5$ ako i samo ako je dodijeljeno **T** u svakom retku svake njezine tablice. Jasno je da tabela istinosne vrijednosti za B odgovara skupu **K** dodjeljivanja za B , budući da prema hipotezi B sadrži samo iskazne varijable kojim treba dodijeliti **T** ili **F**. Ako odaberemo neki posebni red tablice kao njegov određeni red i dopustimo da odgovarajuće dodjeljivanje bude **G**, dobijemo model (\mathbf{G}, \mathbf{K}) za B . (U iskaznom računu referiranje na domenu **D** je nepotrebno.) Koristeći ova zapažanja lako je dokazati da se za formule u $S5$ naš pojam tautologije podudara sa našim pojmom univerzalne validnosti.

TEOREM 8. $\vdash A$ u $S5$ ako i samo ako je A tautologija u $S5$.

DOKAZ. Pokazati ekvivalenciju tautologičnosti i univerzalne validnosti i koristiti Teorem 7 ograničen na $S5$.

Alternativni dokaz. Dokaz koji je upravo dan, kada je napisan detaljno, potpuno je konačan i strog. Ipak, može se tvrditi da naš dokaz trebamo dati u nekom poznatijem obliku, recimo analogno tretmanima obične tautologije Kalmarovom metodom u Rosseru [2],

(str. 70-74), i Kleene-u [1], (odjeljci 29, 30). Takav ćemo dokaz prikazati, iako detalji neće biti dati. Dokazujemo dvije leme. Prvo definirati karakteristiku formule u retku kao $P_1, \dots, P_m \wedge \sim Q_1 \wedge \dots \sim Q_n$, gdje su P_x 's (Q_x 's) iskazne varijable kojima su $\mathbf{T}(\mathbf{F})$ dodijeljene zbog retka. Karakteristična formula tablice s naznačenim redom je $A_0 \wedge \diamond A_1 \wedge \dots \diamond A_p \wedge \sim \diamond B_1 \wedge \dots \sim \diamond B_q$, gdje je A_0 karakteristična formula označenog retka tablice, A_1, \dots, A_p su karakteristične formule drugih redaka tablice, a B_1, \dots, B_q su karakteristične formule redaka izostavljenih iz tablice. Neka je C karakteristična formula tablice s određenim redom i neka je D formula koju procjenjuje tabela. Prva lema je da ako određeni red dodijeli $\mathbf{T}(\mathbf{F})$ za D , $\vdash C \supset D$ ($\vdash C \supset \sim D$). (Posebno ako je D tautologija, $\vdash C \supset D$ za svako moguće C .) Ova lema se može dokazati indukcijom broja simbola u D . Druga lema je da je za bilo koju D alternaciju karakterističnih formula svih mogućih tabela s označenim redovima za D je teorem S5. Iz ove dvije leme lako slijedi kompletnost našeg teorema. Dio konzistencije dokazan je promatranjem da su svi aksiomi S5 tautologije i da R1 i R2 daju samo tautologije kada se primjenjuju na tautologije.⁴

Do sada nismo dopuštali kvantificiranje iskaznih varijabli. Sada definiramo sistem S5 iskaznim kvantifikatorima koji sadrže iskazne kvantifikatore i slijedeće sheme aksioma (osim onih iz S5):

(4) $(P) A (P) \supset A (Q)$, podmet uobičajenih ograničenja supstitucije.

(5) $(P) (A (P) \supset (P)) . \supset . (P) A (P) \supset (P) B (P)$.

(6) $A \supset (P) A$, ako P nije slobodno u A .

(7) $(\exists P_1), \dots, (\exists P_n) A$, gdje je A karakteristična formula S5 tabele istinsne vrijednosti s označenim redom (kao što je definirano u Teorem 8), i P_1, \dots, P_n su njegove slobodne iskazne varijable.

(7) uvelike je ojačana verzija B9 od [1]; čitatelj bi trebao provjeriti njenu vjerodostojnost stvarnim primjerima. Nadalje se slažemo da svaka univerzalna iskazna kvantifikacija aksioma je neki aksiom. Pravila zaključivanja su R1 i R2.

TEOREM 9. Neka je A formula S5 koja se ne može dokazati u S5 i neka P_1, \dots, P_n su njezine slobodne iskazne varijable. Onda ako (P_1)

⁴ U ranijim radovima detaljno sam izveo ovaj alternativni dokaz, prije nego što me je poznanstvo s Bethovim radom navelo na to da generaliziram tablice istinsne vrijednosti na semantičke tabele i teorem kompletnosti.

... $(P_n) A$ se dodaje u S5 s iskaznim kvantifikatorima, dobijeni sistem je nekonzistentan.

DOKAZ. Budući da A nije dokazivo u S5, prema Teoremu 8 neka tabela istinosne vrijednosti sadrži redak u kojem je A dodijeljeno **F**. Neka je B karakteristična formula te tabele, s nekim **F** redom za A kao označenim redom. Prema prvoj lemi u alternativnom dokazu Teorema 8 (ili prema samom Teoremu 8), $\vdash B \supset \sim A$ u S5, zatim u S5 s iskaznim kvantifikatorima, $\vdash (P_1, \dots, P_n) (B \supset \sim A)$, i stoga $\vdash (\exists P_1) \dots (\exists P_n) B \supset (\exists P_1) \dots (\exists P_n) \sim A$. Budući je $(\exists P_1) \dots (\exists P_n) B$ primjer sheme aksioma (7), imamo $\vdash (\exists P_1) \dots (\exists P_n) \sim A$ koje je suprotno $(P_1) \dots (P_n) A$.

Teorem 9 je rezultat kompletnosti za S5 analogan Korolariju 2, str. 134, u Kleenea [7].⁵

Teorem 9 se može preformulirati kao tvrdnja da ako je formula A u S5 s iskaznim kvantifikatorima nedopustiva u tom sistemu, dodavanje zatvaranja A čini sistem nekonzistentnim, *sve dok A ne sadrži samo iskazne kvantifikatore*. [(Dodano 19. decembra 1958). Ograničenje u kurzivu može se ukloniti proširenjem konstrukcija tablice formulama s iskaznim kvantifikatorima. Na taj način mogli bismo dobiti teorem o kompletnosti za S5 s iskaznim kvantifikatorima. Detalji nisu navedeni ovdje.]

Teorem kompletnosti koji je dan u ovom radu temelji se na sistemu S5. Dobro je poznato da postoji mnogo alternativnih modalnih sistema; pet različitih sistema predloženo je samo u [1]. Nadalje, ako je modalna logika proširena priznavanjem kvantifikacije i identiteta, postoje i drugi kontroverzni zakoni kao što su $(x) \Box A(x) \supset \Box(x) A(x)$ i $(a, b) (a = b \supset \Box a = b)$. Neki od tih sistema, alternativa S5*₌, dovode do alternativnih pojmova kompletnosti; i svaka njihova usporedba u pitanju “prihvatljivosti” može se temeljiti na ispitivanju ovih alternativnih semantičkih pojmova. Detalji takvih razmatranja pojaviti će se u nastavku ovog rada.

⁵ Alternativna formulacija teorema 9, koja izbjegava mehanizam propozicijskih kvantifikatora, može se dobiti u S5, s postuliranim zamjenskim pravilom za propozicijske varijable. U takvom sistemu dopuštamo da se sve formule oblika (7), s egzistencijalnim kvantifikatorima zamijene jednim negativnim znakom, postuliraju kao izravno odbacive (vidi [3]). Zatim je rezultirajući sistem kompletan, u smislu da je svaka formula ili dokaziva ili odbaciva; dakle, ako u sistem dodamo nedokazivu formulu, dobijamo nedosljednost u smislu [3].

BIBLIOGRAFIJA

- [1] C. I. LEWIS and C. H. LANGFORD, *Symbolic logic*, Century Company, 1932.
- [2] J. B. ROSSER, *Logic for mathematicians*, McGraw-Hill, 1953.
- [3] RUDOLF CARNAP, *Introduction to semantics*, Harvard University Press, 1942.
- [4] E. W. BETH, *Semantic entailment and formal derivability*, Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Afd Letterkunde, Nieuwe Reeks, Deel 18, no. 13, 1955, pp. 309-342.
- [5] W. V. QUINE, *Three grades of modal involvement*, Proceedings of the Xith International Congress of Philosophy, Vol. XIV, pp. 65-81.
- [6] A. N. PRIOR, *Modality and quantification in S5*, this JOURNAL, Vol. 21 (1956), pp. 60-62.
- [7] S. C. KLEENE, *Introduction to metamathematics*, Van Nostrand, 1952.
- [8] H. B. CURRY, *A theory of formal deducibility*, Notre Dame Mathematical Lectures, no. 6, 1950.

Prijevod s engleskog: Nijaz Ibrulj

Pregledi knjiga/Book Reviews

Muris Čičić (ur.) (2019):
 STUDIJA O EMIGRACIJAMA BOSNE I HERCEGOVINE
 (Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 268)

Odavno se nije pojavila upotrebljivija studija o emigracijama u Bosni i Hercegovini¹ kao ova koju je izdala Akademija nauka i umjetnosti BiH. S pravom možemo reći da je studija posvećena najaktuelnijem društvenom problemu s kojim se država BiH suočava. Naime, demografska slika društvenog stanja migracija i emigracija je nešto što naše društvo pritišće već više od 20 godina. Migracije su bile različitog intenziteta, ali i različitih uzroka. Istina, one nisu bile izazivane samo prirodnim ili socioekonomskim stanjem već nasiljem, tj. ratom, protjerivanjem i deportacijom sa svojih imanja i mjesta boravka, kao ratnim ciljem. Takve migracije su interesantne ne samo po činu dešavanja, upotrebi sile, drugim metodama pritiska, već i po formi i broju povratka u prijeratna staništa. Povratak na svoja imanja i mjesto prijeratnog boravka nam govori o tome koliko su snage rata ostvarile svoje ciljeve.

Studija se bavi kretanjem stanovništva i posljedicama raseljavanja koja su uzrokovana ratom, odnosno stanovništvom kao resursom jedne države važnim za njen oporavak i privredni razvoj. Glavni ciljevi studije se ogledaju u tome da se putem empirijskih, ali i teorijskih modela sagleda i dokumentira stanje u oblasti emigracijskih trendova u BiH, zatim u utvrđivanju glavnih razloga odlaska građana iz BiH te stvaranju načina i pretpostavki za otvaranje povoljnijih društvenoekonomskih uslova za ostanak u BiH. Posebna vrijednost studije se ogleda u prijedlozima koje autori daju, a koje bi trebalo da preduzmu vlade kako bi se stanje u ovoj oblasti radikalnije mijenjalo. Studija ne daje viziju samo vladama, već i svim drugim kreatorima politika migracija, kao i ekonomskim, socijalnim i demografskim kreatorima društvenih promjena. Svakako je u tom prostoru nezaobilazna i uloga nevladinog sektora kao kreatora i kontrolora javnih politika i društvene sfere. U izradi studije, kako sami autori ističu, "korišteni su relevantni sekundarni podaci, kao i primarni podaci prikupljeni kroz reprezentativne ankete i kvalitativne intervju s ciljnim grupama. Svi istraživački instrumenti namjenski su dizajnirani da ispituju

¹ *Studija o emigracijama Bosne i Hercegovine*, urednik akad. Muris Čičić, autori/istraživački tim: akad. Muris Čičić, akad. Miloš Trifković, prof. dr. Melika Husić-Mehmedović, prof. dr. Adnan Efendić, doc. dr. Lejla Turulj, doc. dr. Mirza Emirhafizović, izdavač: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2019.

trenutno stanje iseljavanja građana BiH, identificiraju emigracijske aspiracije, ključne pokretače emigracija, kako u zemlji tako i u inostranstvu, ne zaboravljajući niti neke od osnovnih prepreka za emigracije” (Studija o emigracijama BiH, str. 12).

U poglavlju posvećenom demografskoj slici Bosne i Hercegovine na vrlo pregledan način se daje kretanje stanovništva kroz historiju BiH. Naime, u ovom dijelu se na veoma jedinstven način prati kretanje stanovništva od 1948. godine, dakle od prvog popisa u postratnoj BiH u okviru ex Jugoslavije, pa sve do prvog popisa u nezavisnoj državi BiH koji je obavljen 2013. godine. Taj period koji studija obuhvata obilježili su problemi denataliteta, depopulacije, negativni migracijski saldo, kao i rapidno demografsko starenje uzrokovano padom stope fertiliteta, iseljavanjem mladih te produženjem prosječnog životnog vijeka. Naznačeni trendovi su svakako posljedica rata koji je zahvatio BiH u periodu 1992-1995. godine, ali i poratno stanje koje je umjesto napretka i ostavljanja prošlosti iza sebe uslovalo nove egzoduse, prije svega ekonomski i socijalno motivirane, i to pretežno kod mlade radne i obrazovane populacije. To nam pokazuje da su migracije ranijih godina bile iz sela i ruralnih dijelova u industrijske i gradske centre. Ova karakteristika je bila prisutna sve do osamdesetih godina dvadesetog stoljeća. Međutim, ona nam pokazuje da je u vremenima krize industrijskog razvoja predratne BiH dolazilo i do vanjskih migracija iz BiH ka razvijenijim zemljama Evrope. Ti periodi su karakteristični za šezdesete i sedamdesete godine dvadesetog stoljeća, kada se BiH suočava s novim oblikom radnih migracija. Ovo napominjemo zbog toga što je Bosna i Hercegovina bila podložna iseljavanju u dvadesetom stoljeću, naročito u periodu između dva svjetska rata, ali to iseljavanje nije bilo rezultat socioekonomskih već prije svega nacionalnovjerskih razloga. Demografska slika se svakako potpunjuje sa drugim faktorima kao što je natalitet i mortalitet te prirodni priraštaj stanovništva. U dijagramu datom u studiji pregledno je data slika stanovništva po popisima koji su obavljani. Tako je prema popisu stanovništva iz 1948. godine u BiH bilo 2.564.308 stanovnika, 1953. godine 2.847.459, pa je priraštaj stanovništva iznosio 2,1% u odnosu na prethodni popisni period. Prema popisu iz 1981. godine bilo je 4.124.256 stanovnika; u tom razdoblju prosječna stopa rasta iznosila je 1,0, dok je prema popisu iz 1991. godine BiH imala 4.377.033 stanovnika, a priraštaj je bio 0,6. Kada te podatke kompariramo sa popisom iz 2013. godine, onda je vidljivo veliko odstupanje. Prema popisu iz 2013. godine BiH je imala 3.531.159 stanovnika. Podaci

dobijeni u popisu iz 2013. godine svakako se trebaju uzeti sa rezervom iz više razloga. Naime, veliki broj stanovnika od tada do 2020. godine promijenio je svoje mjesto prebivališta te je veliki broj iseljenika uzeo prvo dvojno državljanstvo, a zatim samo jedno, i to državljanstvo domicilne zemlje azila. Došlo je do velikog pomjeranja stanovništva unutar BiH iz jednog entiteta u drugi te velikog egzodusa mladih iz ekonomskih razloga, a oni su napustili zemlju upravo u periodu nakon posljednjeg popisa stanovništva. Dakle, populacijska struktura domicilnog stanovništva do danas je znatno promijenjena i ona je upravo zabrinjavajuća ukoliko se sadašnji trend odlaska i iseljavanja nastavi.

Ono što se da primijetiti iz navedene hronologije popisa stanovništva jeste činjenica da je 2013. godine bilo svega 3.531.159 stanovnika. Uprkos rezervama koje smo istakli u pogledu validnosti podataka, odnosno stvarnog stanja stanovništva, vidljivo je da je 20% manje stanovništva u odnosu na popis iz 1991. godine. Ne samo da je smanjen broj rezidenata već su i njegova kvalitativna obilježja drugačija u odnosu na prethodne godine popisa. U demografskom smislu značajan je udio starije populacije u strukturi stanovništva, smanjenje nataliteta i velika pokretljivost iz ruralnih u gradske centre. Smanjen je broj zaključenih brakova, kao i broj novorođenih u odnosu na umrle, porastao je broj razvoda i mnoga druga obilježja bitna za strukturu stanovništva. Ovakva studija je zapravo ogledalo demografske, socijalne i populacione strukture jednog društva i potrebna je vlastima svih nivoa da poduzmu mjere iz svoje nadležnosti kako bi promijenili stanje u ovoj oblasti i zaustavili negativne trendove.

Drugi dio studije, odnosno središnji, bavi se pitanjem emigracija. To je svakako veoma važno pitanje s kojim se Bosna i Hercegovina suočava. Nije više nikakva nepoznanica da veliki broj ljudi napušta BiH i da svoju egzistenciju traže u razvijenim evropskim zemljama. Autori ove studije su analizirali stanje emigracija u BiH. Pri tom su se koristili dvjema metodama, odnosno izvorima. To pitanje su analizirali kroz medijske izvore i kroz zvanične podatke koje vode nadležne institucije. Naime, medijsko izvještavanje o migracijama je nepouzđano iz više razloga. Autori s pravom ističu da mediji o toj temi najčešće pišu senzacionalno i bez dovoljno provjerljivih podataka. Iako mediji ukazuju na značaj i širinu te pojave, njihovi podaci su najčešće neselektivni pa i nepouzđani. Mediji su opterećeni jednostranošću u informiranju, nekritičkim i nestručnim pristupom takvim društvenim pojavama. To i ne čudi s obzirom na podijeljenu medijsku sliku i ovisnost medija od političkih centara moći, odnosno vlasti. Drugi izvor koji je važan za

emigracije i populacionu politiku jedne zemlje jesu podaci koje vode nadležne institucije države. Podatke o emigracijama vode entitetski zavodi za statistiku, Ministarstvo sigurnosti BiH te Ministarstvo za izbjegla i raseljena lica BiH. Podaci koje imaju ove institucije su takođe parcijalni i prilično zastarjeli i neažurirani. Naime, administrativni podaci su razdrobljeni i vode se odvojeno, što otežava da se jasnije vidi problem emigracija pa i raseljavanja stanovništva na prostoru čitave teritorije Bosne i Hercegovine. Autori navedene studije najviše se oslanjaju na procjene i podatke koje daje Svjetska banka. Prema tim podacima, ukupan procenat emigracije u periodu 2010-2019. iznosi 44,5%, što Bosnu i Hercegovinu pozicionira na šesnaesto mjesto u svijetu od ukupno 214 mjenjenih zemalja. S druge strane, prema podacima Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice BiH i Ministarstva sigurnosti BiH, ukupan broj emigranata rođenih u BiH koji su nastanjeni u drugim državama iznosi 1.691.350. Podaci Svjetske banke (1.638.113) se razlikuje zato što uzimaju u obzir samo prvu generaciju migranata (Studija o emigracijama BiH, str. 38). Bez obzira na različitost podataka, jasno se vidi da je skoro jedna trećina stanovništva BiH napustila BiH kao domicilnu državu i svoju radnu i profesionalnu aktivnost ostvaruje u drugim zemljama. Navedeni podatak je svakako alarm svim vlastima da poduzmu niz efikasnih, ne deklarativnih mjera, kojim će se zaustaviti stanje emigracija i koje će omogućiti mladim ljudima život u svojoj zemlji. Iz studije je vidljivo da stanovništvo BiH najviše emigrira u Njemačku, Austriju, Hrvatsku i Sloveniju. Ovi pokazatelji demantiraju političku sferu koja počiva na veličini i veličanju etniciteta i nacionaliteta uz religijsko-etničke razlike koje se stalno podstiču. Mladi ljudi očito traže drugačiji društvenosocijalni ambijent od ponuđenog, traže da do izražaja dolazi rad i sposobnost znanja, a ne političko-stranačka i nacionalna podobnost kakva je sad na sceni kao osnovni vrijednosni kriterij.

Ono na što autori studije upozoravaju jeste važna činjenica da se broj iseljavanja iz BiH stalno povećava. Taj trend se povećava svake godine. Tako je, recimo, 2018. godine procenat iseljavanja u odnosu na 2017. godinu povećan za čak 49%. Ako tome dodamo liberalizaciju radnih viza i potražnju za radnom snagom prije svega Njemačke, Austrije, Hrvatske i drugih evropskih zemalja, onda će taj trend biti nastavljen, pa čak i povećan. U demografskom smislu za BiH je to poražavajuće. Smanjuje se broj radno sposobnog stanovništva, odlaze mladi obrazovani radnici, nestaje vitalna reproduktivna populacija. BiH tako ostaje zemlja staraca i ljudi koji ne mogu biti nosioci značajnih promjena u sferi rada i

radne snage, što je zaostajanje za potrebama razvijenog tržišta Evrope i njenih proizvoda. S obzirom na to da BiH spada u red postkonfliktnih zemalja, emigracije su podstaknute prije svega političkom nestabilnošću, institucionalnom neefikasnošću i ekonomskom zaostalošću. Svi ti faktori zajedno stvaraju opću nestabilnost za perspektivu mladih u vlastitoj zemlji.

Autori studije na vrlo plastičan način pokazuju da je socioekonomska situacija glavni uzrok emigracija. Oni emigracije prate kroz tri faze, odnosno različite periode. U vrijeme kada je BiH još bila u sastavu Jugoslavije, značajan odliv stanovništva dešavao se tokom 1970-ih i 1980-ih godina. Druga faza jeste period ratnih dešavanja u BiH 1992-1995, kada je skoro 1,2 miliona napustilo zemlju i preselilo se u inostranstvo. Posljednji period obuhvata migracije od 1996. godine te je najčešće povezan s nepovoljnom socioekonomskom i političkom situacijom u zemlji, kombiniranom s različitim efektima ratnih dešavanja u prošlosti, zbog čega ovaj period dodatno obilježavaju specifični postkonfliktni utjecaji (Studija o emigracijama BiH, str. 66). BiH se tako i danas suočava sa značajnim promjenama strukture stanovništva direktnim ili indirektnim utjecajima ratnih dešavanja. Zvanični podaci govore da skoro dva miliona stanovnika BiH žive izvan njenih granica i da je tako bosanskohercegovačka dijaspora danas skoro najbrojnija u Evropi.

U drugom dijelu studije autori analiziraju ekonomsku, političku i društvenu situaciju u BiH te pravne aspekte emigracija koji su veoma složeni i obimni kada je BiH u pitanju. Vrijednost studije se ne ogleda samo u empirijskoj analizi tako značajnog problema kakva je demografska slika našeg društva i emigracijski procesi koji su intenzivni već i u preporukama za buduće strategije i politike koje trebaju intenzivno i veoma transparentno poduzeti svi nivoi vlasti, ali i svi drugi društveni subjekti koji brinu o populacionoj i demografskoj politici. U preporukama autori na inovativan način nude rješenja koja treba poduzeti u oblasti društvenoekonomske reformi i to na značajnim i sveobuhvatnim mjerama koje će dati efekte i u kratkim rokovima, ali i strategiji koja će u ovom sektoru biti održiva i na nivou razvijenih evropskih privreda te potencijala sa kojima BiH raspolaže. Ono što je novo u prijedlogu za buduće strategije jeste kreiranje stimulativnog okruženja za zadržavanje stručnog kadra koji je sada u postojećim politikama zapošljavanja potpuno marginaliziran i zanemaren. Takva politika i pristup mladim i obrazovnim kadrovima je uzrok odlaska a ne ostanka u vlastitoj zemlji. Svakako tome treba dodati i promjenu političkog okruženja čije posljedice najviše oni nose i osje-

ćaju. Ono što je značajno u prijedlozima jeste i nova forma ili pristup dijaspori i pravu povratka ljudi koji su iz socioekonomskih razloga napustili zemlju. Ovom pitanju su vlasti posvećivale pažnju samo u prilogama kao instrumentu pravdanja svojih politika. Sad su nužne radikalne promjene koje će stimulirati povratak i podsticati ga. Sve te mjere podrazumjevaju i promjenu društvenog ambijenta u samoj zemlji. Konačno se moraju napustiti retoričke forme koje su isprazne i koje spadaju u sferu podsticanja a ne smanjivanja konflikata i podsticanja različitosti. Nužno je da do izražaja dođu znanje, rad i obrazovanje. Dakle, novi sistem vrijednosti je nužan kako bi se zaustavio proces emigracija i kako BiH ne bi ostala bez radnoaktivnog i sposobnog stanovništva. Na kraju kažimo da je studiju realizirao tim sastavljen iz više naučnih disciplina s Univerziteta u Sarajevu i Akademije nauka i umjetnosti BiH, a inicirala ju je i podržala Vlada Federacije BiH.

Adnan FOČO
adnan.foco@ff.unsa.ba

Maciej Potz (2020):
 POLITICAL SCIENCE OF RELIGION: THEORISING THE POLITICAL
 ROLE OF RELIGION
 (Palgrave Macmillan, 192 str.)

Sociološka interpretacija modernosti koja je bila duboko ukorijenjena u dominantnoj racionalističkoj kulturi XX stoljeća činila je okosnicu stvaranja konceptualnog okvira razumijevanja religije i njene budućnosti. *Sekularizacijska hipoteza* kao znamen i krajnja teorijska matrica sociološkog diskursa o religiji i njenom mjestu u svijetu više je nagovještavala sudbonosni sraz razuma i religije čiji je konačni ishod bio konceptualiziran kao neminovno povlačenje religije iz društvenog svijeta, nego što je sociolozima pružila plauzibilan teorijski obrazac za analizu religije.

Znanstvena hegemonija sekularizacijske hipoteze i njena naizgled univerzalna, odnosno od socio-kulturnog i povijesnog konteksta neovisna primjenjivost u analizama položaja i uloge religije u modernim društvima te neintendirana revitalizacija onog religijskog predstavljaju neke od činjenica koje su potakle socijalne teoretičare da preispitaju eksplanatornu moć takvog konceptualnog oruđa. Revizija sekularizacijske hipoteze ne samo da je rekonceptualizirala znanstvenu paradigmu sociologije religije i učinila je osjetljivom na socio-kulturni i povijesni specifikum nego je ujedno ukazala na činjenicu da je religija povijesna konstanta u kojoj, kako to Durkheim naglašava, ima “nešto vječito”.

Revidirana teorija sekularizacije rekonceptualizirala je zastarjeli metodološki okvir prvenstveno sociologije, ali i ostalih društvenih znanosti i dokinula tradicionalni tautološki model razumijevanja religije i njenog položaja u svijetu. Takav jednodimenzionalni model interpretacije počivao je na zdravo-za-gotovo uzetoj pretpostavci da je djelovanje religije ograničeno na personalnu, *privatnu* sferu i da religijsko djelovanje ne prelazi okvire individualnog opštenja sa onim božanskim. Sukladno kazanom, smatralo se da religija kao takva postoji odjelito od *javne* društvene sfere i njenih konstitutivnih elemenata kao što su kultura, politika, mediji itd. Znanstvena tiranija takvog konceptualnog modela doprinijela je tome da religija postane faktor koji se ne razmatra u okviru socioloških, antropoloških ili pak politikoloških analiza politike.

Od druge polovine XX stoljeća pa sve do danas prominentni sociolozi poput Davida Martina, Jose Casanove, Karrel Dobbeleare, Daniele Hervieu-Leger, Grace Davie (itd.) su svojim teorijskim uvidima

u prirodu procesa sekularizacije i odnosa religije i politike (ili u širem smislu *onog religijskog* i *onog političkog*) obogatili sociološki diskurs o religiji i razvili novi teorijski okvir razumijevanja onih kontingentnih veza između religije i društva. Međutim, u okviru savremenog diskursa o religiji, osim prethodno pomenutih “klasika” sociologije religije koji su opsežno pisali o intrinzičnoj isprepletenosti religije i politike, posebno se ističe misao poljskog politikologa Macieja Potza.

Teorijski opus Macieja Potza iz kojeg izdvajamo njegovo djelo *Political Science of Religion: Theorising the Political Role of Religion* (2020) u izvjesnom smislu nastaje kao kritika upućena zastarjeloj sociološkoj i politikološkoj paradigmi razumijevanja religije i onih relativno autonomnih figuracija (Elias) koje tvori zajedno s politikom, kulturom ili pak ideologijom. Potz u navedenom djelu, čiji ćemo kratki prikaz nastojati vjerodostojno izložiti na stranicama koje slijede, ističe i u vlastitoj analizi *političkih aspekata religije* primjenjuje metodološki imperativ na kojem *treba da* počiva političko-znanstvena analiza religije, a koji se sastoji u učenju o postuliranom jedinstvu religije i politike. U tom smislu, nastojanje autora da ponudi plauzibilnu analizu religije i njene *političke uloge* iz perspektive *političke znanosti* čini sastavni dio većeg poduhvata transformacije polja političke znanosti koja, rame uz rame sa sociologijom religije, polaže pravo na analizu religije kao jednog od vitalnih i konstitutivnih elemenata političkih sistema.

Letimični pogled na konceptualni sadržaj djela *Political Science of Religion: Theorising the Political Role of Religion* otkriva nam tok i temeljne crte rasprave o tematicama kao što su nužnost izučavanja religije iz perspektive razumijevanja njene političke uloge, religijska legitimacija političkih sistema ili pak položaj religije unutar demokracija kao prećutno definiranih sekularnih političkih sistema. Strukturu djela čine tri relativno autonomna teorijska segmenta koji se zbog vlastite konceptualiziranosti mogu iščitavati samostalno ili pak kao dio šireg teorijskog korpusa koji sačinjava navedeno djelo. Prvi strukturalni dio (*Reclaiming Religion for Political Science*) predstavlja provizorni nacrt za transformaciju polja političke znanosti o religiji. Dok Potz u prvom strukturalnom dijelu nastoji da etablira metodološki okvir razumijevanja religije iz perspektive političke znanosti, u drugom dijelu (*Theocracies*) bavi se analizom realnih političkih sistema u kojima je primarna funkcija religije legitimacija (političke) moći. Treći strukturalni dio (*Religion in Democracies*) orijentiran je ka eksplikaciji položaja i uloge religije u demokratskim političkim sistemima. U okviru posljednjeg dijela autor svoje teorijske

konceptualizacije o političkoj ulozi religije potkrepljuje dvjema studijama slučaja o ulozi religije u poljskoj i američkoj politici.

Potzovo djelo teorijski je slojevito i može se iščitavati i interpretirati na različite načine, sukladno različitim nivoima analize. Kroz tekst su posebno istaknuta dva interpretativna ključa. Prvenstveno, djelo možemo posmatrati kao rezultat nastojanja da se ponudi adekvatan odgovor na pitanje “Što je pošlo krivo u političkoj analizi religije?”, te etablira relativno autonomno potpolje političke znanosti s konzistentnim metodološkim programom primjenjivim u političko-znanstvenoj analizi religije i politike. U tom smislu, prvi strukturalni dio teksta (*Reclaiming Religion for Political Science*) predstavlja prvu dimenziju razumijevanja djela i funkcionira kao repozitorij ideja i nedovršeni nacrt za etabliranje nove političke poddiscipline – *političke znanosti o religiji*.

U okviru prvog poglavlja, koje istovremeno predstavlja uvod u djelo (*Introduction: Why We Need Political Science of Religion*), autor ističe razlog zašto je potrebna alternativna perspektiva u analizi odnosa religije i politike. On smatra da su već postojeći pristupi (bilo da se radi o sociološkoj ili perspektivi koju zauzima politička filozofija, komparativna studija religija, teorija internacionalnih odnosa i sl.) i teorije proizašle iz takvih analiza nedovoljne u razumijevanju političke uloge religije. Njihov nedostatak, prema Potzu, sastoji se u tome da one u svojim analizama odnosa religije i politike polaze od već prethodno postuliranih hipoteza o prirodi prožimanja polja onog religijskog i onog političkog i religiju tumače u odnosu na već postojeći teorijski okvir razumijevanja političkog sistema datog društva. U tom smislu, autor ističe da takve interpretacije ne konstruiraju metodološki konzistentnu paradigmu “religija i politika”. Takve teorije, izvještavajući nas o bilo kom obliku koegzistencije religije i politike, ističu tek nužnost razumijevanja religije i politike kao lica i naličja lista papira. Dakle, Potz zaključuje da već postojeće perspektive i njima svojstvene interpretacije religije i politike ne konstruiraju relativno autonoman metodološki program relevantan za razumijevanje političke uloge religije.

Maciej Potz, razvijajući i sistematično izlažući ideju o nužnosti postojanja političko-znanstvenog metodološkog programa u analizi religije i politike, u okviru drugog poglavlja (*Political Science of Religion: Demarcating the Field*) izlaže opće principe političke znanosti o religiji koji su iskazani u vidu tzv. “9 teza”. Potzove teze koje funkcioniraju kao bedemi metodološkog programa političke znanosti o religiji predstavljaju provizorni nacrt za konstrukciju i demarkaciju polja

političko-znanstvene analize religije, te političkih fenomena povezanih s religijom. Postulati ili pretpostavke političke znanosti o religiji sačinjavaju jedinstven i logički konzistentan sistem analize religije iz političke perspektive koji pruža odgovor na neke od metodoloških problema kao što su npr. formuliranje radne definicije religije, diferencijacija religije i sekularnih ideologija ili pak konceptualizacija religijskih organizacija kao političkih aktera.

Posebno je interesantna Potzova definicija religije i njegova ideja o tome da religijske organizacije, u političko-znanstvenoj analizi, treba tretirati na isti način kao sve druge političke organizacije. Autor u svojoj teorijskoj konceptualizaciji fenomena religije i analizi njenih političkih funkcija zauzima dominantnu metodološku poziciju u savremenom socioznanstvenom diskursu o religiji koja je poznata pod nazivom *metodološki agnosticizam* (Hamilton, 2001). Dakle, sukladno postulatu metodološkog agnosticizma politička znanost o religiji nema interesovanja u demistifikaciju religijskih uvjerenja. U tom smislu, cilj znanstvenih interpretacija religije jeste, kako to Rodney Stark ističe, “objasniti ljudsku stranu religije, jedini njen aspekt dostupan znanosti” (Stark, 2017, 14). Na tom tragu, Potz ističe da su religijske doktrine objektivne i “stvarne” sve dok njihove praktične implikacije možemo analizirati u realnim djelovanjima društvenih (a to ovdje znači *političkih*) aktera.

Potz religiju definira kao “sistem vjerovanja i praksi povezanih sa nadnaravnim koji motivira ljude na različita socijalna, uključujući politička djelovanja” (Potz, 2020, 20). Potzova definicija religije posmatrana iz vizure antropologije ili sociologije religije pripada korpusu *supstantivnih* definicija te bi se, u skladu s nepisanim pravilom, mogla označiti kao odviše “ekskluzivistička”. Autor, bivajući svjestan polimorfizma onog religijskog, naglašava da njegova radna definicija religije ima za cilj demarkaciju polja onog religijskog koje predstavlja predmet znanstvene analize političke znanosti o religiji.

Potzova ideja o tome da se religijske organizacije kao akteri u političkoj sferi trebaju analizirati na isti način kao i sekularni politički akteri nastoji dokučiti dominantni sociometodološki obrazac razumijevanja odnosa religije i politike kao odnosa između crkve i države. U tom smislu, kako autor ističe, odnos između crkve i države nije fundamentalno drugačiji od drugih političkih interakcija između različitih političkih aktera. Potz se djelimično ograđuje od potencijalnih kritika koje bi mogle biti upućene takvoj tezi ističući da svaka religijska organizacija (crkva, denominacija, sekta i kult) u slučaju ulaska u politički sistem i odnose

moći, po automatizmu, postaje svojevrstan politički akter.

Fundamentalna promjena koja je potresla temelje tradicionalnih obrazaca na kojima je počivao odnos religije i politike, odnosno religije i političke moći vidljiva je u djelovanjima *društvene sekularizacije*, odnosno procesa funkcionalne diferencijacije (Dobbelaere, 2002). Dovoljno je da se prisjetimo toga da su socioznanstvene (mis)interpretacije sekularizacije religiju konceptualizirale kao anahron društveni fenomen čiji je usud postepeno povlačenje sa društvene scene. Primat sekularizacijske hipoteze u analizama *iracionalne* religije i njoj dijametralno suprotne *racionalne* politike nije bio nepoznanica diskursu političkih znanosti. Stagnacija na polju sociološke i političko-znanstvene analize religije umnogome je nastala kao rezultat nerazumijevanja transformacije političke uloge religije. Religija, kako se to duže vrijeme smatralo, nije nestala iz javne sfere; štoviše, kazali bismo da je prisutnija no ikad. Maciej Potz ističe da je djelovanje religije, iako je religija (u većem dijelu svijeta, tačnije u savremenim demokratskim sistemima) izgubila funkciju ideološkog podržavanja i opravdavanja političkog poretka, *isposredovano* i prisutno u javnoj sferi. Drugim riječima kazano, autor naglašava da smo svjedočili transformaciji neposrednog utjecaja nekadašnjih religijskih centara političke moći u utjecaj koji je isposredovan djelovanjem religijski motiviranih političkih subjekata.

Upravo u drugom strukturalnom dijela teksta (*Theocracies*) Maciej Potz, na tragu promišljanja o transformaciji političke uloge religije u savremenim društvima, iznosi vlastita razumijevanja religije kao centralne komponente mehanizma legitimacije političkih sistema (*teokracija*). Autor iz perspektive prethodno pomenute transformacije religijskog nekusa političke moći gradi kritiku dominantnog razumijevanja koncepta teokracije i ističe nužnost distinkcije teokracije od onoga što predstavlja hijerokracija kao “vladavina religijskih funkcionera”. Suprotno svakodnevnom promišljanju prirode i ustrojstva političkog sistema teokracije, Potz teokraciju definira u odnosu na ono što se u okviru diskursa političke antropologije naziva *sakralno uporište moći* (Balandier, 1995). U kontekstu Potzove političke znanosti o religiji teokracija je definirana kao “politički sistem čija je legitimnost derivirana iz nadnaravnog izvora” (Potz, 2020, 68). U tom smislu, politička moć teokracija koja je legitimirana religijom ne mora nužno da leži u rukama religijskih službenika.

U okviru drugog strukturalnog dijela teksta, osim već pomenutih teorijskih uvida u prirodu fenomena religijske legitimacije političke moći, posebno se izdvaja Potzova kritika već postojeće klasifikacije političkih

sistema. Radi se o tome da je standardna klasifikacija političkih sistema (na demokratske, totalitarne i autoritarne) nedostatna iz tog razloga što ne omogućava jednostranu klasifikaciju teokracija kao političkih sistema. Unutar takve klasifikacije teokracije su najčešće nelagodno smještene između autoritarnih ili pak totalitarnih političkih sistema. Međutim, Potz uočava logičku pogrešku sadržanu u prethodno navedenoj klasifikaciji političkih sistema. Naime, radi se o tome da standardna klasifikacija počiva ne na jednom, već na dvama kriterijima od kojih jedan reprezentira proceduru nasljeđivanja političke moći, a drugi nivo političke kontrole nad podređenima. Autor ističe da alternativna klasifikacija političkih sistema treba biti “višestruka”. U tom smislu, Potz alternativnu klasifikaciju zamišlja kao sistem klasifikacija koji se sastoji od klasifikacija koje su konstruirane u odnosu na razumijevanje dimenzija političke moći (odnosno, domen djelovanja političke moći, izvor legitimnosti i način odabira vođe).

Dok u okviru drugog teorijskog segmenta djela Potz podrobno izlaže konceptualizacije o političkoj ulozi religije i njenoj funkciji legitimatora političkog poretka, u trećem strukturalnom dijelu teksta (*Religion in Democracies*) njegova osnovna misao konstruirana je oko analize položaja i funkcije religije u netotalitarnim političkim sistemima, odnosno savremenim sekularnim demokracijama. Autor u poglavljima (*Here to Stay: The Role of Religion in Contemporary Politics; Veto Players and Stakeholders: Religion in Polish and American Politics*) koja čine korpus posljednjeg segmenta teksta u analizama političke uloge religije u kontekstu demokratskih političkih sistema primjenjuje konceptualni model analize koji je skrupulozno izložen u prethodnim poglavljima. Navedena poglavlja sijaju u znaмену empirijske analize političke uloge religije u demokracijama, ali i uloge koju one igraju u stvaranju alternativnih političkih struja i legitimatora moći unutar teokratskih sistema. Kao bitan doprinos razumijevanju teokratskih sistema ističe se Potzova ideja o tome da koncept teokracije nije ograničen razumijevanjem teokracija kao isključivo državnih političkih sistema; teokracije kao takve uključuju i nedržavne teokratske sisteme (kao što su crkve ili religijske komune).

Kratki prikaz djela *Political Science of Religion: Theorising the Political Role of Religion* autora Macieja Potza imao je za cilj da pokaže i u kratkim crticama izloži neke od elementarnih crtica metodološkog programa političke znanosti o religiji, ali i teorijske uvide ostvarene na polju analize političke uloge religije iz perspektive relativno nove poli-

tičke znanosti o religiji. Potzova vizija o etabliranju relativno autonomnog znanstvenog potpolja političke znanosti o religiji počiva na teorijskom postulatu koji utjelovljuje imperativ političko-znanstvenog istraživanja religije koji nalaže da se religija analizira kao izvor moći, a religijske organizacije kao politički akteri koji nastoje ostvariti svoje ciljeve i planove unutar političkog sistema.

Smatramo da će djelo biti od koristi te ga preporučujemo čitateljstvu akademskog *backgrounda*, ali i znatiželjnim čitateljima koji žele proširiti svoje znanje o interferenciji religije i politike, te obuhvatiti smisao i važnost razumijevanja političke uloge religije u konceptualne okvire političko-znanstvene analize.

Alma DŽEHVEROVIĆ

Znanstveno-istraživački inkubator (ZINK)

Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet

E-mail: alma.dzehverovic@yahoo.com

Steven Levine (2019):
PRAGMATISM, OBJECTIVITY, AND EXPERIENCE
(Cambridge University Press, 254 str.)

U periodu poslije revitalizacije klasičnog američkog pragmatizma u filozofiji neopragmatizma (kojem, prema autoru Stevenu Levineu¹, pripadaju: Richard Rorty, Hilary Putnam, Robert Brandom, Donald Davidson, Huw Price, Michael Willimas, Jeffrey Stout, Cheryl Misak i Bjørn Ramberg) postojala je namjera da se ključne teze klasičnog pragmatizma interpretiraju kroz jezička učenja. Razlog tome je ideja iskustva koja je bila ključni koncept za prevladavanje filozofske tradicije i svih njenih fundacionalističkih učenja. Prema neopragmatistima, vraćanje iskustvu kao osnovi za epistemsku praksu značilo je i vraćanje fundacionalizmu – jer prema interpretaciji neopragmatista iskustvo je bilo “dato”. Prema autoru, ovakva interpretacija iskustva klasičnog pragmatizma bila je vođena filozofijom Richarda Rortya koji slijedi Sellersovo učenje “mita datog”. Time vrijednost jedne epistemske prakse za Rortya i ostale neopragmatiste bila je intersubjektivnost, što implicira da stvaranje jednoga kriterija za objektivnost bi bilo moguće samo u komunikativno-teorijskim uvjetima, gdje se objektivnost ostvaruje samo unutar sudjelovanja u jezičkoj komunikaciji. Objektivnost postaje norma društveno-jezičke prakse koja se zasniva na jezičkim igrama (davanja i traženja razloga). Prema autoru Stevenu Levineu, komunikativno-teorijski pristup je nedovoljan za stvaranje kriterija objektivnosti, jer on odbacuje iskustvo. Autor smatra da je za ostvarenje objektivnosti potreban iskustveno-teorijski način kog pronalazi u svojoj interpretaciji Williama Jamesa i Johna Deweya.

Knjiga *Pragmatism, Objectivity and Experience* sastoji se od dva dijela, od kojih svaki ima po tri poglavlja. Unutar prvoga dijela knjige (u taj dio spadaju poglavlja: *Rorty and the Rejection of Objectivity; Brandom, Pragmatism, and Experience* i *Communication, Perception, and Objectivity*) autor Steven Levine iznosi kritiku filozofskih učenja Rortya, Brandoma i Davidsona, kojima je pobjegao koncept iskustva kao kandidata za kriterij objektivnosti. Rortyeva kritika mentalnoga ga je dovela do toga da odbaci iskustvo kao kriterij objektivnosti, zbog

¹ Steven Levine je američki filozof i profesor filozofije na Univerzitetu Massachusetts, Boston. Trenutno je šef Odsjeka za filozofiju na istoimenom univerzitetu. Glavna polja njegova istraživanja su pragmatizam, filozofija uma i njemački idealizam.

mogućnosti zapadanja iskustva kao “mita datog”. Projekti Brandoma i Davidsona svojim komunikativno-teorijskim učenjima pokušavaju uspostaviti kriterij za objektivnost u kojima iskustvo nema primarnu ulogu. Unutar drugoga dijela knjige (u taj dio spadaju poglavlja: *An Experiential Account of Objectivity; Pragmatism, Experience, and Answerability* i *Meaning, Habit, and the Myth of the Given*), koji je i centralni dio knjige, autor izlaže ideju da, ako bi postojao kriterij objektivnosti unutar filozofije pragmatizma, on mora imati iskustvo i to kao tribunal čovjekova mišljenja (ovu sintagmu Levine preuzima od Johna McDowella iz njegove knjige *Mind and World*, ali ju ne slijedi u kontekstu McDowellove filozofije). Greška njegovih prethodnika je bila u tome što su u stvaraju kriterija za objektivnost odbacili iskustvo. Empiričko mišljenje bi za Levinea trebalo biti produkt iskustva, bilo ono ispravno ili neispravno, na osnovu čovjekova odnosa sa svijetom. *Erlebnis* i *Erfahrung* su dva ključna koncepta za uspostavljanje iskustva kao kriterija objektivnosti.

U prvom dijelu knjige Levine iznosi argumente zašto su filozofi Rorty, Brandom i Davidson odbacili iskustvo kao kriterij objektivnosti jedne epistemske prakse i okrenuli se komunikativno-teorijskim pokušajima određenja objektivnosti. Za Rortyja priroda ne daje odgovore na pitanja o tome kakav je svijet, već to čini čovjek u svom intersubjektivnom odnosu koji je jezičkog tipa. Prema Levineu, Rorty odbacuje ideju objektivnosti svijeta i zamjenjuje ju idejom solidarnosti kao humanističkim standardom. Razlog zbog kog je Rorty odustao od iskustva kao primarnog kriterija autor nalazi u Rortyjevim ranim učenjima o mentalnome, prema kome mentalno ima samo epistemološki opis mišljenja i doživljaja kao karaktera društveno-jezičkog tipa. Svijet kakav jeste je određen semantičkim autoritetom jednog vokabulara koji se upotrebljava. Mentalno, prema Rortyju, nema nikakvu intrinzičnu predlingvističku strukturu koja može osigurati opis svijeta. Tako mentalno nije niti može biti reprezentacija stvarne slike svijeta, jer sav sadržaj koji čovjek može imati o nečemu ne dolazi nikada izvan i prije njegova jezika. Iskustvo je uvijek oblikovano jezičnim praksama, jer ako to ne bi bio slučaj, onda bi učenja o iskustvu zapadala u “mit datog”. Rortyjeva kritika mentalnoga je razlog zanemarivanja iskustva. Prema Stevenu Levineu, Robert Brandom i Richard Rorty se slažu s tim da pragmatizam ne treba biti jedna vrsta empirizma. Prema Brandomu, pragmatizam bi trebao biti “racionalni pragmatizam” koji ima “dvije glavne komponente: (I) socijalno-lingvistički pragmatizam artikuliran u *Making It Explicit*, u

kome je semantički sadržaj dodijeljen našim mislima i govoru kroz to što subjekt radi u socijalnoj igri davanja i traženja razloga; i (II) pogled, naglašen u *Between Saying and Doing*, prema kome subjekti kritički promatraju svoju predanost kroz test-operate-test-exit ciklus (the TOTE cycle), koji je vođen povratnim informacijama” (Levine, 2019, str. 43). Druga komponenta je Brandomu dozvolila da u svoju teoriju uvede pojam *Erfahrung*a (ali u kontekstu njegovog “racionalnog pragmatizma”) ili jednostavno procesa učenja koji je vođen povratnim informacijama koje pomažu u poboljšavanju naših predanosti. Ali Brandom odbacuje pojam iskustva kog naziva *Erlebnis*, odnosno iskustva koje se sastoji iz niza proživljenih epizoda jednoga subjekta koje se dešavaju prije njegove koncepcije tih dešavanja, ali kada se ona konceptiraju, postaju osnova za daljnje razmišljanje. On smatra da bi se prihvatanjem pojma iskustva poput *Erlebnisa* došlo do zapadanja u “mit datog” (dakle, Rorty i Brandom dijele slične razloge odbacivanja iskustva). Ipak, pošto Brandom odbacuje pojam *Erlebnisa*, autor smatra da on ne može uvesti pojam iskustva kao elementa za određivanje objektiviteta. Prema Brandomu, da bi postojao ikakav kriterij objektivnosti, objektivnost treba biti produkt komunikacije koja zahtijeva da minimalno dva govornika mogu razumjeti ono što jedan drugom govore. Razumijevanje kod Brandoma se artikulira kroz: (I) interpretiranje tvrdnji, tako što ono eksplicitno izrečeno u tvrdnji zamijenimo drugom tvrdnjom i (II) pokušavanjem artikuliranja onoga na što sugovornik referira, a to ovisi o sugovornikovoju sposobnosti da pravi “zamjensko-inferencijalne predanosti”. Za oba faktora važi da su to sposobnosti subjekta da “de re” pripiše vjerovanja, odnosno da “de re” pripisuje vjerovanje subjektu o nekome objektu. Davidson opisuje da je objektivnost (koja je odraz razumijevanja) moguća u interpersonalnoj komunikaciji (između dvije ili više osoba) koju naziva triangulacijom:

“Ulazak u komunikativnu triangulaciju omogućuje subjektu (I) da pripiše njegovom empirijskom mišljenju određen sadržaj ili značenje i (II) razlikovanje između subjektivnog iskustva i objektivnog svijeta prema kome je iskustvo upućeno.“ (Levine, 2019, str. 101)

Steven Levine smatra da kod Brandoma i Davidsona drugi moment artikulacije ne može biti moguć bez postojanja iskustva kao bitnoga elementa za određivanje objektivnosti. To bi značilo da njihove teorije bez elementa iskustva ne mogu odrediti objektivnost. Levine opisuje

komunikacijsko-teorijske kriterije objektivnosti kao previše “egocentrične” i tvrdi da je za dolazak do objektivnosti potrebno nešto više od triangulacije, a o tome piše više u drugom dijelu knjige.

Levine smatra da, kako bi se ostvarila ikakva koncepcija objektivnosti, potrebno je pozornost skrenuti na iskustvo koje ima dvostruku koncepciju kao *Erlebnis* i *Erfahrung*. Svoj odgovor na problem objektivnosti autor pronalazi unutar djela klasičnih američkih pragmatista William Jamesa i John Deweya. On prvo argumentira važnost pojma *Erlebnisa*, što najviše pronalazi u djelu Williama Jamesa *The Principles of Psychology*, kao i u ostalim povezanim djelima. Autor iznosi dva glavna argumenta za opravdanje objektivnosti u iskustvu (*Erlebnis*), a to su:

“(I) koncept objektivnosti postoji odvojeno od našega uma zbog toga što se naš um zasniva na biranju toga što će iskusiti, u iskustvu nam se objekti ustrajavaju, tako što ostaju isti kroz našu promjenu iskustva njih (...); i da (II) Jamesova teorija prostorne svijesti daje nam sredstva da artikuliramo iskustveno-teorijski stav o postojanju neopaženoga.” (Levine, 2019, str. 125)

Svijest je za Jamesa samo jedan posrednik koji omogućuje da se točno određeni objekti primijete. U čovjekovu iskustvu svijest je u stalnom toku, tako da može, s vremena na vrijeme, fokus da se stavi na određene objekte. Ali iskustvo nije samo svijest koja opaža objekte u određenim vremenu i prostoru, nego se unutar iskustva nalaze i objekti koje svijest nije opazila i koji nisu predmet njenoga vjerovanja. Svijest je jedan kontinuum koji je uvijek usmjeren ka određenom objektu, nekada i istome; ali, isto tako, u iskustvo koje ima svijest ulaze i objekti neopaženi ali prisutni. Argument za objekte koji su dio iskustva ali ne u svijesti James opravdava tezom prostorne svijesti. Svaki predmet unutar iskustva ima svoju prostornu poziciju koja je uvijek u relaciji s ostalim predmetima. To znači, ako je čovjek svjestan jednoga predmeta u prostoru, mora biti i svjestan sistema relacija svih ostalih predmeta. Prostorno jedinstvo jeste koncepcija koja ima porijeklo u iskustvu (a ne u intuiciji), i to je svijest prisutnosti i odsutnosti predmeta u prostornom jedinstvu koje ima beskonačan kontinuum. Objektivnost ovisi o momentu da čovjek zna da su prisutnost i odsutnost predmeta unutar prostora osnovice za stvaranje jedne slike svijeta.

Drugu koncepciju iskustva potrebnu za stvaranje objektivnosti Steven Levine pronalazi kod Johna Deweya (u njegovom eksperimental-

nom empirizmu), a to je *Erfahrung*. Bilo kakav oblik konceptualizacije počinje i završava na iskustvu, a primjer toga su iznenađenja na koja čovjek nailazi. Na početku, iznenađenja mu se javljaju kao nepoznata, a u svome pokušaju da ih sebi racionalizira, čovjek dolazi do novih saznanja – a do racionaliziranja se dolazi eksperimentiranjem. Eksperimentiranje je čovjekovo djelovanje na predmete svijeta, a svijet uvijek uzvraća. Čovjek će uvijek probati pristupiti problemu iz određene pozicije, no promjene koje dolaze tijekom eksperimenta mogu zahtijevati od čovjeka da ponovo pronalazi nove načine kako bi pristupio novome problemu, čime čovjek stječe iskustvo koje je zasnovano na svim prijašnjim iskustvima u kojima je na razne načine eksperimentirao nad nekim problemima i naučio nešto iz njih. Tako se, prema Levineu, stvara ciklus sa povratnim informacijama između čovjekova mišljenja i iskustva, gdje je iskustvo tribunal za mišljenje. Tribunal znači da je iskustvo u isto vrijeme i homogeno sa mišljenjem i odvojeno od njega. Iskustvo je neovisno jer je organizirano navikama a ne konceptima, ali je homogeno jer sa mišljenjem navike pomažu u čovjekovu učenju kroz prijašnja iskustva. Iskustvo (*Erfahrung*) je proces učenja za Deweya. Svijet se ne mijenja, nego samo načini na koji čovjek misli o njemu. Promjena mišljenja je samo jedan dio neprekidnog ciklusa povratnih informacija koje čovjek usvaja svakim novim učenjem iz niza svojih prethodnih iskustava sa svijetom.

Steven Levineova ideja objektivnosti, nastala pod utjecajem učenja klasičnog pragmatizma, i ima za cilj da odgovori na pitanja: 1. Kako je moguće shvatiti (dokučiti) koncept objektivnosti? i 2. Kako mišljenje može biti odgovor na stanje stvari u svijetu? U odgovoru na prvo pitanje autor želi naglasiti da subjekti mogu dokučiti dijelove svijeta koji nisu unutar njihova ugla gledanja na svijet, što ne znači da znanje ovisi o nečemu što transcendirira čovjekov svijet. To znači da mišljenje i znanje ovise o konceptu *Erlebnis*, gdje je svijet koji čovjek ima u iskustvu sastavljen od objekata na koje je direktno upućeno njegovo iskustvo, te od ostalih koji su u vezi sa tim objektom, unutar su iskustva, samo nisu opaženi. U odgovoru na drugo pitanje koncept objektivnosti je baziran na eksperimentalnom odnosu sa svijetom, odnosno iskustvo je proces učenja baziran na ciklusu povratnih informacija između mišljenja i navika. Taj cirkularni proces tjera čovjeka da na nove načine pokušava riješiti probleme koji se konstantno javljaju u njegovom iskustvu, tako što će na svaki novi problem reagirati na novi način i time obogatiti svoj

alat i jezik koji koristi. Predanost tom procesu je za Stevena Levinea predanost objektivnosti.

*Karlo Gardavski
Znanstveno-istraživački inkubator (ZINK)
Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet
Franje Račkog 1, 71 000, BiH
E-mail: karlo.gardavski@gmail.com*

BIOGRAPHICAL NOTES OF AUTHORS

Nijaz IBRULJ is Full Time Professor at the University of Sarajevo. He specializes in logic, analytic philosophy, methodology of sciences and social ontology. Books: *Philosophy of Logic* (1999), *The Century of Rearrangements* (2005). Articles: *Heteroglossa-moznost filozofije religije* (1991); *The Adjustment of Identity: Inquiries into Logic and Seemantics of an Uncertain World* (2012); *Bosnia Porphyriana. An Outline of Development of Logic in Bosnia and Hercegovina* (2013); *National Dogmatism or the Logic of Consotiation?* (2013); *Phenomenology of Anomalous Causality* (2016); *Prepričanje v umno prakso, epistemsko družbenost in epistemsko kulturo* (2019)

Vedad MUHAREMOVIĆ is an Associate Professor at the Faculty of Philosophy (Department of Sociology), University of Sarajevo. He graduated in July 2006 and received a BA in philosophy and sociology. At the ceremony dedicated to the 57th anniversary of the Faculty of Philosophy in Sarajevo, he was honored as the most successful student of his generation at the Department of Philosophy and Sociology and was a candidate for a Golden Badge of the Sarajevo University. He received his MA in sociology in 2010 at the Faculty of Philosophy in Sarajevo. He defended his doctoral thesis at the Faculty of Philosophy in Sarajevo in 2014. His scientific interests are in the fields of Classical and Contemporary Sociological theories, Contemporary Sociology, Social Philosophy, Theories of Nationalism, Contemporary Philosophy. He is a coordinator of ZINK, the first Bosnian scientific research incubator, member of ESA Social Theory Research Network and an executive editor of the SOPHOS journal.

Jelena GAKOVIĆ is an Assistant Professor at the Department of Sociology, Faculty of Philosophy - University of Sarajevo where she teaches academic courses in the area of systematic and applied sociology. She earned her master degree at the University of Sarajevo and La Sapienza Rome, and completed her doctoral studies Contemporary sociology and globalization processes at the University of Sarajevo. Her research interests are in the field of applied and critical sociology, cultural studies, sociology of politics, urban studies and economic sociology. She is a member of ZINK, Academia Analytica Society and editorial board of journal Sophos.

Selma ALISPAHIĆ was born in Sarajevo in 1995. At the Faculty of Philosophy, University of Sarajevo she obtained Bachelor's degree in Philosophy and Sociology (2017), Master's degree in Philosophy (2019), and Master's degree in Sociology (2020). She is currently studying at the regional Master's programme in the field of Democracy and Human Rights at University of Sarajevo and University of Bologna. She has written several scientific papers and has participated in various forms of informal education. The main fields of her academic and research interests are political philosophy, ethics, sociology of politics, political economy, sociology of conflicts, social ontology, metaphysics and social epistemology.

Tatjana ŽARKOVIĆ was born in Sarajevo, where she lives and works. She attended elementary and high school in Belgrade. She completed studies of philosophy and sociology at the University of Sarajevo, Faculty of Philosophy and completed master's studies at the University of Vienna. She is engaged in scientific research work since 2013 when she started working as a teaching and research assistant at the Department of Sociology at the University of Vienna, with the mentorship of Professor Christoph Reinprecht. In her research work, she focuses primarily on migration, urban studies, marginalized groups. In 2018 starts working at University of Sarajevo, Faculty of Philosophy, Department of Sociology.

Maida KOSO-DRLJEVIĆ is an Associate Professor at the Department of Psychology of the Faculty of Philosophy, University of Sarajevo. She teaches subjects including Introduction to Psychology, Biological Psychology, Neuropsychology, Psychophysiology of Sleep and Psychology of Art at Academies of Fine Arts and Performing Arts at the University of Sarajevo. She finished her graduate studies at Department of Psychology at the Faculty of Philosophy Sarajevo. She received her masters degree in Psychology in 2007, and in 2008. she defended her master's thesis at the Institute of Psychology in Geteborg (Sweden). She earned her Ph.D. title in Psychology at the Department of Psychology of the Faculty of Philosophy in Sarajevo in 2009. During her studies, and during her work at the Department of Psychology, she was on several occasions visiting student at the Ludwig Maximillian University in Munich and at the Institute of Psychology at the University of Geteborg. Results of her researches has been presented on more than 20 local and international congresses, including World Congress of Psychologists in Berlin and the Congress of the Neurosurgery Association in Prague. Se has published

two books and several academic papers in international journals such as *European Psychiatry*, *Journal of Clinical Medicine Research*, and *Review of Psychology*. She was a member of organizational and program committees, and editor of several books of articles at the Congresses of Psychologists of Bosnia and Herzegovina and of Sarajevo Days of Psychology.

Katarina MIŠETIĆ studied Psychology at the Faculty of Philosophy in Sarajevo, University of Sarajevo. She obtained her BA degree in 2013, and MA degree in 2015 at the Department of Psychology. She was a Steering Committee Member of SINAPSA (Association of the Students of Psychology) and a volunteer at the Gerontology Center in Sarajevo where she conducted occupational Therapy, psychological and educational workshops, psychological researchers and cultural and entertaining programs for user of Gerontology Center.

Amila RAMOVIĆ is a musicologist and a curator from Sarajevo. She is an Assistant Professor at the Academy of Music and the Academy of Performing Arts of the Sarajevo University. Her curatorial practice is aimed at interdisciplinarity in contemporary arts. Her career in the arts started when she joined the Ars Aevi Museum of Contemporary Art team in Sarajevo in 2000, where she later served as Executive Director (2005-2017). She has organized dozens of exhibitions and educational projects in the field of contemporary art, and curated exhibitions by leading Bosnian and international artists, including Braco Dimitrijević's solo show at the Venice Biennale (2009). In 2013 and 2014 she was the artistic director of the Sarajevo Sonic Studio project, designed in collaboration with composers Heiner Goebbels, Philippe Manoury, Peter Ablinger and Vinko Globokar. She has been the President of the Musicological Society of the Federation of BiH since 2018. In 2019 she was awarded Honorary Fellowship by Plymouth College of Art.

Nikola JOCIĆ is a Research Associate at the University of Erlangen-Nuremberg, and holds a PhD in geography of the University of Bamberg. His research interests focus on urban development, post-socialist transition, as well as GIS and renewable energy solutions.

Rusmir ŠADIĆ was born in 1982 in Brcko (Bosnia and Herzegovina). At the Faculty of Philosophy in Tuzla he was elected Assistant Professor in the narrow scientific field of Theoretical Philosophy in the Department

of Philosophy-Sociology, where he teaches ontology, Islamic philosophy, philosophy of religion and contemporary philosophy. He holds a Bachelor's and Master's degree in philosophy from the Department of Philosophy at the Faculty of Philosophy, University of Sarajevo, and received his PhD from the Faculty of Philosophy in Zagreb (Croatia). He also completed a four-year bachelor's degree at the Faculty of Islamic Sciences in Sarajevo, where he received the title of Professor of Islamic Theology in 2006. He is engaged in metaphysics, contemporary and postmodern philosophy, and his main fields of scientific interest are ontology, philosophy of religion and Islamic philosophy. He is the Editor-in-Chief of *Logos - Journal of Philosophy and Religion*, and a member of the editorial board of *In Medias Res*. He is a member of the Croatian Philosophical Society and president of the Organizing Committee of the International Scientific Conference "Religion and Society". He has published scientific articles in various journals (*Znakovi vremena*, *Filozofska istraživanja*, *Bogoslovska smotra*, *Eidos*, *Društvene i humanističke studije*, *Logos* i *Bošnjačka pismohrana*). He is the author of *Ontology of Mulla Sadr Shirazi* (Demetra, Zagreb, 2019.)

Adnan HATIBOVIĆ was born in Sarajevo in 1996. He earned his bachelor's degree in sociology in 2018 and completed his master's degree in 2020 defending a MA thesis on "David Harvey - Neo-Imperialism in the Age of Liberal Capitalism". During his studies, he particularly developed affinities for the subjects of history of social and political doctrines, theoretical sociology, general sociology, and economic sociology. He is a former volunteer and scholarship holder, and a member of the administrative team of the Hastor Foundation. Adnan speaks English and German, and has participated as a translator through volunteer activities. In addition to academic studies, he shows great interest in various fields of social theory (anthropology, political geography, history, etc.) and philosophy, literary and artistic expression, fine arts (in his spare time he practices drawing Japanese comics - manga), and sports.

Šejla AVDIĆ is a student of Philosophy at the Faculty of Philosophy, University of Sarajevo. Her research interests are in the field of history of philosophy. She is member of philosophical society *Theoria*.

Adnan FOČO is an Assistant Professor at the Department of Sociology, University of Sarajevo, Faculty of Philosophy. He graduated and received

his Master's degree at the Faculty of Law, University of Sarajevo. Adnan Fočo teaches Sociology of Conflicts and Sociology of Family. He is interested in the fields of Sociology of War and Sociology of Law. He defended his PhD thesis in 2016 with the topic "Significance of the Hague Tribunal Verdicts for the Process of Reconciliation in Bosnia and Herzegovina - Sociological Approach".

Alma DŽEHVEROVIĆ is a student of sociology at the Faculty of Philosophy, University of Sarajevo and a member of ZINK, the first scientific research incubator in Bosnia and Herzegovina. She translates from English language. Her main areas of research interest are sociology of religion and classical and contemporary sociological theories.

Karlo GARDAVSKI is a student of Philosophy at the Faculty of Philosophy, University of Sarajevo. His research interests are Analytic Philosophy, Logic, Philosophy of Language, Epistemology and Philosophy of Science.

Uputstva autorima

SOPHOS je časopis mladih istraživača okupljenih u projektima Znanstvenoistraživačkog inkubatora /ZINK-a/ koji je osnovan 2. 7. 2007. godine na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Časopis je namijenjen prepoznavanju znanstveno-istraživačkog interesa istraživača i studenata na dodiplomskom, diplomskom i doktorskom stupnju studija. Sophos je časopis prvog Znanstvenoistraživačkog inkubatora u Bosni i Hercegovini (ZINK) koji objavljuje radove istraživača (studenata, asistenata, postdiplomaca) na bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku iz svih znanstvenih oblasti koje se izučavaju na univerzitetu.

Prilozi mogu biti članci (dodiplomski radovi, diplomski radovi, istraživački radovi, seminarski radovi, magistarski radovi), prijevodi i prikazi knjiga. Članci treba da sadrže najviše 15–20 strana (cca. 8000 riječi), prijevodi 15–20 strana (cca. 8000 riječi), prikazi 3–5 strana (cca. 1500–2000 riječi).

Prilozi moraju biti urađeni prema standardima indeksiranih časopisa u Evropi i svijetu. U sastavljanju članaka treba koristiti AIMRAD strukturu znanstvenog članka (Abstract, Introduction, Methods, Results and Discussion). Prilozi moraju sadržavati tematski izvod (abstract) uz koji se navode ključne riječi (key words). Tematski izvod (abstract) je sažeta forma rada (cca. 10 redova) u kojem se kratko opisuje cilj, metode i rezultati rada. Abstract i ključne riječi se pišu na maternjem jeziku, nakon čega se navode i na engleskom jeziku.

Članak treba sadržati sljedeće elemente: naslov rada, podatke o autoru i instituciji, tematski izvod (abstract) na maternjem i engleskom jeziku, ključne riječi na maternjem i engleskom jeziku, uvod (pregled dosadašnjih radova / hipoteza na istom tematskom području, materijal i metode, dokazni postupak, hipotezu rada, ciljeve, očekivane rezultate), tekst rada razdijeljen po poglavljima, zaključak i literaturu (izvore, reference, bibliografiju). Literatura mora imati navedene naslove i na engleskom jeziku.

U tekstu treba razlikovati sadržinske i bibliografske bilješke. Sadržinske bilješke detaljnije opisuju i pojašnjavaju tekst. Stavljaju se ispod crte na dnu teksta. Bibliografske bilješke odnose se na citat – odnosno na tačno određeni dio teksta iz neke druge publikacije. Stavljaju se u tekst i sadrže ime autora, godinu izdanja djela koje se citira i stranicu na kojoj se nalazi mjesto koje se citira (Frege, 1964, 88). Potpune podatke o tom izvoru ili o toj bibliografskoj jedinici navode se u popisu literature. Svi primljeni prilozi daju se na stručnu ocjenu (recenziju). Recenzenti su članovi recenzentskog odbora časopisa Sophos i čine ih uposlenici na Univerzitetu u Sarajevu koji su eksperti za određene znanstvene oblasti.

Sophos Znanstveno-istraživački inkubator (ZINK)

Filozofski fakultet u Sarajevu

Franje Račkog 1, 71000 Sarajevo

Bosna i Hercegovina

Tel: +387 33 25 31 26

Fax: +387 33 66 78 74

Email: zink@ff.unsa.ba

URL: <http://www.ziink.wordpress.com/sophos>

Instructions for the Authors

SOPHOS is a journal for young researchers assembled in projects of the Scientific and Research Incubator (ZINK), founded on 2 July 2007 at the Faculty of Philosophy in Sarajevo. The intention of the journal is to recognize the scientific and research interests of researchers and students at undergraduate, postgraduate and doctoral studies. Sophos is the journal of the first Scientific and Research Incubator in Bosnia and Herzegovina (ZINK), which publishes works by researchers (students, assistants, postgraduate students) in Bosnian, Croatian and Serbian language, encompassing all fields of science practiced at the university.

Articles (final BA and MA theses, research papers, seminar papers, postgraduate theses), translations and book reviews may be contributed. Articles and translations should contain no more than 15 – 20 pages (circa 8000 words), while book reviews should not exceed 3 – 5 pages (circa 1500 – 2000 words). All contributions should be organized in accordance to the standards applied at the indexed journals in Europe and elsewhere. Articles should be written in accordance with the AIMRAD (Abstract, Introduction, Methods, Results and Discussion) structure of the scientific article.

All articles should contain an abstract followed by key words. Abstract is a summary of the article (circa 10 lines), containing a short description of the goal, methods and results of the paper. The abstract and key words are written in mother tongue and in English.

The articles should contain the following elements: title, data on the author and the institution, abstract in the author's mother tongue and in English, key words in the mother tongue and in English, introduction (an overview of the past works / hypothesis in the same thematic field, materials and methods, presentation of evidence, hypothesis of the entire work, goals, expected results), text divided into chapters, conclusion and references (sources, references, bibliography). References must be titled on English too.

The content and bibliographical notes should be clearly differentiated in the text. Content notes describe and clarify the text in greater detail. They are written under a line at the bottom of the text. Bibliographical notes refer to citations – i.e. to a precise section of the text cited from another publication. They are inserted into the text and contain the name of the author, year in which the cited work was published and the page where the cited section can be found (Frege, 1964, 88). Complete data on the source or on that particular bibliographical reference is provided in the list of sources. All submitted contributions are subject to expert assessment (review). Reviewers are members of the Sophos journal board of reviewers, consisting of Sarajevo University employees, experts in a particular field of science.

Sophos Znanstveno-istraživački inkubator (ZINK)
Filozofski fakultet u Sarajevu
Franje Račkog 1, 71000 Sarajevo
Bosna i Hercegovina
Tel: +387 33 25 31 26
Fax: +387 33 66 78 74
Email: zink@ff.unsa.ba
URL: <http://www.ziink.wordpress.com/sophos>